वादइतिमहद्वैषम्यम्। ननुविधिवाक्यस्यैवकारस्यानु
वादत्वे सति नचतुस्त्रिंशदित्यस्मिन्निषेधे कृत्स्नवाक्यता
तूपर्य्यन्निषिद्धस्य निवृत्तिस्तद्वस्थास्यात्।मैवम्।प्राप
कस्यापिसद्भावेन निषेधप्राप्तिभ्यांचतुस्त्रिंशन्मन्त्रस्यवि
कल्पितत्वात्। अथोच्येत। चतुस्त्रिंशद्वाजिनइत्ययंमन्त्रः
केवलंस्वरूपेणैवपठितः।नत्वस्याध्रिगुप्रैषवत्प्रापकं
किंचिदस्तीति।तन्न।प्रापकवचनस्यकल्पनीयत्वात्।अ
न्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तेः।तस्मात् प्रसञ्ज
केनोपजीव्येनानुमितिविधिना प्रत्यक्षनिषेधेनच समान
बलतया चतुस्त्रिंशदित्ययं मन्त्रोऽश्वस्याध्रिगुप्रैषेविक
ल्प्यते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

पृथग्वचनमश्वस्य साद्गन्याभ्यांसमस्यवा।
आद्यःपदे निषिद्धेऽस्यविशेषोनियतोयतः।६॥
वङ्क्रीयत्तानुक्तिदोषाद्वैवात्रनिषिध्यते।
पक्षेप्राप्तःप्राकृतोऽस्मिन्समयोक्तिःपुरायथा।७॥

पूर्वोक्ताश्वस्य तूपरगोमृगाभ्यां समस्य वङ्क्रीयत्तानपक्ते
व्या। किन्तुपृथगेव।कुतः। यस्माच्चतुस्त्रिंशद्वाजिनइत्य
यंमन्त्रविशेषोऽश्वस्यनियतः।ननुप्रत्यक्षनिषेधेनानुमि·
तविधीनांचविकल्पःपूर्वमुक्तः।तन्न।ऋचोनिषेधाभावा
त्।नचतुस्त्रिंशदितिब्रूयादित्यृचि प्रथमपदमात्रंनिषि
ध्यते।ननुनिषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वमुपजीव्यविधिरनु
मितः।तत्रानुमापकस्य निषेधस्याभावेनानुमेयस्यविधे
रप्यभावाच्चतुस्त्रिंशदित्यस्याऋचःप्राप्तिरेवनास्ति।नत्रकु
तोनियतिरितिचेत्।न। प्रकरणपाठमन्त्रलिङ्गाभ्यांविनि
योगविधेरनुमेयत्वात्।तस्मादनेन मन्त्रेणाश्वस्य पृथ·
ग्वचनमितिप्राप्तेब्रूमः।यदिचतुस्त्रिंशदित्येकमेवपदंनि
षिध्येत। तदातस्यामृचि वङ्क्रीणामियत्ता नोच्येत।ननु·
षड्विंशतिरित्येवब्रूयादित्यनेन वाक्येन संख्यावाचिप·

द्रान्तरप्रक्षेपविधानायनोच्यत इति चेत्। न। तस्यवाक्यस्यैवकारेणविधिशक्तेः कुण्ठितत्वात्। तस्मान्नपदमात्रस्य निषेधः किन्तु कृत्स्नायाऋचः। तथासति पूर्वोक्तविकल्पस्य तदवस्थत्वादृग्विशेषविधिपक्षे पृथग्वचनंकर्त्तव्यम्। तन्निषेधपक्षे चोदकप्राप्ते प्राकृतेऽध्रिगुप्रैषे प्रथमाधिकरणन्यायेनसमस्तवक्तव्यम्। तत्रतूपरिगोमृगयोः प्रत्येकं षड्विंशतित्वादश्वस्य चतुस्त्रिंशत्त्वात् समासेनषड्शीतिरेषांवङ्क्रयइत्येवमूहनीयम्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति

पक्षीवपाग्यवोरूकोरलयोरविशेषतः।
पक्षीवपासन्निधानाद्भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः॥४॥

अध्रिगुप्रैषे वचनमिदमाम्नायते। वनिष्ठुमस्यमाराविष्टोरूकंमन्यमानाइति। वनिष्ठुर्वपासमीपवर्त्ती कश्चित् पश्वङ्गविशेषः। तंमाराविष्ट। तस्य लवनंमाकुरुत। व्यत्ययेनलकारस्यरेफः। किंकुर्वन्तः। उरूकंमन्यमानाः वनिष्ठावुरूकबुद्धिं कुर्वन्तइत्यर्थः। अत्रोरूकशब्देन काकविरोधी कश्चिदुलूकनामा पक्षिविशेषोऽभिधीयते। कुतः। रलयोरविशेषात्। पर्य्यङ्कः पल्यङ्कः। रोमाणि लोमानीत्यादिदर्शनात्। उरूकशब्दः सादृश्यलक्षकः। पक्षिसदृशंवनिष्ठुं विवेकेनमन्यमानामाराविष्टेति वाक्यार्थः। तस्मादुरूकः पक्षीतिप्राप्तेब्रूमः। उरूकशब्देनात्रवपा लक्ष्यते। कुतः। वनिष्ठुसन्निधानात्। सति हि सन्निधावुरूकभ्रान्तिर्वनिष्ठौ सम्भवति। भ्रान्तिप्राप्तं च लवनमत्रनिषिध्यते। उरूकंमन्यमानावनिष्ठुं माराविष्टेत्युक्तत्वात्। वपालवनकाले भ्रान्त्यावनिष्ठौ यल्लवनं तस्यनिषेधे सति दृष्टोर्थोलभ्यते। भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात्। त्वत्पक्षेतु वनिष्ठोर्लवनमेव नास्ति। तच्चाप्युक्तम्। हृदयाद्यङ्गवल्लवितव्यत्वात्। वनिष्ठुमग्नीधे षड्वत्तं सम्पादयतीत्याद्यनुष्ठानविधानात्। ततोलवननिषेधस्यासम्भवेनार्थतेनादृष्टार्थोमन्त्रपाठःप्राप्नुयात्। तस्माद्वपावचनउरूकशब्दः

यद्यपि वपायामप्रसिद्धस्तथाप्युरूविस्तीर्णमूको मेदो यत्रे
त्यवयवार्थद्वारा मेदस्विन्यां वपायां युक्त उरूकशब्दः। एवं
सत्यनेकवपासु विकृतिष्वेकवचनान्त उरूकशब्द ऊहनी
यः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

प्रशास्येत्यसिरर्थः स्यात्स्तुतिर्वा छेदनादसिः।
स्तुतिः कान्त्यायबाह्वोः स्यात्स्वधितिश्छेदसाधनम्॥९॥

अध्रिगुप्रैषे वाक्यान्तरमाम्नातम्। प्रशसा बाहू इति। तत्र श
सु हिंसायामित्यस्माद्धातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रा
तिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य प्रशसेति रूपं भवति। त
च्चासेर्वाचकम्। तदेतत् केनचिद्ब्राह्मणवाक्येनानूद्यते।
दशप्रयाजानिष्ट्वाह शासमाहरेत्यसिर्वै शास इत्याचक्षत
इति। सोऽयमसिर्बाह्वोश्छेदनहेतुः। तस्माद्दृष्टार्थलाभा
दसिः प्रशसेत्यस्य पदस्यार्थ इति चेत्। मैवम्। शंस स्तुतावि
त्यस्माद्धातोरयमुत्पन्नः प्रशासा इत्यस्य द्वितीयाद्विवचना
न्तस्य शब्दस्य छान्दस औकारलोप आकारादेशश्च कृते प्र
शासेति भवति। बाह्वोः प्रशस्तं नाम कान्त्यम्। प्रशासौ बा
हू कृणुतादित्युक्ते निःशेषेणोद्धर्त्तव्यौ बाहू इतीदृशो दृष्टार्थो
लभ्यते। नात्र छेदनसाधनत्वमसेः सम्भवति। स्वधितेस्तत्
साधनत्वेन विहितत्वात्। तस्मात्स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः
। तथा सति बाहुवृद्धौ बहुवचनान्तत्वेन प्रशास्येति पदमूहनी
यम्॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

सादृश्यमुतसाकल्यं श्येनाद्युक्त्याविवक्षितम्
प्रसिद्धसन्निधेराद्यस्तत्सत्त्वादविलोद्धृतिः॥१०॥

अध्रिगुप्रैषवचन एतदाम्नायते। श्येनमस्य वक्षः कृणु
तादिति। तत्र यथामी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामित्युक्ते
प्रसिद्धसिंहसन्निधानात् पिष्टपिण्डेषु सिंहसादृश्यं कर्त्त
व्यमनया प्रतीयते। तथैवास्य पशोर्वक्षः श्येनं कृणुतादित्यत्र
श्येनसादृश्यं वक्षसि कर्त्तव्यमनया प्रतीयते। ततो वक्ष उद्धृ

त्यकर्त्तेनाद्युपायेपस्य चरणचरुत्वादिकंसम्पाद्यश्येनसं-
स्थानंकर्त्तव्यमितिप्राप्ते ब्रूमः। चयनस्य श्येनसादृश्यंस्वतस-
वपूर्वमस्ति। ततोयथा तत्तनस्यानि तथासाकल्येनोद्धर-
णीयमिति विवक्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते। तथासति हवि
रविकल्पंभवति। अंसादिष्वनेन न्यायेनसाकल्यविवक्षया
तत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या। एतदेवाभिप्रेत्यश्रूयते। गात्रंगात्र
मस्यानूनं कृणुतादिति॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

ज्योतिष्मतीभवेन्नोवादर्शार्थोद्धृतलोपने।
निमित्तसत्त्वात्स्यान्नाग्निहोत्रार्थोद्धृतिवर्जनात्॥११॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाम्नायते। अग्नयेज्योतिष्मते पु
रोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र
उद्वायेदिति प्रतिदिनमग्निहोत्रं होतुं गार्हपत्यादुद्धृत्याहव
नीयेऽग्निः प्रक्षिप्यते। सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिदहुतेऽग्नि
होत्रे यदि शाम्येत्तदानीमियमिष्टिः प्रायश्चित्तमित्यर्थः। तत्र
दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतस्याप्यग्नेः शान्तौसेयं ज्योतिष्मतीष्टिर्भ
वेत्। कुतः अग्न्युद्वानस्य निमित्तस्य सद्भावादिति चेत्। मैव-
म्। अग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्यैवाग्नेरुद्वानं निमित्तमिति प्रकर
णादवगम्यते। अनयात्वेष्ट्याग्निहोत्रायैवाग्निः पुनरुत्पाद्य
ते तथासत्यग्निहोत्रस्येयमिष्टिः सामवायिकमङ्गं भवति। अ
तोऽग्निहोत्रार्थोद्धृतोद्वानस्य निमित्तस्याभावान्नैमित्तिकेष्टि
र्नप्रवर्त्तते॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

धार्य्योद्वानेशान्तिर्नोवासर्वार्थत्वेनविद्यते।
गतश्रीत्वनिमित्तं तत्परार्थत्वान्नविद्यते॥१२॥

इदमाम्नायते। धार्य्योगतश्रिय आहवनीयइति। गतश्री
शब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते। त्रयोवैगतश्रियः शुश्रुवान्ग्रामणी-
राजन्यइति। और्वो गौतमो भारद्वाजइति कल्पसूत्रकारः।
गतश्रीभिर्धार्य्यमाणस्याहवनीयस्य सर्वकर्मार्थत्वेसत्य-
ग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्वाने साज्योतिष्मतीष्टिर्विद्यत

इतिचेत्। मैवम्। नह्यस्य धारणेऽग्निहोत्रंनिमित्तम्। किन्तु
गतश्रीत्वम्। सर्वकर्मसमुदायस्यचोदनया कयाचिदप्य
चोदितत्वात् सर्वार्थत्वं शङ्कितुमप्यशक्यम्। गतश्रीत्वंनि
मित्तीकृत्य धृतोऽग्निःप्रसङ्गात् सर्वकर्मसूपकुर्वन्नग्नि·
होत्रेऽप्युपकरोतीति चेत् ।उपकरोतुनाम। नैतावता प्राय
श्चित्तस्य निमित्तंलभ्यते।अग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्योद्वानंत
न्निमित्तम्। नचात्र तदस्ति। किन्त्वन्यस्य यस्य कस्यचित्
कर्मणोऽर्थे समुद्धृतस्य गतश्रीत्वनिमित्तंधारणंक्रियते।
तस्मान्निमित्ताभावान्नास्ति सेष्टिः॥ ॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

दर्शार्थोद्धरणेवान्त्वित्यादिर्नोवासमन्त्रकम्
कर्त्तुंस्यान्ननिमित्तस्यकालस्यात्रविवर्जनम्॥१३॥

अस्याग्निहोत्रे वह्न्युद्धरणमन्त्रः। वाचात्वाहोत्रा प्राणेनोद्
गात्रा चक्षुषाध्वर्युणा मनसा ब्रह्मणा श्रोत्रेणाग्नीधेतैस्त्वा·
पञ्चभिर्दैव्यैर्ऋत्विग्भिरुद्धरामीति। सोऽयंमन्त्रोदर्शपूर्णमा
सार्थेऽपिवह्न्युद्धरणेपठनीयः। कुतः। तदुद्धरणस्याग्निहोत्रे
प्यङ्गत्वात्। उद्धृतेहि तस्मिन्नग्निपर्वणि सायं प्रतिपदिप्रात
श्चाग्निहोत्रमनुष्ठीयते। यदितत्र मन्त्रोनपठ्यते तदानीम-
ग्निहोत्राङ्गमुद्धरणंविगुणंस्यात्। ततः समन्त्रकं कर्त्तुंमन्त्रः
पठनीयइति चेत्। मैवम्। अग्निहोत्राङ्गसमन्त्रकाग्न्युद्धर
णेनिमित्तस्य कालस्यासम्भवात्। अधिवृक्षसूर्ये आविःसू
र्येच कालेक्रमेण सायंप्रातश्चाग्निहोत्रवह्न्युद्धरणंविहित
म्। दर्शपूर्णमासार्थंतु पर्वणिप्रातरग्निहोत्रेहुतेपश्चादग्नि
मुद्धृत्यान्वाधानंक्रियते। अतोनिमित्तस्य कालस्याभावान्नै-
मित्तिकंसमन्त्रकोद्धरणंनास्ति। ॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

प्रदेयधर्माःस्युर्नोवापयसिप्रापणीयगे।
चरुत्वतस्युःपाकहेतुःसम्पन्नस्मात्स्युर्नेतेततः॥१४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरिति।
तत्र चरुपयसोरुभयोर्देवतासम्बन्धेन प्रदेयद्रव्यत्वसाम्या
द्यथा चरौ निर्वापावघातादयः समन्त्रकाः प्रदेयद्रव्यधर्मा
अनुष्ठीयन्ते। तथा पयसि समन्त्रका वत्सापाकरणादयः प्र
देयद्रव्यधर्म्मा अनुष्ठेया इति चेत्। मैवम्। आधारवाचित्वा
पयसीति सप्तम्या श्रवणहेतुत्वावगमात्। ततो न ते धर्म्माः क
र्त्तव्याः। किन्तु प्रणीताधर्म्माः उत्पवनादयस्तत्र कर्त्तव्याः॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

पयोदध्नोरभ्युदयेन ते स्युर्वा स्युरेव ते।
प्रवृत्तत्वाद्देवयोगमात्रोक्तेस्सन्ति तेऽन्यवत्॥१५॥

अभ्युदयेष्टिरेवमाम्नायते। विवा एतं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धय
त्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डु
लान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं
कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्ण
वे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति। अयमर्थः यस्य यजमानस्य दर्शकर्मा
र्थं हविर्भ्रान्त्या चतुर्दश्यां निरुप्तं भवति तत उषसि पूर्वस्यां दिशि चन्द्र
मा अभ्युदेति तं यजमानमध्वर्युः प्रजया पशुभिश्च वियोजयति
तदीयं च वैरिणं चर्धयति। ततः प्रवृत्तेऽस्मिन्दर्शकर्मणि चन्द्रो
दयं निमित्तीकृत्य पूर्वदेवतापनयनेन तण्डुलानां देवतान्त
रसम्बन्धः कर्त्तव्य इति। तदिदं षष्ठाध्याये निर्णीतम्। इह
तु पूर्वोक्तप्रायणीयन्यायेन सप्तमीनिर्दिष्टयोर्दधिशृतयोः
प्रदेयद्रव्यधर्म्मा न कर्त्तव्याः। किन्तु प्रणीताधर्म्मा इति प्राप्ते
ब्रूमः। विषमो दृष्टान्तः। प्रायणीयस्य पूर्वमप्राप्ततया द्रव्यं
देवता च श्रपणाधारभूतं पयश्चेत्येवमनेकैर्गुणैर्विशिष्टं
कर्मैकेन वाक्येन विधातुं शक्यम्। इह तु कर्मणः प्रवृत्तत्वा
त्तस्मिन्कर्मणि तण्डुलानां नैमित्तिकी देवतान्तरसम्बन्ध
एक एक गुणो विधातुं शक्यते। ननु दधिशृतयोः प्रणीतार्थ
त्वं गुणान्तरम्। अनेकगुणविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तस्मा

तण्डुलवत् प्रदेयत्वेन प्रवृत्तयोर्दधिशृतयोः प्रदेयधर्म्माः कर्त्तव्याः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

सन्यायः पशुकामेष्टौ प्रायणीयनयोऽथवा।
तुल्यश्रुतित्वात्स्याद्दाद्यो ऽपूर्वकर्मत्वतोऽन्तिमः॥१६॥

इदमाम्नायते। यः पशुकामः स्यात् सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्य्यादिति। तत्रेदमपरमाम्नातम्। ये मध्यमाः स्तुलास्तान् गन्धर्वेभ्यो न पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्य्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति। तत्राभ्युदयेष्ट्यासमानश्रुतित्वात्तेनैव न्यायेन दधिशृतयोः प्रदेयधर्मा इति चेत्। मैवम्। पाठसाम्येऽप्यपूर्वकर्मत्वादर्थसाम्यं नास्ति। ततः प्रायणीयन्यायेन संप्रत्या श्रपणाधारत्वावगमात् प्रणीताधर्मा एवात्र कार्य्याः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

मिश्रणे पयआदीनां सोमधर्मा न वाऽग्रिमः।
प्रदानुमेलनान्मैवं संस्कारार्थत्वतः श्रुतेः॥१७॥

ज्योतिष्टोमे पयःप्रभृतिभिर्द्रव्यैर्ग्रहपात्रनिष्ठस्य सोमस्य मिश्रणमाम्नातम्। पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति शक्तुभिर्मन्थिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रमाज्येन पात्नीवतमिति। तत्र मिश्रणं सोमेन सह प्रदानार्थम्। ततः प्रदेयस्य सोमस्य ये धर्माः क्रयादयः। ते पयःप्रभृतिषु कर्त्तव्या इति चेत्। मैवम्। मेलनस्य सोमसंस्कारार्थत्वात् मैत्रावरुणमित्यादिभिर्द्वितीयाश्रुतिभिः सोमस्य प्राधान्यं गम्यते। पयसेत्यादिभिस्तृतीयाश्रुतिभिः पयःप्रभृतीनां तादर्थ्यम्। ततः संस्कारकाणां प्रदेयत्वाभावान्न तद्धर्माः सन्ति॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

सर्वैः परस्वदालम्भो यागो वोत्सर्गतोऽग्रिमः।
द्रव्यदेवान्वयाद्यागोऽङ्गी तिविधिरुत्तरः॥१८॥

अश्वमेधे समाम्नायते। ईशानाय परस्वत आलभते प

र्य्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति। परस्ताच्छब्देनारण्याः पशुविशेषा उच्यन्ते। तेषामालम्भः स्पर्शमात्रम्। कुतः। पर्य्यग्निकृतानां तेषां पशूनामुत्सर्गविधानात्। यागपक्षे तदसम्भवादिति चेत्। मैवम्। द्रव्यदेवतान्वयेन यागत्वावगमात्। ईशानायेति देवतायानिर्द्देशः परस्तादिति। द्रव्यस्य। नहि यागमन्तरेण द्रव्यदेवतयोरन्वयः सम्भवति। पर्य्यग्निकृतानुत्सर्गवाक्येन तु कृत्स्नोपकारप्राकृतपर्य्यग्निकरणान्ताङ्गानि विधीयन्ते। तथा प्रत्यक्षविहितया निराकाङ्क्ष ईशानयागवचनेन चोदकमपेक्षते। तस्मादालम्भो यागः इतरस्तत्र गुणविधिः॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

आज्येन शेषमित्युक्तो द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत्।
कर्मान्यद्वाग्रिमस्त्यागः शेषसंस्थापनोक्तिभिः॥१९॥
अङ्गैरीत्या समाप्तत्वाद्देवतोक्त्यनुवर्त्तनात्।
साम्यात्त्वेषः संस्थितिस्तु याग आलम्भनादिवत्॥२०॥

त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति प्रकृत्य पर्य्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीति श्रुतम्। तत्र पुनः श्रूयते। आज्येन शेषं संस्थापयतीति। तदिदमाज्यं पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिर्भवेत्। कुतः। उत्सर्गशेषसंस्थानशब्दैस्तदवगमात्। पर्य्यग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिधायाज्येनेति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपदिश्य चोदकप्राप्तमुत्तरकालीनमङ्गजातं तेन द्रव्येण समापनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः। पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या पात्नीवतः पशुः समाप्तः। यदि पात्नीवतमालभेतेति विहितस्य कर्मणः समाप्तिर्न स्यात्। स केवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियते। तदा विहितो द्रव्यदेवतासम्बन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्यात्। ततो देवतामुद्दिश्य त्यागोऽवश्यं कर्त्तव्यः। तथा सति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुनैव साधिते कुतः प्रतिनिधिः। देवतोद्देशत्यागस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्धत्वात् पर्य्यग्निकरणोत्सर्गवाक्ये नाङ्गरीति

विधाने संस्थापनीयः शेषोनकोऽप्यस्ति । तस्मादाज्यवाकेन कर्मान्तरं विधीयते । देवतानुपात्नीवतशब्दस्यानुवत्त्यालभ्यते । कर्मान्तरत्वेऽपि शेषत्वमुपपद्यते । पश्वाज्यद्रव्यकयोः पूर्वोत्तरकर्मणोः पात्नीवताख्यायादेवताया सकत्वेनाव्यवहितानुष्ठानेन चोपक्रमोपसंहारसदर्शनात् संस्थितिक्रियया चालम्भनिर्वापादिवद्यागो विवक्ष्यते। लिङ्प्रत्ययो वैदिकः । संस्थापयतीति लङपि प्रत्ययश्चापूर्वभावनामभिधत्ते। तस्मादाज्यद्रव्यकःपत्नीवद्देवताकः शेषवत्पशुयागसमनन्तरभाविकर्मान्तरमेवात्र विधीयते॥

इतिमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
नवमस्याध्यायस्य चतुर्थःपादः स
माप्तश्चायं नवमोऽध्यायः ९॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

रूपान्तरत्वादासन्नं नवमे स्थितमूहनम्।
निवृत्तित्वाद्विप्रकृष्टो दशमे बाध उच्यते ॥

अतिदिष्टपदार्थस्वरूपान्तरमूहनम् । ततः सन्निकृष्यते। बाधस्तु पदार्थनिवृत्तिः । ततो विप्रकृष्यते । तस्मान्नवमदशमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपन्नः ॥

दशमस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

वेदिःस्वयंकृतेत्याद्यैःप्राकृतंसर्वमाचरेत् ।
लुप्तार्थबाध्यतांवाद्यश्छादकप्रापितत्वतः ॥१॥
अपेक्षासतियोग्यत्वहानेरूढूननादिकम्।
बाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिष्टताम् ॥२॥

रत्नीनामेतानि हवींषि भवन्तीति वाक्येन राजसूये रत्नि·
नामकानां देवानां सम्बन्धीनि कानिचिद्धवींषि दर्शपूर्णमा

सेष्टिविकृतिरूपाणि विहितानि। तेषु मैत्राबार्हस्पत्येह-
विषि श्रूयते। स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदिनं बर्हिः स्वयंकृ-
त इध्म इति। इष्टावुद्धननखननपरिलेखनादिभिः क्रि-
याविशेषैर्वेदिर्निष्पाद्यते। स्फ्येनोत्तमां त्वचमुद्धन्ति। देव-
स्य सवितुः सवइति खनति। स्फ्येन वेदिं परिलिखन् परि-
गृह्णातीति तद्विधानात्। यज्ञस्य घोषदसीत्यस्मिन्ननुवाके
प्रोक्तैर्मन्त्रैर्दात्रच्छिन्नं बर्हिः सम्पाद्यते त्रीन्परिधीनित्यादि-
मन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिध्मः सिध्यति। विकृतिरूपे तु हवि-
ष्युद्धननाद्यपेक्षां वारयितुं स्वयमित्युक्तम्। यथावस्थित-
एव भूप्रदेशो वेदित्वेन स्वीकर्त्तव्यः। इध्माबर्हिषी अपि स्वत-
एव छिन्ने शास्त्रीयच्छेदननिरपेक्षे ग्राह्ये इत्यर्थः। तत्र प्रकृतौ
सप्रयोजनानामुद्धननादीनां विकृतौ प्रयोजनं लुप्यते।
उद्धननादिकृतस्य वेद्युपकारस्य स्वयंशब्देन निवारित-
त्वात्। बर्हिःस्तरणहविरासादनादिधर्मो विकृतावप्यलु-
प्तार्थाः। तत्र संशयः। किं लुप्तार्थमलुप्तार्थं च सर्वमङ्गजा-
तं विकृतावप्यनुष्ठेयमुत लुप्तार्थं वर्जनीयमिति। चोदक-
स्य साधारणत्वात् सर्वमनुष्ठेयमित्याद्यपक्षे प्राप्ते सिद्धा-
न्तं ब्रूमः। अङ्गी ह्यङ्गैरुपकृतः फलं साधयति। तथा च सत्यङ्गि-
नोऽङ्गकृत उपकारे साक्षादपेक्षा। उपकारद्वारा त्वङ्गेषु। प्रत्या-
सन्नश्चाङ्गिनं प्रत्यङ्गेभ्य उपकारः। योग्यतापि साक्षापेक्षां प्र-
त्युपकारस्यैवास्ति। न त्वङ्गानाम्। वेदिनिष्पादनलक्ष-
णदृष्टोपकारयुक्तानि प्रकृतावुद्धननादीन्यङ्गानि। विकृतौ
तु वेद्याः स्वतः सिद्धत्वेन निष्पादनोपकारो लुप्यते। तत उप-
कारद्वारकाण्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वान्युद्धननाद्यङ्गेषु ही-
यन्ते। तस्मादुद्धननादीनि नानुष्ठेयानि। सोऽयं चोदकप्राप्त-
स्योद्धननाद्यनुष्ठेयत्वप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वेन निश्चयो बाध इत्यु-
च्यते। चोदकस्य त्वलुप्तोपकारैरुपकारद्वारेणाकाङ्क्षासन्निधि-
योग्यत्वयुक्तैर्हविरासादनाद्यङ्गैश्चरितार्थता सम्पद्यते॥

द्वितीयवर्णकमारचयति॥

अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वास्ति पाकवत्।
प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सा ॥ ३॥

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे पठ्यते। प्राजापत्यं घृते·
चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति। कृष्णलशब्दः सु
वर्णशकलवाची। प्रकृतौ व्रीहीनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां
व्रीहीणामवघातो विहितः। सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्णलानां·
चोदकवशादस्ति नो वेति सन्देहः। अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा
। वितुषीकरणं प्राकृत उपकारः। लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्तायां-
पाकवदिति निदर्शनम्। लुप्तेऽपि विक्लेदनोपकारे पाकः प्र
तिवादिनोऽभिमतः। तद्वदवघातोऽप्यस्तु। घृते श्रपयतीति
प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः। अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वै
षम्यादवघातो नास्ति॥ तृतीयवर्णकमारचयति ॥

वैश्वदेवस्य तन्त्रेयः पक्षे विष्णुः स किं पुरा ।
आवाह्यो वा न वावाह्य आग्नेयाङ्गातिदेशनात् ॥४॥
वैश्वदेवावाहनस्य काले स्यात्प्रश्लेषवर्जनात् ।
विष्णुयागस्य सन्देहाद्विष्णोरावाहनं न हि ॥५॥

काम्येष्टिष्वेवं श्रूयते। वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद्भ्रातृव्यवान्स्तम्ब
हिं पदं कृत्वा शम्यया स्फ्येन व्यूहेदिदमहममुं च व्यूहामीति यं
द्विष्यात्तं ध्यायन्यदधोऽवमृज्येत यच्च स्फ्य आश्लिष्येत्तद्वि·
ष्णव उरुक्रमायावद्यतीति। अस्यायमर्थः। अयं शत्रुक्ष·
यार्थश्चरुः। तस्य प्रकृतिभूतादाग्नेयपुरोडाशाद्विशेष उच्य
ते। पुरोडाशशेषं यागोत्तरकाले बर्हिष्यवस्थाप्य चतुर्णामृ
त्विजां भक्षविभागाय हस्तेन चतुर्धा कुर्यात्। ततः इदं ब्रह्म
ण इदं होतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीध इति तत्तद्भागान् पृथ
गुपदिशेत्। अत्रोग्रकर्मत्वान्न हस्तेन विभागः। किन्तु तीक्ष्णा
ग्रेण शम्याख्यस्फ्यनामकेन यज्ञायुधद्वयेन। मन्त्रं चेदमिदम
हं ब्रह्मभागं व्यूहामीत्येवमादिरूपं पठेदित्येतावान्विशेषः

ततो यदि कदाचिच्चरुलेशो व्यूहनकाले भूमौ पतेद्धस्तादायु-
धेन वाक्षिप्येत । तदा तं पतितं क्षिप्तं चरुलेशं तीव्रपराक्र-
माय शत्रुक्षयसमर्थाय विष्णवेऽवद्येत् । व्यूहनकालेऽव
दानकाले च शत्रुं क्षीणं ध्यायेदिति । तत्र वैश्वदेविकतन्त्र
मध्ये चरुलेशस्याधःपाताश्लेषणपक्षे वैष्णवयागो विहि
तः । अतो वैश्वदेविकेऽनुष्ठितान्याधारप्रयाजाज्यभागादी-
न्यङ्गानि वैष्णवेऽपि प्रसङ्गादुपकुर्वन्तीति न पृथक् क्रियन्ते ।
आवाहनं त्वनुष्ठानवैषम्येण न प्रसङ्गात् सिध्यति । विश्वान्
देवानावहेति तत्रावाहनम् । अत्र तु विष्णुमावहेत् वैषम्य-
म् । सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्यकाले होत्रा देवतावाहनार्थो
निगदः पठ्यते । सोऽयं वैश्वदेवावाहनस्य कालः । न खलु
तदानीं विष्णुः प्रसक्तः । प्रयाजाज्यभागप्रधानयागनारिष्टहो
मचतुर्धाकरणेष्वनुष्ठितेष्वाश्लेषणपक्षे वैष्णवयागस्य प्रा
प्यमानत्वात् । अतोऽप्रसक्तोऽपि विष्णुर्भविष्यद्यागसिद्ध्यै
पूर्वस्मिन् काल आवाह्यो न वेति सन्देहः । आवाह्यः । चोदक
वशादिति प्राप्तम् । न च वैष्णवस्य वैश्वदेवप्रकृतित्वान्ना-
स्ति चोदक इति शङ्क्यम् । तयोरुभयोरप्याग्नेयविकृतित्वेनो
भयत्राप्याग्नेयाङ्गानामतिदेशात् । तस्मान्मान्यानां विप्रादी
नामनिमन्त्रणे भोजनार्थागमनादर्शनान्मान्यतमाया देव-
ताया अनावाहनेन हविःस्वीकारस्य दूरापेतत्वादप्रसक्तोऽपि
विष्णुर्भविष्यद्यागसिध्यर्थमावाह्य इति प्राप्ते ब्रूमः । किं चतु
र्धाकरणादूर्ध्वमावाह्यते । किं वा प्रयाजेभ्यः पुरा । नाद्यः । अ
कालेकृतमकृतं स्यादिति न्यायेनावाहनस्य निरर्थकत्वा-
त् । न द्वितीयः । विष्णुयागनिमित्तस्य भविष्यदाश्लेषस्य-
पाक्षिकत्वेन नैमित्तिकस्य विष्णुयागस्यापि पाक्षिकत्वा
त् । तथा सत्ययागपक्षे कृतमावाहनमनर्थायैव स्यात् । न
हि निमन्त्रिता विप्रादिरभोजिनः सन्तुष्यन्ति । प्रत्युत शपन्त्येव
। एतदेवाभिप्रेत्योच्यते । देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो य

स्य इत्युक्त्वा न यजत इति। यागपक्षे तु विनाप्यावाहनं याग
उपपद्यते। कदाचिदनिमन्त्रितानामपि पूज्यानां स्नेहाति-
शयेन स्वयमेव भोक्तुमागच्छतां लोके दृष्टत्वात्। तस्मान्ना
स्ति विष्णोरावाहनम्॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

आरम्भणीया सोमाङ्गदीक्षणीयादिगा न वा।
अलोपादादिमोऽन्त्यः स्यादारम्भद्वारलोपनात्॥६॥

दर्शपूर्णमासयोरारप्स्यमानपुरुषसंस्कारार्थमारम्भणी
येष्टिर्विधीयते। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपू
र्णमासावारप्स्यमान इति। सेयं सोमयागाङ्गभूतासु दीक्ष-
णीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिषु कार्या न वेति सन्दे
हः। दर्शपूर्णमासेष्वङ्गभूताया आरम्भणीयायास्तासु प्रया
जादिवच्चोदकप्राप्ताया लोपकारणाभावात् कार्येत्याद्यः
पक्षः। किमारम्भणीयात्र क्रियमाणा सती सोमयागमारप्स्य
मानस्य संस्कारः स्यात्। किंवा दीक्षणीयामारप्स्यमानस्य
। नाद्यः। सोमयागस्य दर्शपूर्णमासस्य विकृतित्वाभावेन
सोमयागमारप्स्य मानस्य चोदकेनारम्भणीयाया अप्राप्त
त्वात्। न द्वितीयः। अङ्गानां दीक्षणीयादीनां पृथगारम्भास-
म्भवात्। ननु दीक्षणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयतीति कल्पसूत्र
कारैः पृथगारम्भो विहितः। मैवम्। अस्यारम्भस्य पुरुषसं-
स्कारेष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथा ततः प्रागनुष्ठिताना
मृत्विग्वरणादीनामसंस्कृतपुरुषानुष्ठानप्रसज्येत। तस्मा
दारम्भाख्यद्वारलोपादारम्भणीया लुप्यत इत्यन्तिमः पक्षो
ऽभ्युपेयः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

सा किमस्त्यनुमत्यादौ न वाङ्गिन्यस्त्युपक्रमात्।
संघस्योपक्रमो नेष्टेर्द्वारलोपान्न सा भवेत्॥७॥

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादिना राजसू
ये दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतयो विहिताः। तासु सारम्भणीया
स्ति न वेति संशयः। दीक्षणीयादिवदनुमत्यादीनामन्याङ्ग

त्वाभावात् सोमयागवत् सर्वासामङ्गित्वे नोपक्रमसम्भवात्तद्द्वारेणारम्भणीयास्तीति पूर्वपक्षः। यद्यप्यङ्गिभूता अनुमत्यादयस्तथाप्येकैकस्यादृष्टः पृथगारम्भो नास्ति। अन्यथा प्रधानेष्वाग्नेयादिष्वारम्भणीयायाः पृथक्कृत्वोऽनुष्ठानं प्रसज्येत। अथोच्येत। प्रधानानां षण्णामाग्नेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासेष्टित्वात्तस्यैक आरम्भ इति। तर्ह्यत्रापीष्टिपशुसोमदर्विहोमरूपाणामनेकेषां प्रधानानां संघस्य राजसूयत्वात् संघस्यैवोपक्रमोऽस्तु। न चासौ संघो दर्शपूर्णमासविकृतिर्येन तत्रारम्भणीया शङ्क्येत। अस्ति चात्रापरः सर्वारम्भार्थो यागः। अग्निष्टोममग्रे ज्योतिष्टोम माहरतीति ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थाभेदरूपस्याग्निष्टोमस्याम्नानात्। तस्मादनुमत्यादिष्विष्टिष्वारम्भद्वारस्यलोपात् सारम्भणीया न भवेत्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

तस्यां सास्ति न वाङ्गत्वेऽप्यस्य पृथगुपक्रमात्।
अस्तिमैवं वचोऽशक्तेर्विधानेवातिदेशने॥ ८॥

ययमारम्भणीया सापीष्टित्वाद्दर्शपूर्णमासविकृतिः। अतस्तस्यामपि दर्शपूर्णमासयोरिवारप्स्यमानपुरुषसंस्कारायसानुष्ठेयानवेति संशयः। चोदकप्राप्तत्वादनुष्ठेया। ननु सोमाङ्गदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनारम्भद्वारं लुप्यते। न वैषम्यात्। ऋत्विग्वरणादिना प्रयोगमारभ्यानुतिष्ठतः पुरुषस्यानुष्ठानमध्ये दीक्षणीयाप्रवर्त्तते। दर्शपूर्णमासारम्भस्त्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात्सम्पद्यते। ततो दर्शपूर्णमासोपक्रमादन्य आरम्भणीयोक्रम इति द्वारसद्भावादारम्भणीयामारप्स्यमानः स्वसंस्कारार्थमारम्भणीयां कुर्यात्। अनवस्थातु लौकसिद्धवीजाङ्कुरादिदृष्टान्तेन समाधेयेति प्राप्ते ब्रूमः। आरम्भणीयायामारम्भणीयान्तरं न कार्य्यम्। कुतः। अङ्गान्तरवद्दतिदेष्टुमशक्यत्वात्। तथाहि। प्रकृतौ समिधो यजतीत्यादिवाक्यैः प्रयाजाद्यङ्गानां स्वरूपमुपदि

ष्यते। प्रकरणेनत्वाङ्गाङ्गीभावोबोध्यते। ततःसौर्य्यंचरुंनि
र्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामइत्यादिकायांविकृतौनिर्वापलिङ्गा-
नुमितंचोदकवाक्यमेवंप्रवर्त्तते। इष्टिवच्चरौ प्रयाजाद्य-
ङ्गान्यनुष्ठेयानीति। एवंचसत्यारम्भणीयायामिदंवाच्यम्
। किमाम्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेद्दर्शपूर्णमासावा
रप्स्यमानइत्येतद्वाक्यं समिदादिवाक्यवदङ्गभूतामारम्भ-
णीयांविदधाति। किंवा यथासौर्य्यादिवाक्यमङ्गातिदेशमनु-
मापयति। तथा दर्शपूर्णमासाङ्गभूतायामारम्भणीयायाम
न्यस्या आरम्भणीयाया अङ्गातिदेशमनुमापय्य तु उतोभयं
करोत्विति। नाद्यः। अङ्गविधावुपक्षीणत्वेनातिदेशानुमाने
शक्त्यभावात्। नद्वितीयः। अविहितत्वेनातिदेष्टुमयोग्यस्या
ङ्गस्यातिदेशशक्त्यभावात्। नतृतीयः। वाक्यभेदापत्तेः। न
न्वनेनन्यायेनसौर्य्यवाक्येऽपिवाक्यभेदःस्यात्। एकस्यैववा
क्यस्य यागविध्यङ्गातिदेशयोः प्रवृत्तत्वात्। मैवम्। वाक्यद्वय
सद्भावात्। प्रत्यक्षंवाक्यं यागविधायकम्। अनुमितंवाक्यम
ङ्गातिदेशकम्। तर्ह्यत्रापि तादृशंवाक्यद्वयंभवत्विति चेत्।
बाढम्। अतएवारम्भणीयायां प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठीयन्ते।
तद्वदारम्भणीयान्तरस्वरूपमप्यङ्गमनुष्ठीयतामिति चेत्। न।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकसमिदादिवाक्य
वदारम्भणीयान्तरस्वरूपाङ्गविधायिनः कस्यचिद्वाक्यस्याभ
वात्। नहि प्रकृतावविद्यमानमङ्गं विकृतावतिदेशमर्हति
। तस्मात्सम्प्रतिपन्नस्यैवारम्भणीयाविधायिनोवाक्यस्येष्ट्य
ङ्गस्वरूपविधानाय समिदादिवाक्यस्थानीयत्वमतिदेशा
य सौर्य्यवाक्यस्थानीयत्वं चेत्याकारद्वयं वर्णनीयम्। तथा
सत्यावृत्तिलक्षणोवाक्यभेदःकेनवार्य्यते। तस्मादारम्भणी
यायामारप्स्यमानपुरुषसंस्कारायारम्भणीयान्तरंनकार्य्य
म्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

यूपाहुतिःस्वलेवाल्याकार्य्यानोवातिदेशतः।

कार्य्यो होमश्छेदनार्थो नाच्छेद्यायांसयुज्यते।९॥
अस्तिसाद्यस्क्रोनामकःकश्चिद्यागः। सद्यस्क्रियान्तुक्रि-
यापरिक्रियावास्वर्गकाम इतितद्विधानात् सन्तिसाद्यस्क्राः
पशवःसहपशूनालभतइतिश्रुतेः। तेषुपशुषुवेद्युत्तरवे-
दियूपाःशास्त्रीयसंस्कारनिरपेक्षाएवगृह्यन्ते। अतएवा-
हाश्वलायनःसाद्यस्क्रेषूर्वरावेदिःखलेवालीयूपइति।
खलेवालीवर्द्दवन्धनाय निखातोमेढिःखलेवाली। तेषां-
च पशूनामग्नीषोमीयपशुविकृतित्वात्तदीययूपकार्य्याः
पशुनियोजनादयःखलेवाल्यांक्रियन्ते। तथाप्रकृतौयूप
माहुतिं गमिष्यतःस्रुवेणाहुतिर्विहिता। यूपमाच्छेत्स्यता
होतव्यमिति। तांचाहुतिमापस्तम्बोदर्शयति। उरुविष्णो
विक्रमस्वेति स्रुवेणाहवनीये यूपाहुतिंजुहोतीति। सेय
माहुतिःखलेवाल्याकार्य्यानवेति संशयः। तद्धर्म्मातिदेशा
त् पशुनियोजनवत् कार्य्येति पूर्वःपक्षः। यूपमाच्छेत्स्य-
तेति वाक्यस्यायमर्थः। अनुपंखादिरादिकाष्ठविशेषंशा
स्त्रीयच्छेदनादिसंस्कारैर्यूपीकर्त्तुंकाष्ठस्य शास्त्रीयच्छे
दनयोग्यतायैहोमःकर्त्तव्यइति। नहि खलेवाल्याःशा-
स्त्रीयंछेदनमस्ति। पूर्वमेवछिन्नस्यकाष्ठस्यकृषीवलैः
खलेनिखातत्वात्। तस्माच्छेदनद्वारलोपाद्धुतिर्नविद्य-
ते॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

तस्यांस्थाण्वाहुतिःकार्य्यानवास्थाणोर्विधानतः।
कर्त्तव्योपकरोत्यारात्पशौसाप्रकृताविव॥१०॥
यूपीयाव्रश्चनस्थाणुद्वारासौयूपसंस्कृतिः।
स्वयक्तत्सम्भवात्सेयमयूपाद्विनिवर्त्तते॥११॥

अग्नीषोमीययूपप्रकरणेस्थाण्वाहुतिंजुहोतीति श्रूयते।
यूपेवृक्णेसत्यवशिष्टंवृक्षमूलं काष्ठरूपत्वेनस्थाणुरित्युच्य
ते। तत्राहुतिविशेष एवंश्रूयते। वनस्पते शतवल्शोविरो
हेत्याव्रश्चने जुहोतीति। सेयमाहुतिस्तस्यांखलेवाल्यांका

र्य्योनवेति संशयः। स्थाणुमुपजीव्याहुतिविधानात् खलेवाल्यामपि स्थाणुत्वात् साकार्य्या। नच खलेवाल्याः शास्त्रीयसंस्काराभावेनाहुतिर्व्यर्थेति शंक्यम्। पशावारादुपकारकत्वात्। यथाप्रकृतौ यूपाद्वियोजितस्याव्रश्चनस्थाणोरसंस्कार्य्यत्वेन पशावुपकारस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। आव्रश्चनात् ऽस्मादित्याव्रश्चनमवशिष्टवृक्षमूलम्। नखलु स्थाणुमात्रमाव्रश्चनमात्रं वोपजीव्येयमाहुतिः प्रवृत्ता। किंतर्हि यूपप्रकरणवलेन यूपीयाव्रश्चनस्थाणुत्वमुपजीव्य प्रवृत्ता। ततस्तद्द्वारेणासावाहुतिर्यूपसंस्कृतिः स्यात्। तथाच दृष्टसंस्कारे सम्भवत्यदृष्टमारादुपकारकत्वं कल्पयितुमयुक्तम्। नच यूपवियोजितस्थाणुगतातिशयेन यूपसंस्कारो नसम्भवति यूपसम्बन्धित्वेन तत्सम्भवात्। यथाचार्य्यस्य देवदत्तस्य शिरसोऽवतारिताया अपि स्रजः शिष्येणाशुचिदेशेऽवस्थापनम्। तत्सम्बन्धादाचार्य्यस्यैव संस्कारोऽवकल्पते तद्वत्। अतो यूपसंस्कारार्थेयमाहुतिरयूपात्मिकायाः खलेवाल्या निवर्त्तते॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अन्त्यःप्रयाजः आरात् किमुपकार्य्यथ संस्कृतिः।
स्वाहाकारेतिदेवोक्तेर्मोत्तवन्मन्त्रवर्णनात्॥ १२॥
आद्योमैवंचतुर्थ्यादेरभावाद्यागमात्रके।
विधिस्तयात्र सौर्य्यादावर्थोऽग्न्यादिनिवर्त्तनम्॥ १३॥

दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्चमः प्रयाज एवमाम्नायते। स्वाहाकारं यजतीति। स किमिष्टारादुपकारस्य उताज्यभागादिषु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कारक इति संशयः। तत्र स्वाहाकारं यजतीति देवताविधिरिति पूर्वपक्षाभिप्रायः। स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते। यागस्य तदाकाङ्क्षत्वात्। नच प्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य मन्त्रवर्णाद्देवताकल्पनमुचितम्। नन्वेवं सति विधिमन्त्रयोर्वैयधिकरण्यं प्रसज्येत। विधिनाहि स्वाहाकाराख्यदेवता विहिता। मन्त्रेण

वक्ष्यमाणा आज्यभागादिदेवता अग्न्यादिदेवताः प्रतीय
न्ते। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा प्रजापतिं स्वाहाग्नीषोमा
वित्यादिको हि तन्मन्त्रः। नैष दोषः। मातृशब्दवन्मान्त्रवर्णि
काग्न्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसम्भवात्। यथा मातृशब्दः प्र
स्थादिना धान्यस्य मातारं जननीं चाचष्टे। तथाग्न्यादिशब्दाः
स्वाहाकाराख्यदेवतामाचक्षताम्। न च स्वाहाकाराख्यदेवतै
व संस्क्रियतामिति वाच्यम्। संस्कृतायास्तस्या अन्यत्रोपयो
गाभावात्। तस्माद्दृष्टेनारादुपकारक इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपेयः।
मैवम्। चतुर्थ्या तद्धितेन वा सर्वत्र देवता विधीयते। न चात्र तौ
विद्येते। किं चायं विधिर्देवतायागावुभौ विधत्ते। देवताविशि
ष्टयागं वा। देवतामात्रं वा। यागमात्रं वा। नाद्यः। वाक्यभेदापत्तेः
। न द्वितीयः। गौरवप्रसङ्गात्। न तृतीयः। अप्राप्तस्य यागस्या
नुवाद्यत्वे सति तदनुवादेन देवताविध्ययोगात्। तस्माच्च
तुर्थः परिशिष्यते। तत्र च द्वितीयान्तः स्वाहाकारशब्दः पौ
र्णमासीं यजेत इत्यादाविव कर्मनामधेयं भविष्यति। तस्मा
दाज्यभागादिदेवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः। एवं च सति सौ
र्यादिविकृतिषूत्तमप्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाचकसूर्यादिप
दपरित्यागो बाधविचारान्तर्गतस्याधिकरणस्य फलं भविष्य
ति॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्याग्नेः स संस्कृतिः।
आरादुतोपकारी स्यात्पूर्वन्यायेन संस्कृतिः॥१४॥
निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वाद्द्विधा वैकपदोक्तितः।
उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्यादौ न निवर्तते॥१५॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। आज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यज
तीति। तयोः प्रथम आग्नेयः। द्वितीयः सौम्यः। तत्र सौम्यस्य ना
स्ति सन्देहः। प्रधानदेवतासु केवलस्य सोमस्याभावात्। अ
ग्निस्तु केवल आग्नेयपुरोडाशे विद्यते। तस्मादाग्नेय आ
ज्यभागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कारः उतेष्टेनारा

दुपकारक इति संदिह्यते। तत्र प्रथमोत्तमप्रयाजो मन्त्रोक्ता नां यक्ष्यमाणदेवतानां संस्कारः। तथा प्रथम आज्यभागोऽप्यग्निमग्न आवहेति निगदोक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कार इति पूर्वपक्षः। अत्रोच्यते। निगदस्तावदेवं पठ्यते। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निमावहेति। अस्यायमर्थः। भो आहुत्यधिकरणभूताग्ने हविर्ग्राहिण आज्यभागद्वयाष्टाकपालपुरोडाशदेवतारूपानग्निः सोमोऽग्निरित्येतांस्त्रीनिहष्टावावहेति। तत्र पुरोडाशदेवतारूपादग्नेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपोऽग्निरन्य इति गम्यते। अन्यथा वाक्यस्याग्नेरेकस्य द्विरुक्तिवैयर्थ्यात्। ततः प्रथमाज्यभागइज्यमानस्याग्नेः पुरोडाशदेवतात्वाभावात् तत्संस्कारकत्वमयुक्तम्। किंचाज्यभागविधावग्नीषोमाभ्यां यजतीति देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदेनोच्यते। तत्र यथा सोमस्य यागे प्रतिगुणत्वं भवताऽभ्युपगतम्। तथाग्नेरभ्युगन्तव्यम्। तच्च संस्कारपक्षे विरुद्धम्। असंस्कारकत्वे प्राधान्यावश्यम्भावात्। तस्मात् संस्कारपक्षासम्भवात् प्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्यभागवददृष्टेनारादुपकारकः। एवं च सति सौर्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागेऽग्निर्न निवर्त्तत इति बाधापवादो विचारफलं भविष्यति॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

उपकारी संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशूदितः।
न द्वितोक्ता द्वयोर्देवभेदादुपकृतिर्मता॥१६॥
संदंशान्निश्चिते ऽङ्गत्वे रक्षार्थः स्मृतिसंस्कृतिः।
देवान्तरं चेद्विकृतावग्नीषोमनिवर्त्तनम्॥१७॥

ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीति। तत्र पशावुक्तः पुरोडाशः स किं पशोरारादुपकारक उत पशुदेवतासंस्कारक इति सन्देहः। तत्राग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति पशुविधौ तद्धितोक्ताग्नीषोमदेवता यथागुणत्वे

न पशौ विधीयते। तथा पशुपुरोडाशेऽपि तथा सति विधिभेदेन विधेयदेवताभेदात् संस्कारो न युक्तः। गुणत्वं च संस्कार्य्यत्व-विरोधीति पूर्वोक्तम्। तस्मात् पशोरारादुपकारकद्रव्यमिति मात्रे ब्रूमः। देवताभेदवादिना नावदिदं वक्तव्यम्। पशुः पुरोडाशश्चेत्युभौ किं स्वतन्त्रो यागौ। किंवाङ्गाङ्गिरूपौ। तत्रापि किमङ्गम् किंवाङ्गीति। तत्र पशुधर्मैरुभयतः संदष्टस्य पुरोडाशस्य स्वतन्त्राङ्गित्वे प्रकरणपाठो बाध्येत। तद्वदभिमतमुपकारकत्वं च न सिध्येत्। अङ्गत्वेऽपि दृष्टसम्भवाददृष्टकल्पनमन्याय्यम्। सम्भवति चात्र दृष्टम्। पुरोडाशवाक्यगतेन तद्धितान्तपदेन पशुवाक्यविहिताया देवताया अनुवादे सति तदीयस्मरणपूर्वकनिर्वापेण पशुदेवतायाः संस्क्रियमाणत्वात्। एवं च सति पशुवाक्ये गुणत्वेन प्रतीयमानाया अपि देवतायाः पुरोडाशवाक्ये प्राधान्यावगमात् संस्कार्य्यत्वमविरुद्धम्। तस्मात् पशुदेवतासंस्कारः पुरोडाशः। एवं च सत्यग्नीषोमीयपशुविकृतौ वायव्यपशावग्नीषोमीयदेवतायां निवृत्तायां तदीयपशुपुरोडाशोऽपि सा निवर्त्तेत इति बाधः फलिष्यति ॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥

सौर्य्ये चरौ चरुः स्थाली किंवान्नं लौकिकोक्तितः।
स्थाल्यस्यां श्रपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः॥ १८॥
विद्वद्रूढिप्रसिद्ध्यान्नं देवतातद्धितोक्तितः।
योग्यत्वेन प्रदेयं न तत्पुरोडाशहविर्यथा॥ १९॥

सौर्य्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीवस्तुतौदनमिति संदेहः। तत्र लौकिका आहिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि स्वस्वदेशीयभाषाप्रसिद्ध्या यत्किञ्चिद्दगकारवकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्दमल्पपात्रे पाकाधिकरणे ताम्रादिमये प्रयुञ्जते। निघण्टुकाराश्चोखा स्थाली चरुरित्येतान्छब्दान् पर्य्यायत्वेनोपदिशन्ति। तस्माच्चरुशब्दः स्थालीवचनः। यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडा

शक्तत्प्रधानयोग्यता न स्यात्। तर्हि माभूत्पुरोडाशविकृतित्वम्। कपालविकृतित्वं तु भविष्यति। श्रपणयोग्यतायाः सद्भावात्। यथा कपालेषु हविः श्रप्यते। तथा स्थाल्यामपि श्रपयितुं शक्यते। तस्माच्चरुः स्थालीति मात्रे ब्रूमः। अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते। कुतः। श्रुतिप्रसिद्धेः। आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे ह्यदितिमोदनेनेत्योदनशब्देन चरुरनूद्यते। यदि भोज्यान्ने चरुशब्दः क्वापि न प्रयुज्यते तर्ह्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु। तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः। विद्वांसो याज्ञिकाः शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थविप्लवेनात्यर्थं यतन्तो नवस्त्रावितान्तरूष्मपक्के जीवत्तण्डुले विशदसिद्धे ओदने चरुशब्दं प्रयुञ्जते। तस्योदनवाचित्वे सौर्यमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते। यथाग्नेय इति देवतातद्धितसंयुक्तपुरोडाशः प्रदेयद्रव्यम्। तथा चरुरपि। अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः पुमानिति पठन्ति। तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

चरुः कपाले पक्तव्यः क्वापि वाउचितेऽथवा।
कपाले चोदकप्राप्तेरपूपत्वतः क्वचित्॥ २०॥
स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटाहे योग्यता नहि।
चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिनिवर्तनम्॥ २१॥

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्द्धं स्पष्टार्थम्। यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकः। तथा विकृतौ चरोरित्याद्यः पूर्वपक्षः। पुरोडाशस्यापूपत्वात् कपालगतोष्मणा पाकः सम्भवति। चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्तव्यः। अतोऽप्राकृतकार्यत्वाच्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत। तर्ह्योदनरूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाहघटादौ यत्र क्वापि पाक इति द्वितीयः पक्षः। निरुप्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोः स्थाल्यामेव पाक इति राद्धान्तः। पूर्वत्र चरुरोदन इति विवक्षितम्। न ह्योदने पेषणादिरस्ति। अ

तः पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम्। तद्द्वारेण चरुनिष्पादकस्थाली चिन्ताया अपि फलमित्युपचर्य्यते। पेषणादीन्यनुक्रामति॥

पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा।
मार्जनाध्यूहनज्वालास्तथाप्युद्वासनम्॥२२॥

पेषणं चूर्णनम्। यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणम्। वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः। तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम्। उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थानम्। प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघट्टनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणम्। मार्जनं श्लक्ष्णीकरणम्। अध्यूहनं भस्मनाङ्गारैश्चोपर्य्याच्छादनम्। ज्वाला दर्भपिञ्जूलैः प्रज्वालनम्। उद्वासनम् कपालेभ्यः पुरोडाशं पृथक्कृत्यान्तर्वेद्यवस्थापनम्। ननु पेषणानिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्विचारितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासायेत्याह॥ ॥

एतानि मन्दप्रज्ञस्य कर्त्तव्यानीति विभ्रमः।
अपूपस्येव योग्यानीत्यनतसूत्रैर्निरूपितम्॥२३॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः श्रौतोऽप्यसम्भवी।
अदृष्टार्थतयास्त्यादौ ष्येत्तु सुतरां भवेत्॥१॥

घृते श्रपयतीति प्रत्यक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विक्लेदनायोग्येषु न कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षः। दृष्टार्थस्य विक्लेदनस्यासम्भवेऽप्यदृष्टार्थः कर्त्तव्यः। अन्यथा विधिवैयर्थ्यापत्तेः। यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

उपस्तराभिघारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत् ।
अदृष्टार्थमसंसक्तिर्दृष्टार्थो नेति लुप्यते ॥ २ ॥

तेषु कृष्णलेषूपस्तरणमभिघारणम् । चेत्युभयं पाकवददृष्टार्थं कार्यमिति पूर्वपक्षः । न तावत् पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरिति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्ष्यते । प्रकृतौ तूपस्तरणाभिघारणयोर्दृष्टार्थत्वात् सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां स्रुचि संसक्तिं निवारयितुं तदुभयं क्रियते । कृष्णलानां तु संसक्तिप्रसङ्ग एव नास्ति । अतस्तन्निवारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिघारणद्वयं लुप्यते ॥ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः ।
चुश्चुषाकारनिर्धीतिवचनात्स्यात्प्रदानवत् ॥ ३ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशित्रादिभागो भक्ष्यते । न तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षोऽस्ति । प्रीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्यासम्भवादिति पूर्वपक्षः । चुश्चुषाकारं भक्षयन्ति निर्धयन्तो भक्षयन्तीति प्रत्यक्षवचनमाम्नायते । इक्षुदण्डभक्षणे तद्रसस्वीकारे च यः शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं चुश्चुषेति । घृते निरूप्तेषु कृष्णलेषु यच्चिप्तमाज्यं तदन्तर्नेतुमिव बालाश्चुश्चुषां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण पिबन्तो भक्षयेयुरित्यर्थः । अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथावचनात् प्रदानं तद्वद्भक्षणमपि भक्षणं भवेत् ॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

सकृत्त्वसहत्वयोरेकमेकधेत्यन्यमेव वा ।
एकं नियामकाभावादबाधादन्यमेव हि ॥ ४ ॥

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते । एकधा ब्रह्मण उपहरतीति । तत्रैकधेत्ययं धाप्रत्ययः प्रकारवाची सन्नेकवारमित्यमुमर्थं वा बहूनां सहभावं वा ब्रूते उपहारो भक्षणाय समर्पणम् । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्त्वसहत्वयोरन्यतरद्विवक्षितमुत सहत्वमेवेति संशयः । नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत् किञ्चिदन्यतरदिति पूर्वपक्षः । अबाधोऽत्र नियामकः । प्रकृतौ

विडाप्राशित्रचतुर्धाकरणसंयुवाककालेषु चतुर्षु भक्षण
निह्नवे चत्वार उपहवा उपदिष्टाः। अत्रापि चोदकप्राप्ताः।
तत्र सकृत्त्वपक्ष उपरितनास्त्रय उपहवास्तत्तत्कालविशे
षाश्च बाध्येरन्। सहत्वपक्षे कालविशेषा एव बाध्यन्ते। नतु
त्रय उपहवाः। तस्मादन्यपक्षरूपं सहत्वमेवैकधेत्यस्य
शब्दस्यार्थः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

सर्वेब्राह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता।
अन्यभागस्यापि वाद्यो भागान्तरमबाधितुम्॥५॥
सर्वत्वमन्यभागीयं ब्राह्मणेऽत्र विधीयते।
स्वभागीयं चोदकाप्तं बाध्यतामन्यभक्षणम्॥६॥

कृष्णलभक्षण एवेदमपरं श्रूयते। सर्वे ब्रह्मणे परिहरन्तीति
। परिहारः समर्पणम्। ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतु
र्षु कालेषु चत्वारो भक्षभागाश्चोदकप्राप्ताः। तत्र सर्वता किं
ब्रह्मसम्बन्धिचतुर्भागविषया नेतरसम्बन्धिभागचतुष्टयेऽपी
ति सन्देहः। अध्वर्युप्रभृतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागास्ते
षां बहूनामबाधनायाद्यः पक्षोऽभ्युपेयः। तत्रैषा वचनव्य
क्तिः। ब्रह्मसम्बन्धमनूद्य सर्वत्वपरिहारयोरेकमनुवादेऽ
न्तर्भाव्येतरद्विधेयम्। यदि ब्रह्मणे सर्वं तत् परिहरन्तीति।
यद्ब्रह्मणे परिहरन्ति तत् सर्वमिति। उभयथापि विधेर्ब्रह्म
भागमात्रे पर्य्यवसानाच्चोदकप्राप्ता अन्यभागा अबाधिता
भविष्यन्तीति पूर्वपक्षः। सर्वत्वपरिहारावनूद्य ब्रह्मसम्ब
न्धोऽत्र विधीयते यत् परिहर्त्तव्यं सर्वं तद् ब्रह्मण इति वच-
नव्यक्तिः। तत्र ब्रह्मभागानामितरभागानाञ्च यत् सर्वत्वं त
स्य ब्रह्मसम्बन्धे सति ब्रह्मभागानां ब्रह्मसम्बन्धस्य चोदका
देव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां ब्रह्मसम्बन्ध
विधाने पर्य्यवस्यति। तस्मादन्येषां भक्षणं बाध्यते॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयम्॥

अविलम्बाददिमोऽन्यस्तत्कालमवाधितुम् ॥७॥
अतीताधिकरणद्वयेन युगपत् सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तम्। तत्र भक्षयितुं युगपत् समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये किंचिदपि भक्षयित्वावशेषितस्य विलम्बे कारणाभावाद्युगपद्दित्याद्यः पक्षः प्राप्नोति। चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्य बाधो विलम्बे हेतुः। तस्मात् स्वस्वकाल इत्यन्यः पक्षोऽभ्युपेयः ॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥
चतुर्धाकृतिनिर्देशौ तद्भक्षे स्तोऽथवाग्रिमः।
चोदकान्नोतु बह्वर्थव्यवस्थार्थत्वतोऽत्र न ॥ ८ ॥
प्रकृतौ पुरोडाशं चतुर्धाकृत्वा पश्चादिदं ब्रह्मणइत्यादिना तत्तद्भागान्निर्दिशेत्। तौ चतुर्धाकरणनिर्देशौ पूर्वोक्ते ब्रह्मभक्षे चोदकवशाद्विद्येते इत्यग्रिमः पक्षः प्राप्नोति। तत्र चतुर्धाकरणं बहूनामृत्विजां विभागार्थम्। निर्देशो भागानामसाङ्कर्यार्थः। अत्र तु ब्रह्मणएकत्वात्तावुभौ न विद्येते ॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥
ऋत्विग्दानमदृष्टार्थमानत्यं वाग्रिमः श्रुतेः।
वैरूप्यान्नियमान्मैवं दृष्टत्वादानतेः श्रुतिः ॥ ९ ॥
भृतौ च नियमादेतद्दृष्टं स्याद्विरूपता।
वचनात्तेन सत्रेषु स्वामिनानभृतिः क्वचित् ॥ १० ॥
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति प्रकृतौ श्रूयते। तत् किमदृष्टार्थमानत्यर्थं वेति संशयः। भृत्यान् परिक्रीय वशीकारआनतिः। अदृष्टार्थं तत्स्यात्। अन्नहिरण्यादीनामदृष्टार्थं त्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्। यद्यत्र दानं भृतिः स्यात् तदानीमल्पाधिककर्म्मानुरूपेण द्रव्यं देयं स्यात्। वैरूप्यं तत्र दृश्यते। स्वल्पकर्म्मणि त्रेधातवीये सहस्रं देयम्। अधिककर्म्मण्यप्तोर्यामे स्वल्पसोमे सहस्रमात्रं प्रदीयते। तथा द्वादशशतादिपरिमाणनियमो मन्त्रवत्त्वनियमश्च भृतौ नोपपद्यते। कर्म्मकर्त्रनुमत्या न्यूनाधिकभावसम्भवात्।

तस्यत्वजकादिभृतौ मच्चादर्शनाच्च। तस्माददृष्टार्थमित्यग्रि
मः पक्षः प्राप्नोति। नैवम्। आनतेर्दृष्टप्रयोजनत्वात्। दान
श्रुतिस्तु दृष्टार्थायां भृतावेप्यस्ति। भृतिर्देयेति प्रयोगात्। प
रिमाणमन्त्रवत्तनियमाददृष्टमस्तु। दृष्टस्याभावात्। वैरू
प्यंतु वचनबलादभ्युपगम्यते। दक्षिणाया भृतिरूपत्वं प्र
त्यक्षवेदवाक्यादप्यवगम्यते। दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणा
परिक्रीता ऋत्विजो याजयेयुरिति। तस्मादृत्विग्दानमान
त्यर्थम्। एवंच सति सत्रे ऋत्विजां यजमानत्वाद्भृतिरूपा
दक्षिणा न कापि देयेत्येतद्विचारफलं द्रष्टव्यम्॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

क्रयाय प्रतिपत्त्यैवा चमसेडादिभक्षणम्।
क्रयायपूर्ववन्नैवं यागीयत्वत्ववर्जनात्॥११॥
अक्रीतयजमानस्य भक्षसत्त्वाच्च तेनसा।
प्रतिपत्तिः संस्कृतित्वात् सत्रेषु न निवर्त्तते॥ १२॥

अस्तिसोमे चमसभक्षः। अस्ति चेष्टाविडाप्राशित्रादिभक्षः
। तत्र भक्षेण प्रीतानामृत्विजामानतिसम्भवाद्दक्षिणान्याये
न क्रयार्थं भक्षणमिति पूर्वपक्षः। यागदेवतायै सङ्कल्पिते
द्रव्ये स्वत्वमलभमानो यजमानो नक्रेतुं शक्नोति। किञ्च य
जमानपञ्चमाः सम्भूयेडां भक्षयन्तीत्यक्रीतस्यापि यजमा
नस्य भक्षः श्रूयते। तस्माहृत्वर्योरृत्विजामपि भक्षणं न क्रया
र्थमिति गम्यते। तस्मात् प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः। तेन क्रयार्थत्वा-
भावेन परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्योगोपयुक्तद्रव्यसंस्का
रत्वेन सत्रेषु न बाध्यते॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्य्यं नोवात्र सोमवत्।
कार्य्यमेवं स्वकर्मत्वात् क्रयार्थाप्रकृतौ वृतिः॥१३॥

अग्निर्मे होतेत्यादिमन्त्रैः सोमे वरणमाम्नातम्। सोमवत्स
त्रेऽपि तत्कार्य्यम्। अन्यथा वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात्
सत्रं न सिध्येत्। अतएव ततसिद्ध्ये सत्रप्रकरणे यपजमा

नास्त्यृत्विजस्तनिस्वतः प्रवृत्तानपि यजमानानन्तूद्य वरण
साध्यमृत्विक्त्वं तेष्वाधातव्यमिति विदधाति। तस्मादृत्विग्वर
णं सत्रे कार्य्यम्। मैवम्। सत्रेह्यनुष्ठातॄणां सर्वेषां स्वकर्म।
नहि स्वकर्मणि क्रयार्थं वरणमपेक्ष्यते। क्रयार्थे हि प्रकृ।
तौ वरणम्। दानमेव क्रयार्थम्। वरणं त्वदृष्टार्थमिति चेत्।
मैवम्। वरणस्य भविष्यद्दानसूचनेनोत्साहजननार्थत्वात्
। अन्यथा वरणकाले कश्चित् कस्माद्यो दक्षिणा इत्यृत्विजां
प्रश्नः कथं संगच्छेत। नच सत्रासिद्धिः शङ्कनीया। तत्र वक्त
व्यम्। ऋत्विक्त्वं नाम किं कर्मकरत्वमुत यागकर्तृत्वमिति।
आद्ये कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन ये यजमानास्त ऋत्विज
इति विरुध्येत। द्वितीये तु स्वत एव यागं कर्त्तुं प्रवृत्तत्वाद्वर-
णमन्तरेणाप्यृत्विक्त्वं सिध्यतीति। ईदृशमेवार्त्विज्यं वचने
न विधीयते। तस्माद्दानवद्वरणं सत्रे लुप्यते॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

क्रयः कर्य्यो न वा सत्रे निषेधात् क्रीतिकल्पनम्।
नित्यानुवादेनालुप्तेनेक्रयो वरणं यथा॥१४॥

सत्कारपुरःसरमग्निर्होतेत्यादिप्रार्थना वरणम्। तच्च चि
कीर्षुर्यजमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं क्रूयात्। तेभ्यः सो
मं प्राहेत्यापस्तम्बवचनात्। सोमाभिधानप्रकारश्चात्र कल्प
दर्शितः। ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन रथन्तरपृष्ठेन गवां
द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये। तत्रत्वसुद्गाता भवेति। तत्रे दे
यदक्षिणाद्रव्यनिश्चयेन ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्मविशेषेनि
योक्तुं योग्या भवन्ति। सोऽयं क्रयः। सच प्रकृताविव सत्रे का-
र्य्यः। नच दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देयद्रव्यनिश्चये-
लुप्ते सति तत्साध्यः क्रयो लुप्येतेति शङ्क्यम्। निषेधमुपजी
व्य क्रयानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात्। तथाहि। नह्यत्र
गौर्दीयते न वासो न हिरण्यमिति सत्रे गवादिदानं निषिध्य
ते। सच निषेधः सत्यां प्रसक्तौ सम्भवति। ततः सोमे देयद्र-

व्याणां सत्रे दानप्रसक्तिरभ्युपेया। सोमे च देयद्रव्याण्येवं श्रूयन्ते। गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति। तत्र गोवासोहिरण्यानां विशेषतो निषेधेन द्रव्यान्तराणां चोदकप्राप्तानामभ्यनुज्ञा प्रतीयते। ततो देयद्रव्यसद्भावात् क्रयः कार्य्य इति पूर्व्वपक्षः। नह्यत्र गौर्दीयत इत्यनेन निषेधो न विधीयते। किं तु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त एव दानाभावोऽनूद्यते। अदक्षिणानि सत्त्राणीत्याहुर्नेह्यत्र गौर्दीयत इतिश्रुतो परोक्त्युपन्यासस्य प्रसिद्धिवाचकहिशब्दस्य च प्राप्तिगमकत्वात्। तस्मान्नित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद्धरणवत्तदविनाभूतः क्रयोऽपि न कार्य्यः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

सत्राङ्गं स्यान्न वा पृष्ठशमनीयेऽप्यथाङ्गता।
सौत्रामण्यादिवन्मैवं त्यागादूर्ध्वविधानतः॥२५॥
श्रूयमाणा दक्षिणेयं पूर्वपक्षेऽत्र धर्म्मकृत्।
परिक्रयार्था सिद्धान्ते निमित्तस्यात्समापनम्॥२६॥

अस्ति सोमविकृतिः पृष्ठशमनीयनामको यागः। सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति। उदवसायेत्यनेन ल्यप्प्रत्ययेन सत्रसमाप्तेः पूर्वकालत्वं सत्रपृष्ठशमनीययोरेककर्तृकत्वञ्च प्रतीयते। तथा सत्यग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत। वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत। संस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीत्यत्र सौत्रामण्यादीनां यथा चयनाद्यङ्गत्वम्। तथा पृष्ठशमनीयस्य सत्राङ्गता भविष्यति। अङ्गत्वे सति श्रूयमाणा सहस्रदक्षिणा सत्रेऽपि वपरिक्रयणार्था न भवतीत्यदृष्टार्थेनाभ्युपगम्यते। फलञ्च न कल्प्यम्। सत्रे फलेनैव फलवत्त्वसिद्धेरिति पूर्वपक्षः। उदवसानशब्दस्य त्यागवाचित्वात् सत्रत्यागादूर्ध्वं विधीयमानः कथं सत्राङ्गं भवेत्। अग्निं चित्वेत्यादौ त्यागशब्दो नास्तीति वैषम्य

म्।एककर्तृकत्वपूर्वकालत्वेतु निमित्तवीवस्थयाप्युपपद्य
ते।सत्रसमापनं निमित्तीकृत्य विधाने गृहदाहेष्टिवत् फल
नैरपेक्ष्याद्विश्वजिन्न्यायेन फलं नकल्प्यम्।सत्येवमनङ्गत्वे
सोमवद्दक्षिणापरिक्रयार्था।दक्षिणायाः श्रौतत्वेनालोपः
पूर्वोत्तरपक्षयोःसमानः।न्यायेनाप्यलोपः सिद्धान्तेविशि
ष्यते॥ - त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

तत्रर्त्विजःसत्रिणःकिमन्येवास्युर्ल्यब्युक्तितः।
नसत्रयष्टृभेदेऽपिक्रीतत्वादृत्विजःपरे॥१७॥

यस्मिन्पृष्ठशमनीये सत्रिणामेवार्त्विज्यम्।उदवसायेति-
ल्यबन्तशब्देन कर्त्रैक्यप्रतीतेरिति पूर्वपक्षः।उदवसाययजेर-
न्निति समभिव्याहारात् सत्रिभिःसहैकत्वं यष्टृणांप्रतीयतेन
त्वृत्विजो यष्टारः।यजमानेन तेषांदक्षिणया क्रीतत्वात्।तस्मा
दृत्विजः सत्रिभ्योऽन्ये॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

सम्भूयैकैकशोवात्र यष्टृताद्यो बहूक्तितः।
द्वियागवद्बहुत्वस्याप्राप्तेरन्त्योऽस्तु सोमवत्॥१८॥

अस्मिन्पृष्ठशमनीये सत्रिणांसम्भूय यजमानत्वमुतप्रत्ये
कमिति संशयः सम्भूयेत्याद्यःपक्षःप्राप्नोति।कुतः। यजेरन्नि
ति बहुवचननिर्देशात्।एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ-
यजेयातामित्यत्रोपादेयगतद्वित्वस्य विवक्षितत्वादुभौसम्भू
य यष्टारौ।तद्वदत्रापि स्यात्तदेवम्।उदवसायेत्यत्रोदवसा
तॄणांयद्बहुत्वं प्राप्तं तदेव तत्समानाधिकृतेन यजेरन्नित्य
नेनानूद्यप्राप्तो यागोविधीयते।द्वियागेतु द्वित्वमप्यप्राप्तत्वेन
विधीयत इति वैषम्यम्।ततोग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहैकत्वमिवो
द्देश्यगतत्वाद्यजेरन्निति बहुत्वमविवक्षितम्।एवमपीच्छयाद्वि
शोबहुशोवायष्टुंशक्यत्वादेकैकशोन नियमइतिचेत्।न।चो
दकेन तन्नियमसिद्धेः।सोमे तद्दर्शनात्।तस्मात्सत्रिणःप्रत्ये
कं यजेरन्नित्यन्त्यः पक्षोऽस्तु॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

अश्वींपुरुषींवानृत्येधर्म्मार्थेवानतिर्यतः।
इष्टिर्नसत्रंधर्म्मार्थंसत्रादङ्गंबहिर्नहि॥१९॥

सारस्वतसत्रे कामेष्टावश्वीं पुरुषीं धेनुकेदत्वेति तुरगामनुष्यगोजातीयानांस्त्रीणां दक्षिणात्वेन दानंश्रुतम्। तच्चानृत्यर्थम्। कुतः। इष्टेरसत्रत्वात्। सत्रत्वेतु यजमानानामेवार्त्विज्यादानसाध्यक्रयाभावेन तत्साध्यमानमसम्भविस्यात्। इष्टिस्तुनसत्रम्। तल्लक्षणाभावात्। आसीरन्नुपेयुरित्यनयोरन्यतरचोदना तल्लक्षणम्। इष्टिस्तुनिर्वापलक्षणभूता निर्वपतिचोदनापठ्यते। अग्नये कामायाष्टाकपालं निर्वपति। इष्टौच यजमानादृत्विजां पृथक्त्वादानृत्यर्थं दानमितिपूर्वपक्षः। धर्म्मार्थंदानम्। कुतः। इष्टेःस्वरूपेणासत्रत्वेऽपि सत्राङ्गत्वेनतदङ्गविवेशाव्यवस्था यजमानानामेवार्त्विज्यात्। ननुद्वादशाहः सत्राणांप्रकृतिः। नचतत्र कामेष्टिरस्ति। अतोनसत्रेचोदकेनेष्टौ यजमानानांत्विज्यप्राप्तिः। इष्टिचोदकेन त्वन्य एवर्त्विजःप्राप्नुवन्ति। मैवम्। सत्रप्रयोगान्तःपातित्वेन प्रसङ्गाद्यजमानकर्तृकत्वसिद्धेः। तस्माद्दत्र दानमदृष्टार्थम्॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

क्रीत्येधर्म्माय वाद्वेष्येदानंस्याद्दक्षिणोक्तितः।
क्रयाय मैवंद्वेष्यत्वेनर्त्विक्तोधर्म्मकृत्ततः॥२०॥

दर्शपूर्णमासयोःश्रूयते। यदिपत्नीःसंयाजयन् कपालमभिजुहुयाद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनीगौर्दक्षिणातां द्वेष्याय दद्यादिति। अत्र यजमानेन द्वेषणीयपुरुषे यद्दानं तत्क्रयार्थम्। दक्षिणाशब्देन व्यवहृतानां प्रकृतौ क्रयार्थत्वदर्शनादितिपूर्वपक्षः। नतावदृत्विजोद्वेष्यत्वंयुक्तम्। ऋत्विगाचार्य्यौ नाभिचरितव्याविति निषेधस्मरणात्। यस्तुद्वेष्यःपुरुषः नासावृत्विक्त्वाभावेन यागे कर्म्मकरत्वाभावात् क्रयमर्हति। तस्मादिदं दानमदृष्टार्थम्॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

अस्थियागः किमस्थ्नां स्याज्जीवतां वाऽस्थिशब्दतः।
अस्थ्नां मेवमनर्हत्वाल्लक्ष्यन्ते जीविनोऽस्थितः॥२१॥

इदं श्रूयते। यदि सत्राय संदीक्षितानां यजमानः प्रमीये-
ताथ तं दग्ध्वा कृष्णाजिनेऽस्थीन्युपनह्य योऽस्य नेदिष्ठः स्या
त्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरंस्ततः संवत्सरेऽस्थी
नि याजयेयुरिति। अत्र संवत्सरेऽतीते यो यागः श्रुतस्तत्रा-
स्थीन्येव कर्तृणि। कुतः। अस्थिशब्दस्य तत्र मुख्यत्वात्। मैव
म्। अचेतनानामस्थ्नां यष्टुमनर्हत्वात्। जीवतामप्यश्रुतत्वा-
दयुक्तोऽयं याग इति चेत्। न। अस्थिशब्दस्य तल्लक्षकत्वात्
। एतदस्थिमता सह पुरुषेण पूर्वं यष्टुं प्रक्रान्तत्वेन लक्ष्यलक्ष
कयोरस्ति सम्बन्धः। जीवतां यष्ट्वा याजयेयुरित्युक्ते णिज-
र्थभूताः के स्युः न खल्वत्रान्ये सम्भवन्ति। अस्य यागस्य सत्राङ्ग
त्वादिति चेत्। तर्हि परस्परं याजकाः सन्तु। तस्माज्जीवता-
मयं यागः॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

अस्थिकर्तृमते चिन्त्यापञ्चकं स्याज्जपादिकम्।
नवा तच्चोदकान्कुर्युर्नकुर्वीरन्नसम्भवात्॥ २२

अस्थीनि कर्तृणीति पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षिणो मतम्। तदनु
सारेणाधिकरणपञ्चकं कृत्वा चिन्तारूपेण प्रवर्त्तते। प्रकृतौ
यजमानस्य मन्त्रजपः केशश्मश्रुवपनं दीक्षानियमा इत्येव-
मादयः कर्तव्याः सन्ति। तत्सर्वं चोदकप्राप्तमस्थीनि कुर्युरिति
पूर्वपक्षः। अचेतनानां तदसम्भवान्न कुर्वीरन्निति राद्धान्त
॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

औदुम्बरीमानमुद्ग्रस्पर्शौ नो नास्ति तद्द्वयम्
पूर्ववन्नेति चेन्मैवमचैतन्येऽपिसम्भवात्॥२३॥

प्रकृतावौदुम्बर्याः शाखाया यजमानप्रमाणत्वम्। तथा सु
त्यग्रस्य यजमानस्पर्शः। तावुभावचेतनानामस्थ्नां जपादि
वन्न विद्येते इति पूर्वपक्षः। अचेतनैरपि दण्डेनेव मातुं
स्प्रष्टुं च शक्यत्वाद्विद्येते इति राद्धान्तः॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

वृष्टिकामः सदोनीचैर्वितिकामोऽस्तिवानवा ।
विद्यते स्वर्गवत्कामश्चेतनस्थस्ततो नहि ॥ २४॥

यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदोमिनु-यादित्यत्र सदोनामकस्य मण्डपस्य नीचमानेन गुणेन वृष्टिः फलतीत्युक्तम् । तस्यां वृष्टौ कामः स्वर्गवदस्त्रो विद्यतइति मन्दमन्त्रस्य पक्षः । कामस्य चेतन धर्मत्वान्नास्तीति राद्धान्तः ॥ एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

सूक्तवाकाशासनं स्यान्नवानित्यप्रवृत्तितः ।
सान्नेवं फलनिर्देशात्फलेच्छास्मान युज्यते ॥ २५॥

इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठ्यते । तत्रैवं श्रूयते । आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्यादिः । तत्र सूक्तवाकगतोऽयं यजमानाशासनप्रतिपादको मन्त्रभागः । तमस्थियज्ञे होता पठेन्नवेति संशयः । अस्थियज्ञगतायाः प्रापणीयादेरिष्टेः प्रस्तरप्रहरणमङ्गम् । तस्य नित्यत्वात्तस्मिन् विनियुक्तस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यप्रवृत्तस्य तद्भागपाठोऽपिस्यादिति पूर्वपक्षः । यथा स्वर्गकाम इत्यत्र कमियोगेन साध्यतामनीतेः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः । एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलंनिर्दिश्यते । फलेच्छा चास्मान युक्ता । तस्मात्तद्भागपाठोवाध्यते ॥ द्वाविंशाधिकरणमारचयति ॥

होतृकामोभवेन्नोवा होतुर्जीवनतोभवेत् ।
यजमानेष्टमेवासौ कामयेत्तेन नास्त्यसौ ॥ २६॥

प्रकृतावस्ति होतृकामः । यंकामयेत वसीयान् स्यादितस्यैस्ततं तस्य वषट् कुर्यादित्यादिः । सोऽस्थियज्ञेऽपि निर्दिश्यताम् । कामयितुं होतुर्जीवनत्वात्तत्सम्भवादिति पूर्वपक्षः । यां वै कांचन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशिषमाशासत इति श्रुतेर्यजमानेष्टमेव होता काम

यितव्यम्। अस्थीनि त्वचेतनान्येतं नशक्नुवन्ति। तस्मादत्र-
नास्ति होतृकामः॥ तदेतदधिकरणपञ्चकं जीव-
नामयं यागद्वयस्मिन् सिद्धान्तेपक्षे विरुद्धम्। अचेतनत-
मुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्। तस्मात्तत्पक्षे चोदकमाप्तानां यथे-
क्षधर्माणां नास्ति बाधः॥ त्रयोविंशाधिकरणमारचयति।

सर्वस्वारामृते रूर्ध्वेत्यज्यतां वा समाप्यताम्।
त्यज्यतां स्वाम्यभावेन प्रैषादन्यैः समाप्यताम्॥२७॥

सर्वस्वाराख्यः क्रतुरेवं श्रूयते। मरणकामो ह्येतेन यजेत-
यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति तस्य च क्रतोस्तृ-
तीयसवने यजमानस्याग्निप्रवेश आम्नायते। आर्भवे स्तूय-
मान औदुम्बरीं दक्षिणेन देशेनाहतेन वाससा परिवेष्ट्य ब्रा-
ह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति संप्रेष्य संविशतीति। तस्य सं-
शयपूर्वोत्तरपक्षा विशिष्टाः॥ ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति॥

किंकार्य्यमत्र किंबाध्यमिति प्रश्ने तदुत्तरम्।
क्रत्वर्थमस्थिवत्कार्य्यं बाध्यते मृतकर्तृकम्॥२८॥

मरणादूर्ध्वं समापनीयः सर्वस्वारशेषो विषयः तत्र बाध्या
बाध्यानध्यवसायः संशयः अनध्यवसायस्य संशयत्वं न्या-
यविद्भिर्दर्शितम्। अनवधारणत्वाविशेषादूहानध्यवसाय
योर्न संशयादर्थान्तरभाव इति विप्रतिपत्त्यभावान्नास्त्यत्र पू-
र्वपक्षः यद्वा नियामकाभावादिच्छया किमपि बाध्यमिति पू-
र्वपक्षः। अस्थिकर्तृत्वपक्षे शुक्लस्याशादिकं क्रत्वर्थं योग्यत्वा-
त्कार्य्यम्। मृतयजमानकर्तृकं मन्त्रजपादिकयोग्यत्वाद्-
बाध्यमिति निर्णीतम्। एवमत्रापि यद्योग्यं क्रत्वर्थं तत्कार्य-
म्। यदयोग्यं यजमानकर्तृकं तद्बाध्यम्॥

पंचविंशाधिकरणमारचयति॥

मृतेःप्रागायुराशीर्णः स्याद्वा नो मृतिकामनात्।
माग्गाभैवाजीवनार्थमायुराशासनं भवेत्॥२९॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके योग्यमायुराशास्त इति भागो यजमानविषयः। सकिं सर्वस्मिन् यजमानमरणात् पूर्वं वर्जनीयः पठितव्यो वेति संशयः। मुमूर्षोर्यजमानस्यायुर्निरपेक्षत्वे नार्थलोपाद्वर्जनीय इति पूर्वः पक्षः। आभवाख्यस्य पवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः। ततः पूर्वं जिजीविषुत्वात् पठितव्यः॥ षड्विंशाधिकरणमारचयति॥

आत्रेयदानं तु याज्यावृत्ती सत्रेषु नाचरेत्।
कुर्य्याद्वानतिलोपान्नो धर्मार्थेक्रियतादृयम्॥ ३०॥

प्रकृतौ हिरण्यमात्रेयाय ददातीति श्रुतं क्रतु याज्यावरणं चास्ति तदुभयं सत्रेषु न कार्य्यं द्वारभूताया आनतेर्लुप्तत्वात् यद्यप्यात्रेयः कर्मकरेभ्यो बहिर्भूतस्तथापि तद्दानेन यजमानस्यौदार्य्यं पश्यन्तः ऋत्विजो धनकामा आनता भवन्ति वरणस्य चानत्यर्थत्वमृत्विग्वरणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धं तस्मादानत्यर्थमुभयं नाचरेदिति पूर्वः पक्षः। प्रथमवरणे नैवानतिसिद्धेः कालान्तरे स्वयमङ्गीकृताया भृतेरधिकं धनं तत्लभ्यत इत्यात्रेयदानदर्शनेनानतिकरं तस्माददृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम्॥ सप्तविंशाधिकरणमारचयति॥

लुप्यते पवमानेष्टौ निर्वापः क्रियतेऽथवा।
लुप्यते साधनाभावात्तेन मुख्येन लुप्यते॥ ३१॥

आधानप्रकरणगतायां पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं नास्ति। अग्निहोत्रहवणी हि प्रकृतौ निर्वापसाधनं सा चाधानकाले न सम्भवति। अग्निहोत्रस्याधानोत्तरकालीनत्वेन तद्धोमसाधनभूतायास्तस्या अपि तथात्वादिति। प्राप्ते ब्रूमः। मुख्यो निर्वापस्तं प्रतिगुणभूताग्निहोत्रहवणी न हि गुणलोपेन मुख्यो लोपमर्हति किं चाधानकाले स्वरूपेणैव विद्यमाना अग्निहोत्रहवण्याः साधनत्वं दुरापं ततः साधनाभावादित्यनुपन्यासः तस्मान्न निर्वापो लुप्यते॥

अष्टाविंशाधिकरणमारचयति॥

शरावैः सप्तदशभिर्यश्चरुस्तत्र मुष्टयः ।
चत्वारः सन्ति नो वा न स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ॥ ३२॥
तत्किमाद्यश्चोदितत्वाच्छरावापूरणात्तमः ।
द्वितीयोऽस्त्विति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥ ३३॥
तृतीयोऽस्त्वेकलोपात्तद्धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ।
क्रियायोगात्तद्धर्मः प्राथम्यात्सानुगृह्यताम् ॥ ३४॥

प्रकृतौ चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति मुष्टितत्संख्ये श्रूयेते तथा वाजपेये विकृतिरूपः सप्तदशशरावश्चरुः श्रुतः तत्र चरुः मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विद्येते किं वापि न विद्येते उतोभयोरेकमस्त्यन्यन्नास्ति यद्येकं तदापि किं मुष्टिरेव किं संख्यैवेति संशयः। चोदकप्राप्तेरुभयमस्तीत्याद्यः पक्षः। प्राप्नोति चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणसमर्थस्य चरोरनिष्पत्तेः स पक्षो न युक्तस्तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे अपि बाध्येते इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चेन्मैवम्। एकतरबाधेनैव पूरणाभावपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गात्। नन्वत्रोपदिष्टेन शरावद्रव्येणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते तथा सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या बाध्यत इत्युभयबाधोऽवश्यम्भावी मैवम्। भिन्नविषयत्वेन बाधासम्भवात् शरावसप्तदशसंख्ये यागसम्बद्धे मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसम्बद्धे इति विषयभेदः। कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः अन्यथानुपपत्त्यैवेति वदामः। अनुपपत्तिश्च पूरणासम्भवे दर्शिता पूरणं चैकबाधेनाप्युपपद्यते मुष्टिबाधे यथोचितं चतुःसंख्योपेतैः कुडवादिभिः पूर्तिः स्यात् चतुःसंख्याबाधे यथोचितमधिकसंख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति। एवं तर्ह्येकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु तत्र संख्याधर्मो मुष्टिधर्मः तथा सति मुष्टौ लुप्ते सति। निराश्रयस्य धर्मस्यासिद्धेः संख्यालोपोऽप्यवश्यम्भावी संख्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः शक्तोऽवस्थातुं तस्मात् संख्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। चतुःसंख्या तावन्न मुष्टिनान्वेति। कर्मकारकवाचि द्वितीयाविभ

त्यन्तस्य चतुरशब्दस्य सकर्मकेण निर्वपति धातुना साक्षादन्वयात् अतश्चतुःसंख्या नमुष्टिधर्मः। पाक्षिकान्वयेनतुमुष्टिविशेषणं भविष्यति। संख्यामुष्ट्योः क्रियासम्बन्धसमानेसत्यपि प्रथमश्रुतत्वात् मानुगृह्यते। चरमश्रुतत्वेन दुर्बलोमुष्टिर्बाध्यतइतिराद्धान्तः ॥ एकोनत्रिंशाधिकरणमारचयति॥

धेनुवत्सर्षभाश्छागेगविवागुणकीर्त्तनात्।
अजेतिदिष्टेमुख्यैवगोजात्येकगुणोक्तितः॥ ३५॥

पशुविकृतिषु श्रूयते द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं वत्समैन्द्रमृषभमिति तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाचष्टे वत्सशब्दो बालं वृषभशब्दः पुमांसं तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमबाधित्वा तदेवद्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति गौस्तु न सन्यस्तमिह श्रूयते नाप्यतिदिश्यते। प्रकृतावनुपदिष्टत्वात्। अतोगां न विशिषन्तीति। पूर्वः पक्षः। नखल्वेते यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः किंतर्हि गोगतानेव तान् गुणानाहुरतस्ते शब्दाः अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपिगांमुख्यवृत्त्याविशिंषन्तश्छागं बाधन्तइतिराद्धान्तः॥ त्रिंशाधिकरणमारचयति॥

वायव्यश्वेतमित्यत्रस्यःकोऽपिच्छागएववा।
विशेषानुक्तितःकोऽपिच्छागएवास्त्वबाधनात्॥ ३६॥

वायव्यश्वेतमालभेत भूतिकाम इति अत्र श्वेतशब्दस्य धेन्वादिशब्दवज्जातिविशेषवाचित्वाभावाद्यं कञ्चिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वपक्षः। चोदकप्राप्तस्याजस्याबाधकारणाभावात्तमेव समर्पयतीति राद्धान्तः॥

एकत्रिंशाधिकरणमारचयति॥

खलेवालीतण्डुलयोःखादिरत्वैद्दतानवा।
यूपोक्तेर्मुख्यवृत्त्यर्थमुद्देश्यात्खादिरीहिसा॥ ३७॥
अवघाताद्यवाधार्थ्यैर्हतातण्डुलेष्वपि।
प्रत्यक्षवचनत्वार्थ्येकार्य्यंयूपेनतस्यताम्॥ ३८॥

अन्तरेणहविर्देवयोगान्नात्रातिदेशनम्।
नयितुंशक्यतेऽतःखादिरव्रैहतानयोः॥ ३९॥

खलेवाली यूपो भवतीति साद्यस्के श्रुतं तथा दधिघृतमा-
पोधानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति चित्रायागे श्रुतं तत्
त्र प्रकृतौ यद्यूपस्य खादिरत्वं यच्च तण्डुलानां व्रीहिसम्बन्धि
त्वं तदुभयमनयोर्विकृत्योरस्ति नवेति संशयः। तत्र या खले
वाली सा यूपो भवतीत्यत्र मुद्देश्यविधेयभावे यूपशब्दस्य मुख्या
वृत्तिर्न सिध्येत् यूपादृतिशास्त्रीयतक्षणादिरहिताया: खलेवा
ल्या यूपशब्दवाच्यत्वासम्भवादतो यूपशब्देन यूपकार्य्यं पशु-
नियोजनादिकं लक्षणीयं स्याद्यो यूप स खलेवालीत्येवमुद्दे
श्यविधेयभावे तु संस्कृतस्य खादिरयूपस्य खलेमेढित्वेन-
स्थापयितुं शक्यत्वान्न कस्यापि शब्दस्य लक्षणावृत्तिः तस्मा
दस्ति खलेवाल्याः खादिरत्वं तथा चोदकप्राप्तावघातादयश्च
धार्य्याश्च तण्डुलेष्वपि व्रैहत्वमस्तीति पूर्वपक्षः यूपमुद्दिश्य ख
लेवालीत्वविधाने यूपशब्दव्यवहितयोः खलेवालीभवति
शब्दयोरुक्तस्य नैरन्तर्य्यपाठस्य कल्प्यत्वेन वाक्यपरोक्षस्या
त् ततः प्रत्यक्षवाक्यपरित्यागाद्वरं यूपशब्दस्य मुख्यवृत्तिमा
त्रहानं तथा सति खलेवाल्या पशुनियोजनादिकं कार्य्यमिति
वाक्यार्थः सम्पद्यते तत्र कुतो यूपः कुतस्तरां तदीयं खादिरत्वं
तथा तण्डुलानां पेषणसंवनादिरहितानामेव प्रजापतिदेवता
सम्बन्धोऽत्र श्रूयते प्रकृतौ तु पेषणादिपरम्परया निष्पन्नस्य-
तण्डुलकार्य्यस्य पुरोडाशस्य हविषो देवतासम्बन्धः। अतो
समानत्वान्नात्र चोदकातिदेशः। तथा सति खादिरत्वव्रैह
त्वनियमाभावाद्या काचित् खलेवाली तण्डुलाश्च येकेचित्
सन्त्विति राद्धान्तः॥ द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति॥

खलेवाल्यांजोषणस्वरुच्छेदनत स्रणोच्छ्रयौ।
स्युर्वा नो चोदकात्स्युर्नो वैयर्थ्यात्स्वविरोधतः॥ ४०॥

जोषणं प्रीतिपूर्वको यूपीयवृक्षस्य लक्षणात्क्षितत्या सेव्य

त्वनिश्चयः तल्लक्षणानि चापस्तम्बेनोक्तानि समञ्जानमश्वा-
खालम्बद्धपर्णशाखमप्रतिशुष्काग्रमसुषिरमित्यादीनि खले
वाल्यां चोदकप्राप्ता अपि जोषणादयो न कर्त्तव्याः। कुतो वैय
र्थ्यात् पूर्वसिद्धाया एव खलेवाल्या यूपकार्यो विनियोगमात्रे
ण शास्त्रार्थस्य कृतत्वादन्यज्जोषणादिकं कृतमप्यनर्थकम्
।अपिच तल्लक्षणादीनि यूपत्वसम्पादकानि खलेवाली तु न यूपः
किन्त्वयूपे केवलं यूपकार्य्यमतिदिश्यते। तस्मात्तल्लक्षणादीनि
तत्र न कर्त्तव्यानि किञ्च यथा वृक्षस्य छेदनादिना वृक्षत्वमपैति
तथा खले वालीत्वमेवापेयात् न हि वरघाताय कन्योद्वाहः। जो-
षणस्य तु वृक्षत्वदशायां कर्त्तव्यस्य न खले वालीत्वदशायां प्रा
प्तिरस्ति तस्माज्जोषणादयो न सन्ति॥

त्रयस्त्रिंशाधिकरणमारचयति॥

पर्य्यूहणाद्यञ्जनादि नस्यात्स्याद्वात्र पूर्ववत्।
नस्याददृष्टादृष्टभावादविरोधाच्च तद्भवेत्॥४२॥

सन्ति प्रकृतौ पर्य्यूहणादयस्तथा च कल्पसूत्रकारः ब्रह्मवनिं
त्वा क्षत्रवनिमिति प्रदक्षिणं पांसुभिः पर्य्यूह्य ब्रह्म दृंह क्षत्रं-
दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन सभूमिपरिवृंहणं कृत्वोत्तमम्मयपृ
थिवीमित्यद्भिः परिषिञ्चतीति अस्ति चाञ्जनप्रोक्षणादि तदे
तदुभयविधमत्र खलेवाल्यां नास्ति अयूपत्वेन छेदनादिवत्त-
स्निवृत्तेरिति पूर्वः पक्षः न तावदुभयं छेदनादिवद्व्यर्थं वली
वर्दादिभिश्चालितस्य मेढेः पर्य्यूहणादिभिर्दृढीकरणस्य दृष्ट
प्रयोजनस्य सम्भवात् अञ्जनादिकं प्रकृताविवादृष्टार्थं न
चैतेनोभयेन खले वालित्वमुपैति तस्माद्यूपत्वेपि सार्थक
मविरुद्धञ्च तद्भवेत्॥ ॥

चतुस्त्रिंशाधिकरणं भाष्यकारमतेनारचयति॥

नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये।
न नाशः क्रमबाधेनोवघातो नात्र बाध्यते॥४२॥

महापितृयज्ञे हविः किञ्चिच्छ्रूयते पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धा

नादिति धानाशब्देन भृष्टं धान्यमभिधीयते तस्यां धानामव
घाते सति सक्तुभावापन्ने धानात्वमेव विनश्येद् ततस्तासाम
विनाशाय नास्त्यवघात इति पूर्वः पक्षः धाना अवहन्त्यादिति
त्यत्र चोदकवाक्यं तस्मिंश्च वाक्ये भर्जनसम्पादितं धानात्वं पू
र्वभावि पश्चाद्भावीत्ववघात इति क्रमः प्रतीयते तं क्रमं बाधि
त्वा प्रथमतोऽवघाते सति नास्ति धानात्वनाशः अवघातस्य
पदार्थस्य बाधाद्वरं तद्गतस्य क्रममात्रस्य बाधनं तस्मादवघा
तः कार्य्यः॥ तदेवाधिकरणं वार्त्तिककारमतेनारचयति॥

पेषणं नूतनं मथ्य प्राकृतं वा क्रमान्तरात्।
नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रबाधस्य लाघवात्॥४३॥

महापितृयज्ञे एवं श्रूयते पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्या
यै दुग्धे मन्थमिति मृतवत्सा धेनुरभिवान्या इवद्रव्ये प्रक्षिप्य
मथिताः सक्तवो मन्थास्तत्र यत् पेषणं तन्न प्राकृतम्। कुतः
क्रमव्यत्यासात् प्रकृतौ हि प्रथमतः पेषणं पश्चात् पुरोडाशश्र
पणम् अत्र तु प्रथमतः श्रपणेन धानाः सम्पाद्य पश्चात् सक्तु
भावाय पेषणं तस्मान्नूतनमिति प्राप्ते ब्रूमः चोदकप्राप्तप्रा
कृतपेषणतत्क्रमयोरुभयोर्बाधे गौरवात् क्रममात्रं बाध्यं
पेषणपदार्थस्तु सम्भवति तद्धर्मो दृषदादिवन्मन्थ इत्याद
योऽत्र कर्त्तव्याः॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालावि
स्तरे दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥

प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिभिर्युते।
पश्वादौ सामिधेन्यादिविध्यन्तो नास्त्युतास्त्यसौ॥१॥
विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तितः।
लाघवाद्गुणमात्रस्य विधेः सोऽस्त्यतिदेशतः॥२॥

अग्नीषोमीयपशावेकादश प्रयाजाः श्रुताः। चातुर्मास्येषु नव
प्रयाजाः वायव्यपशौ हिरण्यगर्भ इत्याघारमन्त्र इत्यादिभिर्यु

तेषु पश्वादिषु प्राकृतेतिकर्त्तव्यता सामिधेन्यादिर्नास्ति कुतः
संख्यामन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाघाराद्यङ्गस्य प्रत्यक्ष
विधौ सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पश्वादौ चोदकस्या
प्रवृत्तेरिति पूर्वः पक्षः। पश्वादिविधिस्तावदितिकर्त्तव्यतामा
काङ्क्षति। तत्र प्राकृताङ्गान्यतिदिश्य वा तदाकाङ्क्षा पूर्य्यतां वि
धास्यमानान्यङ्गान्तराण्युपदिश्य वेति वीक्षायां क्लृप्तोपका
रतया प्राकृताङ्गातिदेश एव न्याय्यः ततश्चातिदेशतः प्रा-
प्तप्रयाजाद्यङ्गमनूद्य गुणमात्रविधौ लाघवं भवति गुण
विशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवं स्यात् तस्मात् तत्र संख्यान्तर म
न्त्रान्तराभ्यां पूर्वयोः संख्यामन्त्रयोर्बाधेऽपि प्रयाजाघारसा
मिधेन्यादीतिकर्त्तव्यता प्राप्नोत्येवातिदेशादिति राद्धान्तः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

हिरण्यगर्भ आघारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथवा।
लिङ्गादाद्ये समं लिङ्गं क्लृप्तकार्य्यत्वतोऽन्तिमे॥३॥

वायव्यपशौ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्याघारमाघार
यतीति श्रुतो मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाघारे स्यात् कुतः मन्त्रलिङ्गा
त् प्रकृतौ प्राजापत्यः पूर्व आघारः अस्मिन्नपि मन्त्रे हिरण्य
गर्भशब्देन प्रजापतिरभिधीयते प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भ इ
ति वाक्यशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः अन्तिम आघारे मन्त्रः कुतः क्लृ
प्तकार्य्यत्वात् प्रकृतावमन्त्रकः प्रथमाघारः प्रजापतिं मन
सा ध्यायन्नाघारयति इति ध्यानमात्रस्याभिधानात्तूष्णीमाघार
माघारयतीत्यमन्त्रकत्वं साक्षादेव श्रुतं द्वितीये आघारे ऊ
र्ध्वोऽध्वर इत्यादिको मन्त्रो विहितः अतो मन्त्रकार्य्यं तत्र क्लृप्त
तस्माद् द्वितीये आघारे हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः यत्तु प्रजापति
देवता मन्त्रलिङ्गं तदिन्द्रेऽपि समानम्। इन्द्रोऽपि हि प्रजानां प
तिः तस्मादूर्ध्वोऽध्वर इति मन्त्रं बाधित्वा हिरण्यादिमन्त्रस्त
त्र विधीयते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

किमुत्करासादनस्रुक्परिधौ च नियोजनम्।

कर्मान्तरं प्राकृतं वा गुणो वाद्योऽन्त्यसम्भवात् ॥४॥
पृथुतामुत्कराग्रस्य परिधेश्चास्थविष्ठताम् ।
आश्रित्य सम्भवात्कर्त्तुर्गुणौ तौ लाघवान्मतौ ॥५॥

सपशुकेषु चातुर्मास्येषु श्रूयते । उत्करे वाजिनमासादयति परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति तत्र ते आसादननियोजने प्राकृताभ्यामन्ये कर्मणी विधीयेते इत्याद्यः पक्षो युक्तः । कुतः प्राकृतयोरत्यन्तमसम्भवात् । वेदेरुद्धृतानां पांशूनां तीक्ष्णाग्रो राशिरुत्करः नहि तत्र वाजिनाख्यानीरस्यासादनं सम्भवति । नाप्यङ्गुलीवदणीयसि परिधौ पशुर्नियोक्तुं शक्यते ततः प्राकृतस्य दृष्टप्रयोजनस्यासम्भवाददृष्टार्थत्वं तदेनतु सदृशे आसादननियोजने कर्मान्तरे विधीयेते इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रयाजैकादशत्वादिवल्लाघवात् प्राकृतयोरेव वाजिनासादनपशुनियोजनयोरुत्करपरिधिगुणौ विधीयेते । नच तीक्ष्णत्वेऽपि सूच्यग्रवदयोग्यत्वं मृद्राश्यग्रस्य पृथुत्वेन स्वल्पपात्रासाधनयोग्यत्वात् परिधिश्चैष्टिकवेद्यामिवनाणीयान् किन्तु उत्तरवेद्यां स्थविष्ठस्तस्माद्गुणविधिः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

षड्भिर्दीक्षयतीत्यग्निगतं प्राकृतबाधकम् ।
समुच्चितं वा बाधः स्यात्कार्यैक्यात्तच्च वाक्यतः ॥६॥
अग्नौ होमाङ्गता कृप्तेरतिदिष्टेन तुल्यता ।
विनाहुतिं द्वादशत्वसिद्धये स्यात्समुच्चयः ॥७॥

अग्निचयने दीक्षाहुतयः श्रूयन्ते षड्भिर्दीक्षयतीति प्रकृतावपि स्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वायेत्यादि दीक्षाहुतयः षड्विहिताः । तत्र मन्त्रा भिन्नाः आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्यादयः प्राकृता मन्त्राः आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा इत्यादयो वैकृताः तत्र वैकृतमाहुति मन्त्रषट्कं किं प्राकृतस्य बाधकं किंवा प्राकृतेन समुच्चितम् इति संशये बाधकमिति तावत्प्राप्तं कुतः कार्यैक्यात् दीक्षणीयेष्ट्यङ्गभूताहुत्युपका

एतल्लक्षणं सूक्तार्थे प्राकृतानां मन्त्राणां तदेव वैकृतानामपि नच विकृतौ तन्न प्रतीयत इति शङ्कां स्वाहान्तता रूपेण लिङ्गेन मन्त्राणामाहुत्युपकारकत्वप्रतीतेः आहुतीनाञ्च षडभिर्दीक्षयतीति वाक्येन दीक्षणीयाङ्गत्वप्रतीतेः। तस्मात्तच्छ्रूयमाणैर्मन्त्रैरतिदिष्टानां वाध इति पूर्वपक्षः अग्नौ मन्त्राणां स्वरूपं यद्यपि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं तथापि होमाङ्गत्वे लिङ्गेन कल्प्यं तथा चातिदेशकल्प्ययोस्तुल्यबलत्वान्न वाध्यवाधकता एवमपि न समुच्चये प्रमाणमस्तीति चेत्। अस्त्येव द्वादश जुहोतीति संख्याविधानेन तत्सिद्धेः नच वैकृतानामेव षण्णामावृत्त्या संख्या सिध्यतीति वाच्यम्। आवृत्तेरश्रुतत्वात् नच साकल्प्ययितुं शक्यते। अन्यथापि संख्योपपत्तेः तस्मात् समुच्चय इति राद्धान्तः। पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

एकादिना समुच्चेयं पुनर्निष्कृत इत्यदः।
वाधकं वा समुच्चेयमुभयोरित्युदीरणात् ॥ ८ ॥
आधानदक्षिणोपेतमुभयोरित्यनूद्यते ॥
ददातीत्यविधायित्वात् कार्य्यैक्याद् वाधकं भवेत् ॥ ९ ॥

आधाने विकल्पिता गोद्रव्यदक्षिणा द्रव्यान्तरदक्षिणाश्च वह्व्यः श्रूयन्ते एका देया षड्देया द्वादश देया इत्यादिना पुनराधाने तु पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेत्यादि श्रुतं भग्नः सन् पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः सेयं पुनर्निष्कृतादि दक्षिणा किमिति दिष्टयैकादि संख्यया दक्षिणया समुच्चीयत उत तां वाधत इति संशयः। उभयोर्ददात्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्चेत्युक्तत्वात् समुच्चय इति पूर्वः पक्षः। ददातीति वर्त्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावादाधानकाले पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले दीयमानञ्च मिलित्वो भयोरित्यनूद्यते। दक्षिणास्वरूपस्य तत्कार्य्यैकत्वादुपदिष्टमतिदिष्टस्य वाधकम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

वासो वत्सं समुच्चेयमन्वाहार्येण वा न वा।

अविरोधात्समुच्चेयं न कार्यैक्याद्विरोधतः॥१०॥

आग्नयणे श्रूयते वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणेति तदे
तत् पाक्तनेऽन्वाहार्येण सह विरोधाभावात् समुच्चयत इतिम
न्तः पूर्वपक्षः। एककार्यत्वे विरोधित्वान्न समुच्चयः किन्तु बा
ध इति राद्धान्तः॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अन्वाहार्यस्य धर्मोऽत्र न कार्यः क्रियतेऽथवा।
न तद्धर्मत्वतो मैवं साधनत्वप्रयुक्तितः॥ ११ ॥

सन्त्यन्वाहार्यधर्माः तत्कल्पसूत्रकारः उपजहार दक्षिण
सद्म उपहृत्य व्याहृति संप्रेष्यति। ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान्यज
मान आह दक्षिणत एतेति तेभ्योऽन्वाहार्यं ददाति। ब्राह्मण
अयं व ओदन इति प्रीता गृहीता उत्तरतः परीतेति संप्रेष्यती
ति सोऽयं धर्मो वासो वत्सेन कार्यः। तस्मादन्वाहार्यनिमित्तत्वात्
मैवम्। अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपेणाऽऽनतिसाधनत्वप्रयुक्ता
स्ते धर्माः क्रियन्ते तत्साधनत्वं वासोवत्सेऽपि समानं तस्माद
त्रापि सन्ति ते धर्माः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात्।
न वत्सनाशादश्नीतो दक्षिणामांसदानतः॥ १२॥

अन्वाहार्ये पाकोऽस्ति पूर्वन्यायेन तद्धर्मातिदेशाद्वत्सेऽपि
पाकः स्यादिति चेन्न वत्सनाशप्रसङ्गात् अस्त्विति चेन्न तथा
सति मांसदानेन श्रुतहाना श्रुतकल्पने प्रसज्येयातां तस्मा
न्नास्ति वत्से पाकः॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

वासस्यस्ति न वा पाको विनाशाभाववतोऽस्त्यसौ ॥
वैयर्थ्यादप्यशक्यत्वात्पाको वाससि नोचितः॥१३॥

वाससउष्णोदकभाण्डप्रक्षेपेण वत्सस्येव विनाशो नास्ति
तस्मादन्वाहार्यवत् पाकोऽस्तीति चेन्न ओदनत्वायो हि पा
कः नहि वाससः सहस्रधा पच्यमानस्याप्योदनता सम्भव
ति न च पाकः कर्तुं शक्यते न ह्युष्णोदकसंयोगः पाकशब्द
स्यार्थः किंतर्हि तण्डुलानां विक्लित्तिं जनयितुं कृतः पुरुषप्र

यत्नः नचवासस्यस्ति विक्लितिः तस्मादनिर्दिष्टःपाकोवाध्यते॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

आघारोऽत्रास्तिनोवात्र शक्यत्वाद्धृतसवाससोः।
अस्त्यन्वाहार्य्यवन्मैवं स्वाद्रुताया असम्भवात्॥२४॥
स्पष्टोऽर्थः॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्गवादिषु।
सर्वेषु केचिविद्वाद्येप्रत्येकं मिलितेषुवा॥२५॥
संख्यागुणस्य प्रत्यकं गवाद्यन्वयतोऽग्रिमः।
वाक्यभेदान्नतत्किन्तु मिलितेषु समुच्चयात्॥२६॥
संख्यानो वित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः।
अस्त्वेवेति पक्षेऽपि प्राप्तावो वैकमेववा॥२७॥
संख्यां चित्येन पशवा नैतत्तत्सेत्यनन्वयात्।
एकत्वेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषावा गावएववा॥२८॥
यत्किञ्चिन्नियमाभावान्माषाः सन्निहितत्वतः।
माषानिराकृतागावः प्राशस्त्याच्चोपकारतः॥२९॥
तस्येति वाक्याद्गोद्रव्यनयुक्तेःप्रकृतःक्रतुः।
संख्यानतरं वेद्विक्तौस्याद्गवां बाध्यताभियम्॥२०॥

ज्योतिष्टोमे रेयद्रव्याण्यनुक्रमस्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते। गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति द्वादशाधिकं शतं तत्र संशयः सेयं संख्या किं गवादिसर्वद्रव्यविषया किंवा कतिपयविषया सर्वत्व पक्षेऽपि प्रतिद्रव्यगेयं संख्याऽत मिलितानां तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि संख्यानत्वतो गुणः प्रतिप्रधानञ्च गुणावृत्तिन्याय्यातस्माद्गवादिद्रव्येषु प्रत्येकमियं संख्येति प्रथमपक्षगते प्रथमे संख्याविकल्पे माप्नेत्रूमः। नैतद्युक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अतो मिलितानां इयसंख्येति द्वितीयसंख्याविकल्पोऽभ्युपेयः। तथाच

सति समुच्चयवाचिनश्च शब्दा अनुगृह्यन्ते। तदप्ययुक्तं अ
नौचित्यात् नहि व्रीहियवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्त-
र्गत द्वित्रादिसंख्योचितापरिक्रीतस्यर्त्विजो द्वित्रैर्व्रीहिवीजै-
प्रयोजनाभावात् प्रस्थाधिकखार्यादिसंख्या तत्रोचिता न-
चेयमत्र श्रुता तस्मान्मिलितानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो
नयुक्तः। कतिपयविषया संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किमाद्याः ष
ड्विधाः पशवः किंवा गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यं तत्र पशुषु श्रूय
माणायाः संख्याया उचितत्वात् पशव इति प्राप्ते ब्रूमः। नैतद्युक्तं
तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्येत्येकवचनान्तेन षण्णां गवा
दिपशूनामन्वेतुमयोग्यत्वादेकत्वपक्षे किं यत् किञ्चिदेकं
किंवा माषद्रव्यं किंवा गोद्रव्यं तत्र नियामकाभावाद्यत् कि
ञ्चिदिति प्राप्ते तत्र सन्निधेर्नियामकत्वात् माषाश्च तस्य द्वा
दशशतं दक्षिणेति माषाः सन्निहिताः॥

तर्ह्यस्तु माषद्रव्यमिति चेत् न। प्रस्थादिपरिमाणसंख्यो-
चितत्वेन निराकृतत्वात् तस्माद् गोद्रव्यमिति पक्षः परिशिष्यते
प्रथमश्रुतत्वोपकारौ तत्र नियामकौ अस्ति हि महानुपकारः
ऋत्विजः प्रतिगृहीतुर्गव्येनाज्यक्षीरादिनाग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
मासादिसिद्धेः। ननु प्रकृतस्य क्रतोर्द्वादशशतं दक्षिणेत्यन्व-
याद्गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् न यद्गोद्रव्यं तस्य द्वादशश
तमिति वाक्येन तत्प्रतीतेः। वाक्यं हि प्रकरणाद् बलीयः तस्मात्
गवां द्वादशशतमिति सिद्धान्तः। विकृतिषु यत्र गोदक्षिणायाः
संख्यान्तरं श्रुतं तत्रास्याः संख्याया बाधो विचारफलम्॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

गोदाने विहिते स्वेच्छा नियतिर्वान्तिमेऽपि किम्।
अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽग्रिमः॥ २१॥
अविभागो बहुत्वोक्तेर्बहुत्वं न विवक्षितम्।
विभागः स्वामिभिः स्वत्वसिद्धेर्लिङ्गाच्च दृश्यते॥ २२॥

पूर्वोक्त एव गवां दाने संशयः। ऋत्विग्भ्यो देयानामुक्तसंख्या

नो विभागाविभागयोर्यजमानेच्छैव प्रयोजिका। उ नास्त्यन्य
तरनियतिः। यद्यपि नियतिस्तदाप्यविभागो विभागो वा वि-
भागनियामकस्यानुक्तत्वादिच्छेति तावत् प्राप्तं ऋत्विग्भ्यो
दक्षिणां ददातीति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य प्रतिगृहीत
त्वादविभाग इति पक्षान्तरं ग्रहैकत्ववद्बहुत्वं न विवक्षि
तमिति एकैकः प्रतिगृहीता तथा सति विभागावश्यम्भावात्
समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य स्वामित्वाभावेः परस्वापादलक्ष
णो दानशब्दार्थो न सिध्येत्। किं चतुर्धा वो विश्वे वेदा विभज
त्विति मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते। तस्माद्विभागनियमो राद्धा-
न्तः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

सविभागः समो नो वा विशेषाश्रवणात् समाः।
वैषम्यं स्याद्यथायासमेवं तत्स्यात् समाख्यया।२४॥

पूर्वोक्तः सविभागः समः स्यात् कुतो वैषम्यहेतोर्विशेषस्या-
श्रवणात्। साम्यहेतुस्तु लौकिको न्यायः लोके हि पुत्राणां पि
तृधने समविभागो दृष्टः तस्मात् सम इत्येकः पक्षः। कर्मकरे
षु प्रयासानुरूपेण भृतितारतम्यं दृष्टं तद्वदत्रापीति द्वितीयः
पक्षः। द्वादशाहे दीक्षायामेवं समाख्यायते। अर्धिनो दीक्षय-
न्ति पादिनो दीक्षयन्तीति अर्धं येषां ऋत्विजां तेऽर्धिनः एवं पा
दिनो योज्या तद्विशेषा याज्ञिकसुखादवगन्तव्याः। ततः श्रौ
तसमाख्यानुरूपेण केषांचिदर्धं केषांचित्पाद इत्यादिर्विषमो विभा
ग इति राद्धान्तः॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

भूनाम्नि धेनुर्बाधेत गाः किं वा कृत्स्नदक्षिणाम्।
धेन्वाविशेषितत्वाद्गा दक्षिणैकत्वतोऽखिलम्॥२५॥

अतीताभ्यामधिकरणाभ्यां बाधोपोद्घातत्वेन प्रकृतौ दक्षि
णा निरूपिता। अत्र विकृतौ बाधो निरूप्यते॥

अथैष भूरिति भूनामकमेकाहविशेषमुपक्रम्य धेनुर्दक्षि-
णेति श्रूयते। सेयं धेनुर्गोमात्रं बाधते। कुतः या गौः सा धेनु
रिति विशेषयितुं योग्यत्वात् न हि योऽश्वः सा धेनुरिति विशेष

णं श्रूयते तस्मात् गोविशेषरूपया धेन्वा प्राकृतस्य गोसा मान्यस्यैव बाधोनेतरस्येति प्राप्तेब्रूमः। इयं धेनुरखिलां दक्षिणांबाधते कुतो गवादीनां माषान्तानां सर्वेषामेव दक्षिणारूपत्वात् दक्षिणेत्येकवचनमिह प्रयुज्यते। गोश्वेत्यादयः समुच्चयवाचिनश्च शब्दा एकत्वएवोपपद्यन्ते। अनतिश्चैवं सति अत्यन्तसुलभायदि दक्षिणाभिधेरंस्तदानीमेकयैवानतिसिद्धेरितरासां वैयर्थ्यं दुर्वारम्। तस्मान्निखिलदक्षिणाबाधः॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

एकांपञ्चेतिकृत्स्नांवा गोसंख्यांवानिवर्त्तयेत्।
स्यादाद्योदक्षिणायोगान्नैवंव्यवहितत्वतः॥२५॥

इदंश्रूयते। यस्य सोममपहरेयुरेकां गांदक्षिणांदद्यादभिदधे पञ्च गाइति। तदिदंसंख्याविशिष्टं द्रव्यं विधीयमानंगवादिदक्षिणां कृत्स्नां निवर्त्तयेत तस्यदक्षिणा शब्दयोगेनकार्यैकत्वात्। मैवम्। विशिष्टविधौ गौरवात् गवां प्राप्तत्वाच्च संख्यामात्रंविधेयं तस्यच्च गोपदेनव्यवधानान्न दक्षिणायोगोऽस्ति। योगेतु गोगतां स्वविरोधिनीं पूर्वप्राप्तसंख्यामेवनिवर्त्तयेन्नतु अन्यत् किञ्चिदिति राद्धान्तः॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

त्रिवत्सेनर्षभोवाध्यः कृत्स्नंवाक्रयसाधनम्।
ऋषभःपुंस्त्वतोन्त्यक्रयोद्देशविधानतः॥२६॥

साद्यस्के वर्षत्रयोपेतो गौः श्रूयते। त्रिवत्सःसाण्डःसोमक्रयणइतिप्रकृतावजयाक्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति ऋषभेण क्रीणातीत्यादि क्रयसाधनानि आम्नातानि तत्रपुंस्त्वसामान्येनबाध्यमृषभमात्रमिति पूर्वपक्षः। नैतद्युक्तं कुतः क्रयमुद्दिश्यत्रिवत्सविधानात् साण्डत्वोद्देशेन तद्विधाव‌ग्नीषोमीयादावपि त्रिवत्सः प्रसज्येत। तस्मात् क्रयसाधनं कृत्स्नं बाध्यम्॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

किंप्राकाशौबाधकोस्तःकृत्स्नसाध्वर्य्यवस्यवा।

ददाति योगात्तत्कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः॥२७॥

अश्वमेधे श्रूयते। हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्य्यवे ददातीति-
प्राकाशौ दीपस्तम्भावित्येके दर्पणावित्यपरे तौ किंप्राकृतस्य-
दक्षिणाद्रव्यस्य कृत्स्नस्य बाधकौ उताध्वर्य्युभागस्यैव तत्र-
प्रकाशौ ददातीति कर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रुतिकृतेन त-
दानसम्बन्धेन प्राकाशावध्वर्य्यव इति वाक्यकृते पुरुषस
म्बन्धे चोदिते सति देयद्रव्यप्रतीतेर्दैयावान्तरस्य कृत्स्न
स्य बाध इति पूर्वः पक्षः अध्वर्य्यवे ददातीति सम्प्रदानवाचि
चतुर्थीश्रुतिकृतस्य दानक्रियासंबंधस्य बाधयितुमशक्यत्वा
त् संप्रदानविशिष्टदानक्रियाया सम्बन्धेऽपि द्वितीयाश्रुते
रविरोधादध्वर्य्युभागस्यैव बाध इति राद्धान्तः॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

श्यावाश्वो ब्रह्मभागस्य बाधको निखिलस्य वा।
आद्यः प्रकाशवन्मैवं धेनुवत्सोऽपि नान्यगः॥२८॥

अभ्युपहव्य नामक एकाहविशेषस्तत्र श्रूयते अश्वश्यावो
रुक्मललाटो दक्षिणा सब्रह्मणे देय इति प्राकाशन्यायेनायं
ब्रह्मभागस्यैव बाधक इति पूर्वः पक्षः। दक्षिणाशब्दसंयोगा
त् धेनुन्यायेन कृत्स्नस्य बाधकः उपवीतेनेन तु ब्रह्मणे देय-
इति वाक्यान्तरेण तस्याश्वस्य ब्रह्मण्यनिविष्टपुरुषान्तरसम्ब
न्धो बाध्यते। तथा सति पुरुषान्तरस्यानिर्दिष्टोपदिष्टदक्षिणा
इय बाधा ल्लौकिकदानादिना केन चिदुपायेनानतिः सिध्यति
॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

किं सोमचमसो ब्रह्मभागहाप्युत कृत्स्नतनुत्।
पशूनांनिन्दया सर्वप्रसक्तेर्ब्रह्मभागहृत्॥२९॥
निन्देयं न निषेधाय चमसस्तु तथेत्यसौ॥
श्यावाश्ववत् सर्वदेयपुरुषान्तरबाधकः॥३०॥

वाजपेये श्रूयते। औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा सप्रियाय
सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति सोऽयं चमसो ब्रह्मभागमेव बाध

ते कुतः यत् पशूं दद्यात् सोऽनृतं कुर्य्यादिति पशुदाननिन्दाया सर्वदानप्राप्ते तस्मात्स सर्वबाध इति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र निषेधाय पशुनिन्दोच्यते किन्तु विधित्सिते सोमचमसस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादस्तेन निन्दायाः सर्वप्रसञ्जकत्वं नास्ति तस्मात् सर्वप्रसक्तिरूपाया अभ्यधिकाशङ्काया निराकृतत्वात् पूर्वाधिकरणन्यायेनात्र निर्णयो द्रष्टव्यः। तस्मिन्नेवाधिकरणे कृत्वा चिन्तारूपविचारं बुद्धिमुत्पादनाय रचयति। पूर्वोक्तं निर्णयं पूर्वपक्षयित्वैकवाक्यतां भ्रान्त्या कृत्वा दक्षिणांशं ब्रह्मभागं निवर्त्तयेत्। श्यावाश्वाधिकरणे रुक्मललाटो दक्षिणेत्यस्य सब्रह्मणे देय इत्यस्य चान्तराले सद्य निरुक्त इति वाक्यान्तरं पठितं तेन व्यवधानाद् विस्पष्टो वाक्यभेदः। इह त्वव्यवधानादेकं वाक्यमिति भ्रान्तिः। एकवाक्यतायां तु चमसशब्दस्य दक्षिणाशब्देन ब्रह्मशब्देन च सम्बन्धे सति कृत्स्नदक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्तिः। तथा सति पूर्वोक्तसिद्धान्त एवात्र पूर्वपक्षीभवति। दक्षिणामुद्दिश्य चमस एको विधेयस्तस्य ब्रह्मसम्बन्धोऽपरो विधेयस्ततोऽर्थभेदाद् वाक्यभेदो दुर्वारः तस्माद्दक्षिणाशब्देन तदंशं लक्षयित्वा ब्रह्मसम्बन्धे दक्षिणांशमनूद्य चमसमात्रविधानात्तद्भागस्यैव निवृत्तिः कृत्वाचिन्तामुद्घाटयति॥ विंशाधिकरणमारचयति॥

दक्षिणोक्तिः क्रतौ दृष्टा सर्वत्रासौ न पुंसि तु ।
वाक्यभेदस्त्वदुर्वारो युक्तोक्तः पूर्णनिर्णयः॥ २०॥

प्रायेण वैदिकव्यवहारेषु दक्षिणाशब्दः क्रतुविषय एव दृष्टो न तु पुरुषविषयोऽतः क्रतुदक्षिणारूपश्चमसः सर्वां क्रतुदक्षिणां निवर्त्तयेद्वाक्यभेदस्तु विस्पष्टत्वात्समानः। काशकुशावलम्ब्य न्यायविदा न निवारयितुं युक्तः। तस्मात् कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्बाधः इत्ययमेव राद्धान्तो कृतः॥

एकविंशाधिकरणमारचयति॥

यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागबाधनेयमयत्पुन

बाधः प्रकाशवन्नैवं पक्षे प्राप्तेर्नियम्यते॥ २१॥

वाजपेये श्रूयते। यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति। अस्याय-
मर्थः। रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्तदशद्रव्याणि प्राकृत-
गवाश्वादिदक्षिणाद्रव्यबाधकान्यत्र विहितानि तेषु च प्रतिद्र-
व्यं सप्तदशसङ्ख्या विहिता ततो रथाः सप्तदश तेषु त्वेकं रथं
यजमानारोहणायेन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तैर्म-
न्त्रैः सज्जीकरोति सोऽयं यजुर्युक्तो रथस्तं च दक्षिणाकाले-
ऽध्वर्यवे दद्यादिति प्रकाशाध्वर्यवे ददातीत्यत्र यथा चोदक-
प्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाधः। एवमत्रापि ननु सप्तदशद्रव्य-
विधानेनैव प्राकृतद्रव्यबाधविधिः। बाढं तथाप्यर्धिनः पादि-
न इत्यादिसमाख्याप्रापिता विषमभागविशेषक्लृप्तिः साय-
जुर्युक्तरथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते। तस्मादध्वर्यो-
र्न रथान्तरभागोऽस्ति नापि शकटदास्यादिभाग इति पूर्वः प-
क्षः। नैतद्युक्तम्। प्रकाशदृष्टान्तवैषम्यात्। अत्यन्तमप्राप्तो
हि प्रकाशस्तत्र विधेयो यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः। तथा
हि सप्तदश रथान् ददातीत्युक्ते कस्य को रथ इति चिन्तायां
यजमानेच्छाया नियामकत्वाद्यदाध्वर्यवे तं दातुमिच्छति
तदा प्राप्नोति यदा नेच्छति तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तस्त-
योर्यजुर्युक्तोऽस्यः सोऽध्वर्यवे ऽवश्यं देय इति नियम्यते ततो न
कस्याप्यनेन बाधः॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमा-
लाविस्तरे दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

चतुर्थे पादे प्रथमाधिकरणमारचयति

नक्षत्रेष्टुपहोमादिर्नो विष्टादेर्निवर्तकः।
समुच्चितो वाक्यार्थैक्यादाद्योऽन्योऽपूर्वभेदतः॥१॥

सन्ति नक्षत्रेष्टावग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहावायै स्वाहा
दुलायै स्वाहेत्यादय उपहोममन्त्राः प्रकृतौ प्रधानहोमादू-

र्ध्वे नारिष्टहोमो विहितः नारिष्टान् होमान् जुहोतीत्युक्त्वात्
दृश्यते तनुवो यज्ञ यज्ञिया इत्यादयस्तत्र मन्त्राः। अयमेको
विषयः तथाश्वेने श्रूयते। लोहितोष्णीषा लोहितवसना नि
वीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति प्रकृतौ उपवीतं विहितं उपव्यय
त इत्ययं द्वितीयो विषयः। तथा दृष्टे षडहे श्रूयते मध्वाशये
त् घृतं वेति। प्रकृतौ श्रुतं पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूराजन्य-
स्यामिक्षा वैश्यस्येत्ययं तृतीयो विषयस्तत्रोपहोम नीवीतम
ध्वाशनानिक्रमेण नारिष्टहोमोपवीतपयोव्रतानां निवर्त्तका नि कु
तः कार्य्यैक्यात् उपहोमनारिष्टहोमयोस्तावज्जुहोति शब्दैक
तदर्थैक्याभ्यां कार्य्यैक्यं प्रतीयते। अशनव्रतयोः शब्दभेदेऽपि
अर्थभेदो नास्ति नीवीतोपवीतयोः शब्दार्थभेदेऽपि वीतशब्द-
स्यादितं कार्य्यमेकं स्यात्तस्मादवाध इति पूर्वः पक्षः। भवतु ना
म दृष्टार्थेषु कार्य्यैक्याद्दृष्ट्वा बाधः। उदाहृतानि पूर्वोक्तानि अपू
र्वं च विध्येकमगम्यतया विधिभेदे भिद्यते। तस्मात् कार्य्यभे-
दात् समुच्चयोऽभ्युपेयः न च निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्क-
नीयः वासोभ्यां तदुभयोपपत्तेः नापि पयोव्रतस्य दृष्टार्थत्वं
अल्पेन पयसा तृप्तिपुष्ट्यसम्भवात् उदाहरणद्वयं त्वस्तु वि
त्ता वास्तु॥ । द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥ ।

समुच्चेयं शरमयं कौशेनो नास्य वाधकम्।
प्राचुर्य्यस्य विधेर्वादो मैवं प्रतिपदोक्तितः॥ २॥

सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्नित्य-
त्र शरमयं वर्हिर्भवतीति श्रुतं तदिदं प्राकृतेन कुशवर्हिषा स
ह समुच्चीयते कुतः मयट्शब्देन शरप्राचुर्य्यविधानादवंवाध
ऽपि तदुपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः। नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति सूत्रे-
ण शरशब्दादिविकारार्थो मयट्प्रत्ययः प्रतिपदोक्तः अतस्तं प
रित्यज्य प्राचुर्य्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः किञ्च प्राचुर्य्यार्थे कार्य्या-
न्तरं कल्पनीयं स्यात्तस्मात् कुशवर्हिषो वाध इति राद्धान्तः।
द्वितीयवर्णकमारचयति॥

रथदुन्दुभिनिर्घोषौ किं वर्हिर्मन्त्रयोः क्रमात्।
वाधकावुत न द्वौ स्त एक एव हि वाधकः॥३॥
रथघोषेत्ययं द्वन्द्वस्तेनोभौ वाधकौ न तत्।
घोषाभ्यामिति वा घोषे लक्षणा वा प्रसज्यते॥४॥
पूर्वपक्षोऽन्यदीयोऽपि शब्दोऽत्रास्तु रथस्य तु।
राद्धान्ते रथदुन्दुभ्योरेव घोषः प्रयोजकः॥५॥

वाजपेये श्रूयते रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति।दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति प्रकृतौ त्वेवं-श्रूयते।उपावृत्य उपावर्त्तध्वमिति वर्हिर्मन्त्राभ्यामुपकरोति उपाकरणं नाम स्तोत्रं प्रति प्रेरणं तत्र रथद्रव्यं दुन्दुभिद्रव्यश्चेद्द्वयं वर्हिर्द्रव्यस्य वाधकं घोषो मन्त्रस्य वाधक इति तावत् प्राप्तम्।रथस्य घोषश्चेति द्वन्द्वसमासे नोभयोः प्राधान्यात् तेन युक्तम्।इतरेतरयोगद्वन्द्वे रथघोषाभ्यामिति द्विवचनप्रसङ्गात्।समाहारद्वन्द्वे तु घोषशब्दः समाहारलक्षकतया मुख्यवृत्तिर्हीयते किञ्च द्वन्द्वे अन्यदीयघोषोऽत्र प्रसज्येत रथस्य घोष इति तत् पुरुषसमासे मुख्यवृत्तिर्न हीयते तत्रापि रथप्राधान्यं हीयत इति चेत् तत् समाहारेऽपि समानं तस्माद् घोषो द्रव्यमन्त्रयोर्वाधकः।तत्र यद्युभयं वाधकं यदि वैकं सर्वथा द्रव्यमन्त्रौ वाध्येते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

वार्हस्पत्यादयः किं स्युः प्राकृतग्रहवाधकाः।
समुच्चिता उताद्योऽस्तु काम्यैकार्थ्याद्ग्रहलिङ्गतः॥६॥

समुच्चयः प्रमाणाभ्यां ग्रहाणां प्रकृतौ यथाविधेयोक्तेन लिङ्गेन तत्रोक्तं लिङ्गं सुराग्रहे वृहस्पति सर्वे श्रूयते।वार्हस्पत्यंग्रहं गृह्णातीति विषुवत्यर्कं गृह्णातीति महाव्रते शुक्रं गृह्णातीति।अश्वमेधे श्रूयते।सौवर्णराजताभ्यां महिमानौ गृह्णातीति तत्र वार्हस्पत्यादयो ग्रहाः प्राकृतानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां वाधकाः कुतो यागनिष्पादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात् ग्रहशब्दसंयोगः कार्यैक्यगमकस्तस्माद् वाध इति प्राप्ते ब्रू-

मः। यथा प्रकृतौ प्रथमचोदितस्यैन्द्रवायवादिग्रहस्य पश्चाच्चोदि
तानां मैत्रावरुणादिग्रहाणाञ्च समुच्चयस्तथात्रोपदिष्टानामतिदि
ष्टानाञ्च समुच्चयः स्यात्। अथोच्येत प्राकृतानां परस्परमेककार्य
त्वे मानाभावात् प्रत्युत प्रयोगवचनेन संभूयकारित्वावगमाद्युक्तः स
मुच्चय इति। नह्यत्रापि समानं यागनिष्पादकत्वं तु प्रयोगवचनप्रा
पितानामेव नत्वेकैकस्य अर्केण यजेत शुक्रेण यजेतेत्येवं पृथ
क् पृथक् यागसम्बन्धाभावात् ग्रहशब्दोऽपूर्वो विधेयग्रहण
क्रियाभूतेन न तु प्रकृतौ क्लृप्तकार्य्यं पदार्थमनुवदति येनलि
ङ्गं स्यात्। किञ्च वाजपेये सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्चेत्यतिदि
ष्टानामुपदिष्टानाञ्च समुच्चयार्थमुच्यमानश्चशब्दः सर्व
त्र समुच्चयं गमयतीति न बाधः॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधोऽयद्वा समुच्चयः।
अक्रियार्थोपशूक्तिः स्याल्लिङ्गं तत्रास्ति बाधकम्॥
पशूक्तिर्हि श्यसंख्यायादेवस्य च विधौ भिदा।
कर्मान्यत्वे ग्रहन्यायाद्रोधनाच्च समुच्चयः॥ ४॥

वाजपेये श्रूयते। सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति
तैरेतैः प्राकृतपशूनामाग्नेयादीनां बाधः स्यात् कुतः पशुत्व
लिङ्गात्। नहि पशुशब्दो ग्रहशब्दवदपूर्वो विधेयक्रियाभू
ते येन लिङ्गत्वं हीयेतेति प्राप्ते ब्रूमः। किमत्र प्राकृतपश्वनु
वादेन सप्तदशसंख्या प्रजापतिदेवता चेति गुणद्वयं वि
धीयते उत विशिष्टमन्यत् कर्म। नाद्यो वाक्यभेदापत्तेः। द्वि
तीये तु न पशुशब्दो लिङ्गं ततो ग्रहन्यायो योजनीयः। किञ्च
रोधनमेवमाम्नायते ब्रह्मवादिनो वदन्ति नाग्निष्टोमो नोक्
थ्यः न षोडशी नातिरात्रः। अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञ
क्रतवोऽवरुध्यन्त इति पशुभिरिति ब्रूयादाग्नेयं पशुमाल
भेताग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे ऐन्द्राग्नेनोक्थ्य ऐन्द्रेण षोड
शिनः स्तोत्रं सारस्वत्यातिरात्रं मारुत्या बृहतः स्तोत्रम् स

तावन्तो वै यज्ञक्रतवस्तान् पशुभिरेवावरुन्धइति अस्मि-
नवरोधनाम्नाये चोदकप्राप्ताग्नेयादिपशुसद्भावसिद्ध-
वदनुवादात् समुच्चयोऽवगम्यते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

आमनाहुतिभिर्बाध्या अनुयाजा न वाग्रिमः।
त्रित्वलिङ्गाद्द्विशिष्टोक्तेर्भेदोऽमध्योक्तितोऽन्तिमः॥१९॥

साग्रहणीष्टौ श्रूयते। आमनमस्यामनस्य देवा ये सजाता
इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति एताभिस्तिसृभिराहुतिभिः प्राकृ-
तास्त्रयोऽनुयाजा बाध्याः कुतः त्रित्वलिङ्गात् पूर्वाधिकरणे
सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतपश्वभावेन माभूदबाध्यत्वम्
इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनुयाजा बाध्यन्तां यद्वा तदनुवादेन
मन्त्रगुणविधानात् प्राकृतमन्त्रबाधइतिपूर्वः पक्षः। किं त्रित्व-
मात्रमनूद्य मन्त्रसहिता आहुतयो विधीयन्ते उत त्रित्ववि-
शिष्टा आहुतीरनूद्य मन्त्रविधिः आद्ये त्रित्व   गार्हपत्यादि-
ष्वपि सत्त्वेनान्वयात्त्वलिङ्गम्। द्वितीये विशेषणविशेष्ययोर्भे-
देन वाक्यभेदेन तस्मात् कर्मान्तरविधानान्न बाधः। किंतर्हि
समुच्चयः तत्र मध्योक्ति लिङ्गं तथा चाम्नायते पुरस्ताद्वोप
रिष्टाद्वा जुहुयाद्बहिरात्मनः सजातीयान् दध्यात् यन्मध्य
तो जुहोति मध्यत एव सजातीयान्मनुत इति तस्मादामन-
होमानामनुयाजैः सह समुच्चयः॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

पत्नय उपगायन्तीत्यृत्विजा वि निवर्त्तिकाः।
न चाद्यः सामगानोपचयः काण्डादिजस्तनः॥२०॥
न दनंदुन्दुभीनाहितिं न विपरिवर्त्तते ।
उपगानं भवेत्तेन योग्यं वीणादिजं न तः॥२१॥

गवामयने महाव्रतं नामैकाहस्तत्र श्रूयते। पत्नय उपगा
यन्तीति तत्र पत्नय उपगायन्त्यः। प्राकृतानामृत्विजामुप-
गातॄणां निवर्त्तिकाः शारीरसामगानोपचयहेतुकाण्ड वी

णादिजोपगानकर्तृत्वादिति चेत्। न। दिक्षु दुन्दुभयानद-
न्तीति दुन्दुभिगानानामनन्तरविहितानां विपरिवर्त्तमाना
नामिदमुपगानं कर्मान्तरं न च शारीरमेव गानं तस्येदमुप
गानम्। दुन्दुभिनादस्याशरीरजत्वात् पत्नीभिः क्रियमा-
णमुपगानमिति तन्त्रीनादेऽपि गानप्रयोगात्। किञ्च काण्डवीणा
दिभिः पत्नीभिः क्रियमाणमुपगानं दुन्दुभिगानसजातीयं तस्मा
त् पत्न्यो न लिङ्ग-निवर्त्तिकाः॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अभ्यङ्गे नावनीतः किं वाध्यो गौग्गुलवादिभिः।
न वाधो लेपनैकत्वात् शैत्यस्नेहभेदतः॥१२॥

अस्त्यञ्जनाभ्यञ्जनसंज्ञकमेकोनपञ्चाशद्रात्रः तत्र विशे
षः तत्र श्रूयते। गौग्गुलवेन प्रातःसवनेऽभ्यञ्जनं पैलुदार
वेण माध्यन्दिने सवने सौगन्धिकेन तृतीयसवन इति प्रकृ
तौ नवनीतेनाभ्यङ्ग इति श्रुतं सोऽयमभ्यङ्गो वाध्यः। लेपजन्य
स्य शरीरगतस्नेहकार्यस्योभयत्रैकत्वादिति पूर्वः पक्षः। नै
तद्युक्तं कुतः कार्य्यभेदात् गौग्गुलवादिलेपजन्यं कार्य्यं च
न्दनादिवच्छैत्यं तच्च नवनीतस्नेहाद्भिन्नं किञ्च नावनीतो
दीक्षाकालीनः इतरः सुत्याकालीनः तस्माद्वाध्याभावात्
समुच्चयः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

नार्य्यावहनवस्त्रस्य वाधकं स्यान्न वाग्रिमः॥
गुह्याच्छादनकार्य्यैक्यादयोग्यत्वात् समुच्चयः॥१३॥

महाव्रते श्रूयते। तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी-
ति प्रकृतावहतं वासः परिधत्त इति घृताक्तः कम्बलस्तार्प्य
मित्युच्यते ताभ्यां तार्प्यदर्भमयाभ्यां दम्पत्योरहतं वस्त्रं वा
ध्यते कुतः। परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेन गुह्याच्छादन-
स्य लक्षणस्य कार्य्यस्यैकत्वावगमात् मैवम्। तार्प्यदर्भमय
योर्गुह्यमाच्छादयितुमयोग्यत्वात् तार्प्यादिपरिधानं वाससि
विस्त्रंसयतीति वासो वहुत्वानुवादादुपरितनं प्रावरणं विधी
यते तस्मात्कार्य्यभेदात् समुच्चयः॥ नवमाधिकरणमा०॥

बाध्यंश्लोकादिनाज्यादिनबाध्यःस्तुतिलिङ्गतः।
देशसाम्नोविधौभेदोवैशिष्ट्यात्तुसमुच्चयः॥१४॥

महाव्रतेश्लोकेनपुरस्तात् सदःस्तुवते अनुश्लोकेनपश्चादित्यादि श्रूयते।तत्रश्लोकानुश्लोकादिनामकैः सामभिःप्रकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानिरथन्तरवामदेव्यादिनामकानि सामानि बाध्यानिकुतःस्तुवतइति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् प्रकृतावाज्यैः स्तुवतेपृष्ठैःस्तुवतइति श्रुतं तेनतत्सारं किमत्र स्तुतिमनूद्य देशसामगुणोविधीयेत।किंवागुणद्वयविशिष्टास्तुतिः नाद्यःवाक्यभेदापत्तेः द्वितीयेतु कार्य्यभेदेनबाध्याभावात्समुच्चयःस्यादिति॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

समुच्चीयेतकौत्सादिर्मह्याप्रकृतिबाधकम्।
स्तुत्यभावादादिमोन्त्योलिङ्गप्रकरणद्वयात्॥१५॥

विकृतिविशेषेश्रूयते।कौत्संभवति काण्वंभवतीति तदेतेन कौत्सादिनामकं सामप्राकृतेनसाम्नासमुच्चीयतेकुतः। प्राकृतस्यस्तुतिलिङ्गस्याभावेन कार्य्यैक्याभावात्।मैवम्।प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वे सति ऋगक्षराभिव्यक्तिसामर्थ्यलक्षण-प्राकृतलिङ्गेनकार्य्यैक्यावगमात् तस्माद् बाधकम्॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

तत्सर्वबाधकंसर्वमेकद्व्याद्युक्तितोऽथवा।
अविशेषाद्यादिमोऽन्यएकाद्युक्तिविशेषतः॥१६॥

तत्र पूर्वोक्तकौत्सादिसामविषयस्तत्र किंकौत्सं साम प्रकृतसर्वसामनिवर्तकं काण्वमपि तथेत्येकैकस्य सर्वनिवर्तकत्वमुच्यते।आहोस्विदेकवचनान्तनिर्दिष्टं एकस्यनिवर्तकं द्विवचनान्तनिर्दिष्टं द्वयोर्बहुवचनान्तनिर्दिष्टानिबहूनांतत्र नियामकाभावादाद्यःपक्षःप्राप्नोति एकादिवचनरूपाणां श्रुतीनां नियामकत्वादन्यः पक्षोऽभ्युपेयः।तथाहि कौत्सं भवति वसिष्ठस्य जनित्रेभवतः।क्रौञ्चानि भवन्तीति निव

त्तिकेषु श्रूयमाणानि एकद्विबहुवचनानि निवर्त्यानामन्तर् संख्यावत्त्वम् प्रत्यासत्त्या बोधयन्ति। किंचैवं सत्यबाधितसामविषयश्चोदको ऽनुगृहीतो भवति कृत्स्नत्वबाधे तु सर्वश्चोदको निरुध्यते तस्मान्न सर्वबाधकः॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

स्तोमस्य योऽर्द्धवृद्ध्या प्राकृतः किं निवर्त्तते।
अवृद्धाविव बाध्यः स्यात् सामोत्पत्त्युपयोगतः॥१७॥
अवृद्धावुपयोगाय प्राकृतस्यानिवर्त्तकम्।
वृद्धौ पूर्वोपयोगित्वाद्वृद्धौ तु न निवर्त्तकम्॥१८॥

सन्ति वृद्धस्तोमकाः अवृद्धस्तोमकाश्च विकृतिरूपाः क्रतवः तत्रोभयत्रापि यानि सामान्युपदिष्टानि तैरतिदिष्टानां साम्नां निवृत्तिः स्यात् अन्यथा सामोत्पत्तिवैयर्थ्यादिति पूर्वः पक्षः सिद्धान्तः स्पष्टार्थः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

क्वापि स्तोत्रे क्वचिद्वाऽपि स्यादावापस्तथोद्धृतिः।
पवमानेषु गायत्र्यादिष्वेवोना विशेषतः॥१९॥

आद्यो नोपरिसंख्यानादत्र ह्येवेति तद्विधेः। विध्यन्तराशेषरूपमपूर्वं तद्विधीयते। अवृद्धस्तोमकेषु प्राकृतस्यातिदिष्टस्य साम्न उद्वापः। प्रत्यक्षोपदिष्टानामावापः वृद्धस्तोमकेष्वावापश्चेति स्थितं पूर्वाधिकरणे तावेतावावापोद्वापौ यस्मिन् कस्मिंश्चेति स्तोत्रे यस्यां कस्यांचिदृचि स्यातां कुतो नियामकाभावादिति पूर्वः पक्षः। नो खल्वेतद्युक्तम्। एवकारेण प्रकृतपवमानव्यतिरिक्तेष्वाज्यादिस्तोत्रेषु गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्व्यतिरिक्तास्वृक्षु आवापोद्वापयोः परिसंख्यातत्वात् एवकारश्चैवमाम्नायते त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप्। अत्र ह्येवावपन्त्यत एवोद्वपन्तीति। ननु माभूतामन्यत्रावापोद्वापौ विवक्षितदेशेषु कथं प्राप्नुत इति चेत्। अनेन वाक्येन तद्विधानादिति ब्रूमः। न चायमर्थवादः। अनन्यशेषत्वात् नाप्यनुवादः अपूर्वार्थत्वात् तस्मात् पवमानेष्वेव गायत्र्यादिषु अवापोद्वापौ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

पर्य्यायेणापि देवोक्तिर्वैधेनैव पदेन वा।
अर्थाभेदादादिमोऽन्त्यः शब्दपूर्वान्वयित्वतः।२०॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये निगमास्तेष्वग्न्यादिदेवताः किं पावक शुच्यादिना येनकेनापि पर्य्यायेणाभिधातव्याः। किंवा तद्विध्युद्देशगतेनाग्न्यादिपदेनैवेति संशयः। तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थस्तत्पर्य्यायाणां स्वरूपभेदेऽपि अर्थाभेदाद्येन केनापि अभिधानमिति पूर्वःपक्षः। यत्र ह्यर्थे कार्य्यमासाद्यते तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति यत्र पुनः शब्द एव कार्य्यं तत्र कार्य्यसम्बन्धार्थो शब्द एव प्रत्याययितव्यः। तद्यथा देवदत्ते गौरवातिशयमुत्पादयितुं राजसभायामाचार्य्योपाध्यायादिशब्दैस्तं व्यवहरन्ति पितृमातृमातुलादयश्च तत्तत्सम्बन्धवाचकशब्देन यथा तुष्यन्ति न तथा स्वनामग्रहणेन प्रत्युत कुप्यन्त्य एव तद्वदत्रापि अग्न्यादि वैधशब्द एव कार्य्यमासक्तं विधिं विना यागदेवतयोः सम्बन्धाभावात् विधिकृते तु। तत्संबंधे शब्दस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारं अत एवायाट् स्वाहाकारोज्जित्यादि निगमेषु नियमेन वैधा एवाग्न्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते।। अयाडग्नेः प्रिया धामानि अयाट् सोमस्य प्रिया धामानि स्वाहा अग्निं स्वाहा सोमं अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषं सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमित्यादिना तस्माद्विधिपदैरेव तत्तद्देवताभिधानम्॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

सौर्य्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैध एव वा।
चरौ सूर्य्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः॥२१॥

सौर्य्यं चरुं निर्वपेदित्यादि विकृतिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमास्तेष्वग्न्यादिशब्दस्थाने सूर्य्याद्यर्थप्रत्यायकः शब्द ऊहितव्यः सवादित्यादिनामपर्य्यायेणापि प्रत्याययितुं शक्यते वैधस्तु सूर्य्यशब्दश्चरुत्याग एवान्वितः तत्त्वग्न्यादिशब्दवन्निगमेषु पठितस्तस्माद्यः कोऽपीति प्राप्ते ब्रूमः। अत्र सौर्य्ये

निर्वपेदिति प्रयोगवचने सूर्य्यान्वयो भवति। ननु सौर्य्यश्च
रुरिति चरुणा कारकविभक्तिर्हि द्वितीया सा चाख्यातेन-
सम्बध्यतेन नाम्नास्तति चप्रयोगान्वये याज्या पुरोनुवाक्या
योर्निगमे वायत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र सूर्य्य शब्द ए
व युक्तः प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽग्निशब्दः
प्रयुज्यते किं तर्हि वैधविवक्षयापि तथा सत्यतिदेशोऽपि वै
धशब्दविषय एव भविष्यति। तस्मात् सूर्य्यशब्द एव प्रयो-
क्तव्यः॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

निगमे पावकाग्न्योः किमग्निः स्यादथवोभयम्
अग्निश्चोदकतो मैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः॥२२॥

आधाने श्रूयते। अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपा
लं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति तत्र गुणगुणि
नोः पावकाग्न्योर्मध्येऽग्निशब्द एव निगमे प्रयोक्तव्यः कु
तः। तस्यैव चोदकप्राप्तत्वात्पठितत्वात् मैवम्। पावकगुण
युक्तस्याग्नेर्वैधत्वेन सर्वप्रयोगेषु तथैव प्राप्तत्वात्। तस्मा
च्छब्दद्वयं पठनीयम्॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

वृधन्वन्तादिगुणको देवोऽवाच्योऽथ केवलः।
आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः॥२३॥

आधाने पवमानेष्टावाज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते। वृधन्वाना
ग्नेयः कार्य्यः पावकवान् सौम्य इति तत्र निगमेषु वृधन्व-
न्तमग्निमावह पावकवन्तं सोममावहेत्येवं सगुणो देवो वक्त
व्यः कुतः। वृधन्वन्त्वादेर्देवगुणत्वात्। तथा हि श्रूयते। वृध
न्वानाग्नेयः कार्य्यः पावकवान् सौम्य इति न खल्वाज्यभागस्य दे
वताद्वारेण विना साक्षाद्वृधन्वच्छब्दः संभवति। तस्माद्देवगुणत्वा
त्सगुणो देवो वक्तव्यः मैवम्। वृधन्वतायां मन्त्रगुणत्वात्। न ह्यत्रा
ग्नेयशब्दो यागपरः किन्तर्हि मन्त्रपरः संभवति। मन्त्रस्य साक्षाद्वृध
न्वच्छब्दप्रयोगः। अग्निं सोमेन वर्धयेत्यस्मिन् मंत्रे वृधिधातोः प्र
युक्तत्वात् वृधन्वत्ता विधिनाचाग्नेयमंत्रान्तरन्निवर्त्यते न च तद्

यपद उपसर्जनीभूतो देवतावाचकोऽग्निशब्दो वृधन्वच्छब्देन विशेष्टुमर्हति। तस्मात् केवलोऽग्निशब्दो निगमे पठितव्यः॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

किं गोवनस्पती केनाप्युतोऽस्राविधिशब्दतः।
वक्तव्यौ निगमाद्भेदो विधेर्दृष्टस्तथाऽग्रिमः॥ २४॥
सभेद आर्थिकस्तत्तु प्रापयेच्चोदको न हि।
उस्राप्रकरणाम्नानाद्वैधत्वेन वनस्पतिः॥ २५॥

ज्योतिष्टोमे पशुः श्रूयते। गौरनुबन्ध्य इति तथा पशौ स्विष्टकृद्विकारः पठितः पृषदाज्येन वनस्पतिं यजतीति तावेतौ गोवनस्पती निगमेषु येन केनापि पर्यायशब्देन वक्तव्यौ। कुतः प्रकृतौ विधिनिगमयोर्भेददर्शनेन वैधशब्दनियमाभावात् तथा ह्यग्निषोमीयपशुरनुबन्ध्यस्य प्रकृतिस्तत्र पशुशब्दो वैधः। अग्निषोमीयं पशुमालभेतेति तद्विधानान्निगमेषु छागशब्दः। छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति तथा वनस्पतियागस्य स्विष्टकृद्यागः प्रकृतिः तत्र स्विष्टकृच्छब्दसहितोऽग्निशब्दो वैधः। अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति विधानात् निगमेषु केवलोऽग्निशब्दः पठितः येऽयज्ञा ऋत्विजस्तेभिरग्ने इति सत्येवं विधिनिगमभेदे वैधशब्दनियमस्य प्रकृतावभावाद् विकृतावपि तदभावे सति येन केनाप्यभिधानमिति पूर्वः पक्षः प्रकृतौ योऽयं विधिः प्रयुक्तः निगमभेदः स आर्थिकः इह न प्रयोक्तव्यस्तस्यार्थिकत्वेन चोदकप्राप्तातिदेशानर्हत्वात् न चार्थिकश्चोदकः प्रतिदिशति तस्माद्वैध एव निगमेषु प्रयोक्तव्यः न चैवमनुबन्ध्यनिगमे वैधो गोशब्दः प्राप्नुयादिति शङ्क्यं तत्रोस्राशब्दस्य साक्षादाम्नातत्वादुस्राया वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति ह्याम्नायते तस्मादुस्रावनस्पतिशब्दौ वक्तव्याविति राद्धान्तः॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

किमग्निवरुणौ स्विष्टकृच्छब्देन विवर्जितौ।

वक्तव्यौ सहितौ वाग्नी रूढत्वादगुणोक्तितः ॥२६॥
कदाचित्कृतवान्स्विष्टमिति योगाद्गुणे सति।
पावकाग्निनयेनात्र वक्तव्यौ सगुणाविमौ ॥२७॥

अवभृथे श्रूयते। अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति तत्र निगमेषु स्विष्टकृच्छब्दवर्जितौ अग्नीवरुणौ वक्तव्यौ कुतः स्विष्टकृच्छब्दस्य योगासम्भवेन वह्नौ रूढस्य गुणवाचित्वाभावात् स्विष्टं कृतवानित्येवं भूतार्थे क्विप्प्रत्ययविधानात्तादृशो योगो वक्तव्यः न चासावत्र सम्भवति स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वात् रूढौ तु कार्य्यलक्षणया शिष्टकृत् कार्य्येऽग्नीवरुणाविति वचनव्यक्तिः सम्पद्यते। तस्मात् स्विष्टकृच्छब्देन वर्जिताविति प्राप्ते ब्रूमः। तेन सहितौ वक्तव्यौ कुतोऽस्मिन् प्रयोगशिष्टस्य करिष्यमाणत्वेऽप्यतीत प्रयोगे कृतत्वेन योगसम्भवे क्लृप्तप्रयोगे परित्यज्य कल्प्यरूढ्याश्रयणायोगात् ततः पावकत्वगुणयुक्ताग्निवत् स्विष्टकृत्त्वगुणयुक्तौ वक्तव्यौ॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

स्विष्टकृत्त्वगुणो लोप्यो यागस्यैवाखिलेषु वा।
यज्यन्वयाद्यागस्यैव प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः॥२८॥

पशुपुरोडाशे स्विष्टकृदिति गुणरहितः केवलोऽग्निः श्रूयते। अग्निं यजतीति तत्र गुणरहितस्याग्नेर्यजिधातुनान्वयाद्यागस्यैव स्विष्टकृत्त्वगुणो लोप्यः नैवं यजिशब्दस्य प्रयोगवचनत्वादखिलेषु निगमप्रयोगेषु असौ लोप्यः॥

एकविंशाधिकरणमारचयति॥

अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमारादुपकारकः।
स्विष्टकृत्संस्कृतिर्वाद्योऽनुयाजान्तरसाम्यतः।
स्विष्टकृत्त्वगुणस्याग्नेः प्रत्यभिज्ञार्थचत्वतः॥२९॥

इष्टयत्नाच्च संस्कारो भवेदन्यप्रयाजवत् दर्शपूर्णमासयोस्त्रयोऽनुयाजाः समाम्नाताः। तत्र प्रथमद्वितीयावनुयाजवत् तृतीयोऽप्यारादुपकारक इति पूर्वः पक्षः। अस्ति प्रधानहो

मनारिष्टहोमानन्तरभावी प्राशित्रादिभक्षणात् प्राचीनः पुरोडाशादिद्रव्यकः स्विष्टकृद्धोमः सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात् सकृत् सकृत् स्विष्टकृतेऽवद्यतीत्यादिना तदभिधानात् प्राशित्रादिभक्षणोत्तरकालीनेष्वाज्यद्रव्यकेष्वनुयाजेषु तृतीये स्विष्टकृत्त्वगुणेन प्रत्यभिज्ञास्ति देवा अग्निस्विष्टकृदिति मन्त्रपाठात् सा च पूर्वस्विष्टकृद्देवतास्मरणसंस्कारे सत्यर्थवती स्यात्। प्रथमद्वितीययोस्तु नोऽस्तिसेति वैषम्यं किञ्च संस्कारपक्षे दृष्टार्थस्तृतीयः स्यादन्यप्रयाजवदन्योऽनुयाजः स्यात्॥ द्वाविंशाधिकरणमारचयति॥

अन्वाहेत्यर्थकर्मस्यात्संस्कारो वार्थकर्मतः।
शस्त्रवत्तत्कार्यताज्ञानाद्दृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः॥३०॥

तिष्ठन्त्यान्वाहासीनः पुरोऽनुवाक्यामिति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं तदेतच्छस्त्रादिवदर्थकर्मस्यात् यथास्तौति शंसतीत्यत्र कर्तव्यताप्रतीतिः स्तोत्रशस्त्रयोरर्थकर्मत्वं तथानुवचनस्यापि मैवं चोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वात् तस्मिन् सत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। ननु मन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मरणसिद्धे तन्वाहेति तद्विधानं व्यर्थम्। एवं तर्हि प्रागनुवचनमनूद्य तिष्ठन्नासीनइतिस्थानासनगुणौ विधीयेयाताम्॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति॥

मनोनामन्त्रऊहोऽस्ति वायव्ये नास्ति वास्त्यसो।
आग्नेय्येवेति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः॥३१॥
अग्नीषोमावग्निनेवलस्यैतावचनं विना।
अनर्थकात्ततो वाक्यादविकृता तु हवारणम्॥३२॥

त्वंह्यग्ने प्रथमो मनोतेत्ययं मनोता मन्त्रोऽग्नीषोमीयपशौ पठितः वायव्यपशावप्ययमृग्वोदकमाप्नः तत्रत्वंहि वायो प्रथम इत्येव मूहोऽस्ति यत्तु वचनं यद्यप्यन्य देवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोताकार्येति तत् प्रकृतौ पठितं तत्रै

वच्च सार्थकं द्विदेवत्यपशावेकदैवत्यमन्त्रस्य प्रकरणपठि तस्यायोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वात्तमेवं छत्रिणो गच्छन्तीत्यादिवन्मन्त्रात् तस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वे नायोग्यत्वशङ्काया अनुदयात् प्रकृतावनर्थकं नह्याकां विकृतावूहनिवारणेन चरितार्थं भवति तस्मादूहो नास्ति॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति॥

बृहद्रथन्तरे स्वीयं योनौ कण्वरथन्तरम्।
रथन्तरस्यैवयोनौ किंस्वयोनावुताग्रिमः॥३३॥
चोदकस्याविशेषेण द्वितीयो नामसाम्यतः।
अनङ्गत्वान्नातिदेशः स्वयोनौ पठितत्वतः॥३४॥

वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषो विहितः कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरसामनीविकल्पिते त्वामिद्धि हवामहे इतीयं ऋक्बृहतो योनिः अभित्वा शूरनोनुम इति रथन्तरस्य पुनानः सोमेति कण्वरथन्तरस्य तत्र बृहद्रथन्तरं गेयं कुतः चोदकप्राप्तयोर्विशेषनियामकाभावात् अथवा रथन्तरस्यैव योनौ गेयं कुतः रथन्तरस्येति नामसाम्यस्य धर्मातिदेशार्थत्वेन नियामकत्वात्। नैतद्युक्तं बृहद्रथन्तरसाम्नोरेव प्रकृतावङ्गत्वेन विधानं नतु तद्योन्योः अतो नास्ति तयोरतिदेशतः प्राप्तिः तस्मात् स्वयोनौ गेयमिति परिपरिशिष्यते प्राप्तिश्च सामगानामुत्तराग्रन्थपाठादवगन्तव्या एवं सति श्रुतहान्यश्रुतकल्पने न भविष्यतः॥

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति॥

सन्देहनिर्णयौ पूर्ववदेवोत्तरयोर्ऋचेः।
योनित्यागः समस्त्वेनर्क्त्वशब्देन बाधनात्॥३५॥

एकंसामास्ये ऋचे क्रियतइतिश्रुतेः। कण्वरथान्तरसाम्नस्त्र्यचात्रयमाश्रयः। तत्रैकाः स्वयोनिरितरे स्वयोन्युत्तरे एवं बृहद्रथन्तरसाम्नो द्रष्टव्यं तत्र बृहद्रन्तरयो रथन्तरोत्तरयो वा निरदेशप्राप्तविशेषेण स्वेच्छयागेयमित्याद्यः पक्षः नामसा

स्याद्रथन्तरोत्तरयोरेव गेयमिति द्वितीयः पक्षः। प्रकृतावृचः साक्षादङ्गत्वाभावेऽपि साम्नद्वारकमङ्गत्वमङ्गीकृत्य चोदकप्राप्त्या पक्षद्वयोपन्यासः। योनिवदुत्तरयोरप्यृचो रुत्तराग्रन्थपठितत्वात् स्वयोन्युत्तरयोर्गेयमिति तृतीयः पक्षो राद्धान्तः। बृहद्रथन्तरोत्तरयोः स्वयोन्युत्तरयोर्वा गीयतां सर्वथापि स्वयोन्यृक्त्यागः ऋगन्तरपरिग्रहश्च समानस्तथा सति चोदकोऽत्र प्रापक इति पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिकाशङ्कातृचशब्दः समानच्छन्दस्कानामेकदेवत्यानामृचां त्रये प्रसिद्धो न स्तुच स्तुमात्रप्रत्यक्षतया चोदकप्राप्तस्य बाध इति राद्धान्ताशयः॥ ॥ षड्विंशाधिकरणमारचयति॥

आग्नेयेषु ग्रहेषूहो नास्ति वा स्तुतशस्त्रयोः।
संस्कारत्वादस्त्यैवमर्थकर्मत्वनिश्चयात्॥ ३६॥

अग्निष्टुदाख्ये सत्रे ह श्रूयते। आग्नेया ग्रहा भवन्तीति तेषु चोदकप्राप्तयोर्नानादेवत्यमयोः स्तुतशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वभ्रमेणास्त्यूह इति वदन्तः प्रत्युत द्वितीयाध्याये तयोरर्थकर्मत्वस्य निर्णीतत्वात् नास्त्यूह इति॥

सप्तविंशाधिकरणमारचयति॥

चातुर्मास्यातिदिष्टेषु निगमेष्वाज्यपानिति।
विक्रियेत न वाद्योऽपि किंस्याद्दध्याअपानिति॥ ३७॥
दधिपानिति वायद्वन्येवं स्यात्पृषदाज्यपान्।
द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्याद्दधिमात्रहविष्ट्वतः॥ ३८॥
द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तरविधानतः।
गुणोदश्वावित्रताज्ये ततो विक्रियते नहि॥ ३९॥

चातुर्मास्येषु चोदकेनावाहनस्वाहाकारयाज्याजोषणनिगमा अतिदिष्टास्तत्राज्यपशब्दः प्रयुक्तः। देवानाज्यपानावहस्वाहा देवानाज्यपान यज देवा आज्यपानां प्रिया धामानि देवा आज्यपा आज्यपा आज्यमजुषन्तेति सोऽयमाज्यपशब्दो विक्रियते न वेति संशयः। विकारोऽपि त्रिविधस्तत्र

दध्याज्यपानित्याद्यस्तावन् प्राप्नोति कुतः। अथ पृषदाज्यं गृह्णाति इयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति द्रव्यद्वयस्योक्तत्वात् आज्यस्योपस्तरणाभिघारार्थत्वेन हविःशेषत्वाद्धविष्ट्वं नास्तीति दध्येव हविस्ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः। पृषदाज्यशब्देन द्रव्यान्तरमुच्यते पृषदाज्ये नानुयाज्यान् यजतीति तस्य हविष्ट्वं ततः पृषदाज्यपानिति द्वितीयः पक्षः। पृषत्वन्नामचित्रतासाचाज्यगतो गुणः सचदधिमेलनेनतिष्यतो तस्मादाज्यस्यैवा द्रव्यत्वादाज्यपशब्दोऽपेतासच निगमाः पठितव्याः॥ इतिजैमिनीयन्यायमालाविस्तरेदशमाऽध्यायस्यचतुर्थःपादः॥

अथदशमाऽध्यायस्यपञ्चमःपादः॥

प्रथमाधिकरणमारचयति॥

प्राकृतानामेकदेशेकोऽपिस्यादाद्यएववा।
अविशेषेणकोऽप्याद्यः पूर्वेणास्यैवबोधनात्॥१॥

प्रकृतावाग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टसंख्याकानि कपालानि विहितानि विकृतिषु द्यावापृथिव्यमेककपालमाश्विनं द्विकपालं वैष्णवं त्रिकपालमित्यादिष्वष्टानामेकदेशस्तत्राद्यो मध्यमोऽन्योवायः कोऽप्येकदेशइच्छयास्वीकार्य्य उताद्य एवैकदेशे नियामकाभावाद्यःकोऽपीति प्राप्तेब्रूमः। आचतुर्थात कर्मणोऽभिसमीक्ष्येतेदं करिष्यामीत्युक्तत्वादनुक्रमेण स्मृत्वानुष्ठेयानि तत्र प्राकृतोऽनुक्रमस्त्वेवं विध उपवेषनामकेन काष्ठविशेषेण प्रथममङ्गारंविशेषंसम्यगवस्थाप्य ध्रुवमसीति मन्त्रेण तस्मिन्नङ्गारे पुरोडाशकपालमुपदधातीति सोऽयमनुक्रमश्चोदकप्राप्तस्तथैव स्मर्य्यते तत्राङ्गारवस्थापनेन पूर्वपदार्थेनानन्तरभाविप्रथमकपालोपधानमेव बुद्धावुपस्थाप्यते। नच द्वितीयं नच प्रथमद्वितीययोर्विशेषाभावः

द्वितीयस्यद्विधर्त्रेमसीतिमन्त्रः प्राचीनदेशस्यच विशिष्य
ते सत्येवंक्रमनियमे पतीतपरित्यागप्रतीतस्वीकारयोरयु
क्तत्वादाद्य एवैकदेशः स्वीकार्य्यः। अविशिष्टस्तुप्रयोजना
भावाल्लुप्यते एकां सामिधेनीमन्वाहेत्यस्मिन् पञ्चदश-
सामिधेन्येकदेशे द्विरात्रत्रिरात्रादिषु द्वादशाहैकदेशेषु
चायमेवन्यायोयोज्यः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

तृचाद्यासुतृचेवाद्येतिसृष्वित्युच्यतेऽग्रिमः।
त्रिछन्दस्त्वात्प्राकृतेनतत्क्रमादत्रतृचोऽखिलः॥२॥

एकसंख्यायास्त्रिसङ्ख्यायाश्च व्यतिषङ्ग-विधानादेक
त्रिकनामकः कश्चित् क्रतुर्भवति सचैवंश्रूयते। अथैष ए
कत्रिकस्यैकस्यां बहिष्पवमानस्तिसृषु होतुराज्यमेकस्यां
मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंदसिन एकस्यामच्छा-
वाकस्यतिसृषु माध्यंदिनः पवमानइति सन्ति प्रकृतौमा
ध्यन्दिन पवमानस्य त्रयस्तृचा उच्चाते जातमित्ययं प्रथ
मो गायत्रीछन्दस्कः पुनानः सोमेत्ययं द्वितीयोबृहतीच्छ
न्दस्कः। प्रतुद्रवेत्ययं तृतीयस्त्रिष्टुप्छन्दस्कः। एतदेवा
भिप्रेत्यश्रुतं त्रिच्छन्द आपोवामाध्यन्दिनः पवमानइतिए
वं सत्येकत्रिकस्य माध्यन्दिन पवमाने तिसृष्विति यदुक्तं
तत्र त्रयाणां तृचानामाद्यास्तिस्र ऋचोग्राह्याः। किंवा प्रथ
मतृचस्याः क्रमपठितास्तिस्रइतिसंशयः। तत्र त्रिछन्दस्त्व
श्रुत्याप्रबलया दुर्बलंपाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षो ग्राह्य
इति प्राप्तेऽभिधीयते। यदेतत्त्रिच्छन्दस्त्वं तदेतत् प्राकृतं
तत्रछन्दस्त्रयोपेतस्य तृचत्रयस्योपदिष्टत्वात् विकृतावं
पितत् सर्वमतिदिष्टमिति चेत् बाढम् अतएव पाठक्रमो
ऽतिदिष्टः तथा सति क्रमात्तगायत्रीछन्दस्कस्य तृचस्यसमा
प्तौ सत्यांपश्चाद्बृहतीच्छन्दस्केतृचे प्रथमायामृचः प्रार
म्भावसरः सचारम्भस्तिसृषु इति विशेषविधानेन बाध्यते
। तस्मादाद्यस्तृचो निखिलो ग्राह्यः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

तृचे स्यात्तृचि वैकस्यां धूर्गानं प्रकृताविव।
तृचे भवेदिहैकस्यां स्तुत्यावृत्तिविधानतः॥३॥

एकत्रिकक्रतौ अनिषङ्गेणैकस्यां तिसृषु च स्तोत्रेषु समाद्यमानेषु यद्धूर्गानं तत् किं तृचे स्यादुतैकस्यामृचीति संशयः तत्र चोदकेन तृचे भवेदिति प्राप्ते ब्रूमः। इहैकत्रिकक्रतावेकस्यामृचि धूर्गानं भवेत्। कुतः आवृत्तं धूर्षु स्तुवत इत्यावृत्तिविधानात् ननु तृचे गानेऽपि साम्नस्त्रिरावृत्तिर्भवेत् आवृत्ते स्तुतिविशेषणत्वाद्गुणसंकीर्त्तनपरः पदसमूहः स्तुतिः तत्र गोवृत्तिं विना तिसृषु स्तु न सिध्यति तस्मादेकस्यां धूर्गानम्॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

द्विरात्रादौ द्वादशाहप्रायणीयादिकक्रमः।
आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्रिमः॥४॥
द्वादशाहद्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः।

जागतस्यान्तरायाच्च विध्यन्तोऽदशरात्रगः॥५॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विकृतयो द्विरात्रत्रिरात्रादयः तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्त्तेत किंवा प्रायणीयोदयनीयवाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगस्य दशरात्रस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तेत इति संशयः ईदृशः महरूपादेयमीदृशं वर्जनीयमिति विशेषनियामकाभावादादित आरभ्य प्रवर्त्तेत इति पूर्वः पक्षः। द्विरात्रप्रकरण एवमाम्नायते यत् प्रथमं तद्द्वितीयं यद्द्वितीयं तत्तृतीयं इति अयमर्थः। यद्द्विरात्रस्य प्रथममहरनुष्ठेयं यद्द्वादशाहस्य द्वितीयमिति एवमुत्तरत्रापि योज्यं तदेतत् प्रायणीयवर्जने लिङ्गं तथा जगती मन्तर्यमयतीति जागतस्याहोन्तऽराय आम्नायते। तच्च उदयनीयवर्जने लिङ्गमेवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वा वशिष्टस्य विध्यन्तो यत्र यावानपेक्षितः तत्र तावान् प्रवर्त्तेत इत्यवगन्तव्यम्॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

धूननेवपनेचाग्नौसप्तचोक्ताश्चतुर्दश।
किमाद्यारम्भनियमः किंवारम्भोनिजेच्छया॥६॥
कपालवत्क्रमःप्राप्तःकेचित्प्रकरणोदिताः।
व्यर्थाःस्युस्तेनमन्त्राणामारम्भोऽत्रविकल्पितः॥७॥

अग्निचयने मन्त्रा आधूननार्था वपनार्थाश्च बहवःपठि
ताः प्रयोगेषु तदेकदेशसंख्या विहिताःसप्तभिराधूनोति च
तुर्दशभिर्वपति तत्र प्रथमाधिकरणात् कपालसाभिधेन्या
दिन्यायेन प्रथपठितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः प्राप्नोति। तद-
युक्तं कुतः यथोक्तसंख्यातिरिक्तानां प्रकरणपठितमन्त्रा
णां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् प्रकरणेन क्रमं बाधित्वा निजेच्छया
प्रथमतो मध्यतोन्ततश्चोपक्रम्य विहितसंख्यापूरणीया॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

स्तोमवृद्धिः किमभ्यासादागमाद्वाग्रिमोयतः।
नक्लृप्यमभ्यन्तमेवंसंख्यावापादलिङ्गतः॥८॥

त्रिवृद्धःस्तोमकःक्रतुरेव माम्नायते। सप्तविंशेनातिरात्रे
ण प्रजाकामं याजयेत्। त्रिणवेनौजस्कामं त्रयस्त्रिंशेनप्र
तिष्ठाकाममिति प्रकृतिगतेभ्यस्त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमेभ्यो
विवृद्धाः सप्तविंशत्रिनवत्रयस्त्रिंशस्तोमास्तेषु किंप्राकृता
नां साम्नामभ्यासाद्वृद्धिर्भवति किंवा सामान्तरागमादिति
संशयः। अश्रुतस्य सामागमस्य कल्पयितुमशक्यत्वादभ्या
साद्वृद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः। अभ्यासोऽपि न साक्षाच्छ्रुतः किं
त्वेकविंशादिसंख्यापूरणाय कल्प्यते संख्याच द्रव्यगता भि-
न्नद्रव्यैरेव पूर्य्यते न त्वेकद्रव्यावृत्त्या नह्यष्टकत्वे सक्तं घट
मानीय मद्गृहे सन्त्यष्टौ घटाइति व्यवहरन्ति ततः स्तोमाव
यवद्रव्यगता संख्या तदवयभूतानां साम्नां पदार्थानां भेदंग
मयति सच भेदः सामान्तरागमे लिङ्गं मन्त्र होवा वपन्तीत्या
वापोद्देशेन देशविशेषे विधिपरं लिङ्गं सामान्तरोत्पत्त्यर्थ-

त्वमन्यल्लिङ्गं तस्मादागमेन वृद्धिः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

किं वहिष्पवमानर्क्षौ साम्नार्चो वाभिपूरणम्।
साम्नापूर्वोक्तितो मैवं सामैकत्वपरात्कृतः॥ ८॥

प्रकृतौ प्रातःसवने वहिष्पवमानस्य त्रिवृद्धः स्तोमस्तस्य विकृतिषु वृद्धौ सत्यां पूर्वोक्तरीत्या सामान्तरागमे प्राप्ते ब्रूमः। एकं हि तत्र सामेति वहिष्पवमानं प्रकृत्य सामैकत्वमाम्नायते। अतो न सामान्तरागमः सम्भवति एवं तर्ह्यभ्यासेन संख्यापूर्णमस्त्विति तवाच्यं पराग् वहिष्पवमानेन स्तुवन्तीति पराक्शब्देनाभ्यासप्रतिषेधात् तस्मादृगागमः

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

सामिधेनीविवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत।
आगमः पूर्ववन्नैवमभ्यासः प्रकृतित्वतः॥ ९॥
तत्राप्याद्यन्तयोर्यो वा तत्पूर्वोऽभ्यासो यथोक्ति वा।
अभ्यस्यागमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः॥ १०॥
त्रित्वं न पूरणायोक्तमन्यथा यत्र पूरणात्।
विवक्षितमबाधित्वाभवेत्पूरणमागमात्॥ ११

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय काम्यासु तदावृत्तिर्विधीयते। एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येत्यादिना यथा वहिष्पवमाने ऋगागमः तथात्रापीति प्राप्ते ब्रूमः। एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्णो वृगन्तरागमनेन तत्पूरणं नक्ततं किंतु तत पूरणायाभ्यासो विहितः। त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यतः काम्यानामप्यभ्यासेन पूर्णं युक्तम्। अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृत्वोऽभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पूर्य्यते तावत्कृत्वः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये कुतः विहितस्य त्रिरभ्यासस्य पूरणार्थत्वदर्शनात्। मैवम्। नहि त्रित्वं पूरणार्थं विहितं प्रथमाया द्विरभ्यासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेनापि पञ्चदश

संख्यापूरणात्। अतो विवक्षितं त्रित्वं तथासति तद्बाधाय
प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य षस्या मृचामागमेन एकविंशतिसं-
ख्या पूरणीया। नवमाधिकरणमारचयति ॥

विकृतौ प्रकृतौ वास्यात् षोडश्युत्कर्षतोऽग्रिमः।
अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात्प्रकृतावमो ॥ १२॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते। य एवं विद्वान् षोडशिनं गृ
ह्णातीति सोऽयं षोडशीग्रहो विकृतौ निविशते कुतः प्रबृ
लेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणादुत्कृष्यमाणत्वात् उत्तरे
ऽहन्द्विरात्रस्य गृह्यते मध्यमेऽहं त्रिरात्रस्येति हि वाक्यं द्विरात्रा
दीनाञ्च विकृतित्वं प्रसिद्धं अतः प्रकरणं बाधित्वा विकृतौ
निवेश इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादिति
त्यद्वाक्यमस्ति तेन प्रकृतिभूतेऽग्निष्टोमे निविशते न चात्र
प्रकरणबाधः। अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थारू
पत्वेन ततोऽनन्यत्वात् नन्वेवं सति चोदकेनैव द्विरात्रा-
दिषु प्राप्तत्वात् पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थमिति शक्यम्। अह
र्विशेषसम्बन्धाय राजन्यादिनिमित्तनैरपेक्ष्याय वा वा-
क्योपपत्तेः तस्मात् प्रकृतौ निवेशः॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

उक्थ्याग्रयणतः स्यात्केवलाग्रयणादुत
आद्य उक्तिद्वयादन्त्य उक्थ्योर्ध्वत्वविधित्वतः॥ १३॥

स पूर्वोक्तः षोडशीवचनद्वयबलेनोक्थ्यपात्रादाग्रयण-
पात्राच्च ग्रहीतव्यः उक्थ्यं निर्गृह्णाति षोडशिनमित्येकं वा
क्यमाग्रयणाद्गृह्णाति षोडशिनमिति द्वितीयं वाक्यम्।
अत्रोच्यते आग्रयणपात्रादेव षोडशी ग्रहीतव्यः कुतः उक्थ्यवा
क्यस्यान्तरकालविधिपरत्वात् तं पराञ्चमुक्त्वा निर्गृह्णाती-
त्यूर्ध्वकालवाचिनः पराक्शब्दस्य प्रयोगादतो नोभयस्माद्
ग्रहणम्॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

सवनेषु तृतीये वा सत्त्रयोऽक्त्याभवेत् त्रिषु।

हे निन्दित्वात्तृतीयस्य विधेस्तत्रैव गृह्यताम्॥२४॥

स पूर्वोक्तः षोडशिग्रहस्त्रिषु सवनेषु भवेत् कुतः सवत्रयस्योक्तत्वात् षोडशिनं प्रकृत्याम्नायते प्रातःसवने ग्राह्यः माध्यन्दिन सवने ग्राह्यस्तृतीयः सवने ग्राह्य इति नैतत् सवनद्वयस्यार्थवादत्वेन तृतीयसवस्योक्तत्वादत सव वाक्यशेषे सवनद्वये निन्दित्वा तृतीयसवनं विधीयते यस्मात्तः-सवन इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोषोऽभिहितस्तृतीयसवने ग्राह्योन सर्वेषु गृह्णातीति प्रशंसा पूर्वकं विहितं तस्मात्तृतीय सवनएव षोडशि ग्रहः

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

अग्निष्टोमोक्थ्यसम्बन्धी षोडश्यस्तुतशस्त्रकः।
तद्युक्तोऽवाग्रिमः प्राप्तस्तत्तत्संस्थामबाधितुम्॥२५॥
स्तोत्रं भवेत्येकविंश हरिवच्छस्यते ततः।
इष्यतेऽह्यन्यसंस्थात्वं स्तुतशस्त्रयुतस्ततः॥२६॥

षोडशिनं प्रकृत्याम्नायते अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादुक्थ्ये ग्राह्य इति सोऽयमग्निष्टोमोक्थ्यासंस्थयोर्विहितः।षोडशिग्रहः स्तुतशस्त्रवर्जितो भवितुमर्हति अन्यथा तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां क्रतुसमाप्तौ षोडशिसंख्यात्वं प्रसज्येत अग्निष्टोमसंस्थात्वञ्च बाध्येत तत्सम्बन्धिसमाप्त्यभावादिति प्राप्ते ब्रूमः।एकविंशस्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै हरिवच्छस्यत इति षोडशिनि प्रत्यक्षविधिना स्तुतशस्त्रे विहिते किञ्च ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति ग्रहणचमसोन्नयनयोस्तत्र निमित्तत्वं श्रुतं नहि सति निमित्ते नैमित्तिकं त्यक्तुं शक्यं तस्मात्पूर्वसंस्थात्वं त्यक्त्वाप्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं द्रष्टव्यम्॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोडश्यप्राप्तः किं विधीयते।
परिसंख्यायतेवाद्यश्चोदकात्कीप्रवृत्तितः॥२६॥

अनारभ्यविधेः प्राप्ते परिसंख्यानिदेशतः
विकल्पोऽङ्गो द्विरात्रेषु प्रोक्तकृत्तिकृतोमतम् ॥ १८॥

सन्ति बहवो द्विरात्रास्तेष्वङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते। वैखानसं पूर्वेऽह्नः साम भवति षोडश्युत्तर इति सोऽयं षोडश्यप्राप्तः सन् विधीयते न चोदकात् प्राप्तिः। शङ्काप्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेश्चोदको ह्यानुमानिकत्वेन विलम्बित इति प्राप्ते ब्रूमः। माभूच्चोदकः अस्ति ह्यनारभ्याधीतं प्रत्यक्षं विध्यन्तरमुत्तरेऽह्नः द्विरात्रस्य गृह्यते इति तेन सर्वेषु प्राप्तः सन्नङ्गिरसां द्विरात्र एव नान्येषु द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते। ततोऽङ्गिरसां द्विरात्रेषु नियमेन षोडशी गृह्यते। तदितरेष्वनिरात्रविकृतत्वेनातिदेशाद्विकल्प्यते तदेतद्वृत्तिकारमतं तदेवाधिकरणं भास्करमतेनारचयति॥ । ॥

परिसंख्यापूर्वपक्षो न साऽयुक्ता त्रिदोषतः।
प्राप्तस्यैवानुवादेन विधेयस्तेन गम्यते ॥ १९॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा या परिसंख्या सैव भाष्यकारमते पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु षोडश्युत्तर इत्ययं विधिरेव न भवति विधिस्तितवैखानससामवाक्यशेषत्वेनार्थवादत्वादतः परिसंख्यात्वं दोषत्रयोपेतं नात्र कल्प्यं प्राप्तविध्यर्थस्य परित्यागः। अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः अन्यत्र प्राप्तस्य बाध इति दोषत्रयम्॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

किं चतुर्थेष्वहीनस्य ग्रहो नानागतेषु वा।
वीप्सैकवचनाभ्यां स्यादेकस्मिन्नेव संग्रहः ॥ २०॥
चतुर्थोऽङ्क्रमनापत्तेर्नानाहीनेषु संग्रहः।
जात्यैकवचनं वीप्सान्यायप्राप्तानुवादिनी ॥ २१॥

षोडशिनं प्रत्यामनन्ति चतुर्थे चतुर्थेऽन्यहीनस्य गृह्यत इति सोऽयमेकस्मिन्नेवाहीने प्रथममारभ्य गणितेचत

र्थेऽहनि ग्राह्यः पुनरपि पञ्चममारभ्य गणिते चतुर्थेऽहनि ग्राह्यः। सर्वसति वीप्सा चरितार्था भविष्यति नानाहीनगत चतुर्थदिवसविवक्षायां चतुर्थेऽहनीत्येतावतैव तत्सिद्धेर्वीप्सानर्थिका अहीनस्येत्येकवचनं बहुषु नोपपन्नमिति प्राप्ते ब्रूमः। एकाहीनपक्षे चतुर्थे चाष्टमे चेत्येवमुच्यते तत्र एकवचनं तु नानाहीनपक्षे जात्यभिप्रायं वीप्सा बहुप्रदेशगत चतुर्थदिन न्यायप्राप्तं बहुत्वमनुवदति तस्मान्नानाहीनेषु चतुर्थसंग्रहः। पंचदशाधिकरणमारचयति॥

प्रकृतौ विकृतौ वास्याद्‌ग्रहे ष्वाग्रयणाग्रता।
आद्यः प्रकरणादन्त्यो जगत्सामत्वसम्भवात्॥ २२॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते। यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् यदि जगत्सामाग्रयणाग्रानिति अयमर्थः। माध्यन्दिनसवने पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरनामकं साम यस्य सोमयागस्य स सोमो रथन्तरसाम एवमितरत्रापि तत्र जगत्सामसोमे ग्रहाणामाग्रयणादित्वे प्रकरणपाठात् प्रकृतौ निविशत इत्याद्यः पक्षः। जगन्नाम्नः साम्नः क्वाप्यभावाज्जगत्यामृच्युत्पन्नस्य तु साम्नो विकृतिषु विषुवन्नामके मुख्येऽहनि सम्भवाद्विकृतौ निविशते॥

द्वितीयवर्णकमारचयति॥

बृहद्रथन्तरे कं किं द्वयं वा न रथन्तरम्।
यद्वा जगत्यामुत्पन्नं जगत्सामोग्रिमो भवेत्॥ २३॥
ज्योतिष्टोमस्य नाद्यत्वादविकल्पाय तद्‌द्वयम्।
जगत्वं सर्वेन श्वाप्ति तदुक्ति र्व्यर्थनातदा॥ २४॥
रथन्तरं जगच्छब्दाद्धि प्रकृष्टात्र लक्षणा।
जगत्प्रवृत्तिस्थितेसामत्येततस्यातसन्निकर्षतः॥ २५

पूर्वोदाहृतवाक्ये जगन्नामकं साम यस्य सोमयागस्यासौ जगत्सामेत्यत्र जगद्विशेषणे विशेष्यमाणे सान्निचतु

इति संशयः। तत्रबृहद्रथन्तरयोरन्यतरः स्यात् कुतः। बृह
द्रथन्तरसाम्ना वेति ज्योतिष्टोमस्यान्यतरसामसाध्यत्वाव
गमात् जगच्छब्दस्य गच्छति प्रवर्त्तते ज्योतिष्टोमोऽनेनेति
व्युत्पत्त्या तत्र सम्भवतीति प्रथमः पक्षः। नैतद्युक्तं विकल्प
प्रसङ्गात् सचाष्टदोषग्रस्तस्तस्मात् सामद्वय समुच्चयोऽ
भ्युपेयः। उदाहृतो वा शब्दोऽपि चकारार्थोज्ञेयः। जगच्छ
ब्दश्च कृत्स्नवाची कृत्स्नत्वं चात्रातिरिक्तस्यापि साम्नोपरि
त्यक्तत्वादिति द्वितीयः पक्षः। एतदप्ययुक्तं यदि जगत् सामे
त्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादन्यतरपक्षस्यैन्द्रवायवाग्रत्वमुक्ता
ग्रत्वाभ्यामवरुद्धत्वेन परिशेषेण समुच्चयपक्षस्यैवाश्रय
णीयत्वात् पुनस्तदुक्तिर्व्यर्थो वाशब्दश्च विकल्पेमुख्योऽ
त्रबाध्यते। तस्माद्रथन्तरमेवात्रस्यात्तद्योनावीशानमस्य
जगत इति जगच्छब्दश्रवणेन जगत्समत्वसम्भवादिति
तृतीयः पक्षः तदप्ययुक्तं तत्रह्यर्थपरं जगत्पदं शब्दपर
त्वेनोपलक्ष्यते तेनशब्देनच शब्दोपेतामृचमुपलक्ष्यत
या च तन्निष्ठं सामोपलक्षणीयमिति विप्रकर्षः। तस्मा
ज्जगत्यामुत्पन्नं सामेति चतुर्थः पक्षोऽभ्युपेयः। यद्यपि
च्छन्दो वा विना जगतीशब्देन तद्युक्तामृचमुपलक्ष्य
सामोपलक्षणीयं तथापि सन्निकृष्यते यतो वैदिको जग
च्छब्दो जगतीपर्यायः तस्माच्चतुर्थः पक्षो राद्धान्तः॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

उपवत्यग्रवत्यौस्तोगोसवेयद्विवानहि।
आद्ये विकल्प आहोस्विदुपवत्येव केवला॥२६॥
विकल्पो हि निमित्तत्वाद्व्याघातः स्यात्समुच्चये।
रथन्तरस्य मुख्यत्वादुपवत्येव युज्यते॥२७॥
एकैककस्य निमित्तत्वं प्रकृतावत्र तु द्वये।
मिलिते पृष्ठतानस्मिन्निर्निमित्ते उभे न हि॥२८॥

गोसवादिषु क्रतुषु रथन्तर बृहत पृष्ठयोः समुच्चयो वि

ह्नितः गोसव उभे कुर्य्यादित्यादिना प्रकृतौ त्विदमाम्नाते उपवतीं रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्य्यादग्रवतीं बृहत्पृष्ठस्येति तेइमे उपवत्यग्रवत्यौ ऋचौ पृष्ठद्वयस्यादिभूते गोसवादिष्वतिदेशतः प्राप्ते विकल्प्येते कुतस्तन्निमित्तयोः पृष्ठयोर्द्विविधत्वात् नचात्र समुच्चयः शङ्क्यः। ऋचोर्द्वयोः प्राथम्यस्य व्याहतत्वात् तस्माद्विकल्प इत्येकः पूर्वपक्षः। प्रथमस्थतत्वेन रथन्तरस्य मुख्यत्वादुपवतीमेव प्रतिपदं कुर्य्यादिति द्वितीयः पक्षः। प्रकृतावेकैकं पृष्ठमितरनिरपेक्षमेव निमित्तम्। अत्रतु मिलितस्यैव पृष्ठत्वं तथासति प्राकृतस्य निमित्तस्यात्राभावेन नैमित्तिके प्रतिपदावपि न स्तः॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

ध्रुवोपांशोकृतस्तस्य स्थानेस्यादैन्द्रवायवः।
आद्योग्रत्वविधेर्मैवं धारायुक्ताग्रतोक्तितः॥२९॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्त इति मन्त्रकाण्डविधिकाण्डयोर्ग्रहणामयं पाठक्रमः उपांशुग्रहः प्रथमः अन्तर्यामग्रहो द्वितीयः ऐन्द्रवायवो ग्रहस्तृतीयः मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थ इत्यादिः तत्रैन्द्रवायवस्याग्रत्वविधानादुपांशुतः पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः। नैतद्युक्तं धाराग्रहापेक्षत्वादैन्द्रवायवादयो धाराग्रहास्तद्वाक्ये धारया गृह्णातीति श्रुतत्वात्। एवंसति पाठक्रमो न बाध्येत तस्मादैन्द्रवायवः स्वस्यैव स्थाने ग्रहीतव्यः॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

सर्वादौ स्वस्य वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः।
पुनर्विधेरादिमोऽन्यः कामायैतद्विधानतः॥३०॥

ज्योतिष्टोमे सर्वं श्रूयते ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्निति सोऽयं काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपांशुप्रभृतीनां ग्रहाणामादौ स्यात्। कुतः धाराग्रहादित्वस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्यां पुनरप्यग्रता वि

धानादिति पूर्वः पक्षः।नात्र सर्वाग्रत्वं विधातुं शक्यं धारा
ग्रहाणां प्रक्रान्तत्वात्।अतो यथा प्राप्ताग्रत्वोपेतानां धारा
ग्रहाणां कामसंयोगोऽ विधीयतइति स्वस्वस्थानएवायंग्र
हः॥ सैकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत्।
स्थाने मैवं तदग्रत्वात्प्राप्ते सम्प्रतिकृष्यताम्॥३१॥

तत्रैव श्रूयते शुक्राग्रान् गृह्णीयादभिचरतो मन्थ्यग्रान्गृ
ह्णीयादभिचर्यमाणस्येत्यादि पूर्वन्यायेन शुक्रादीनां स्व-
स्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते ब्रूमः।इन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रत्वं
स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तं शुक्रादीनान्तु तन्नेति वैषम्यं तथा
सति विधीयमानाग्रत्वं पाठक्रमबाधमन्तरेणानुपपन्नत्वा
त्प्रतिकृष्यते॥ विंशाधिकरणमारचयति॥

स सर्वादावैन्द्रवायवादौ वात्राविशेषतः।
सर्वादावाश्रयादैन्द्रवायवादौ धृतेरपि॥३२॥

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांश्वादीनां ग्रहाणामादौ यु
क्तः कुतः विशेषाश्रवणात् सामान्यतः श्रुतमग्रत्वमनपेक्षि-
तत्वात् सर्वमुख्यं नैतदेवं प्राकृतान् धाराग्रहानाश्रित्य फ
लाय शुक्राग्रत्वविधानात् किञ्च धारयेयुस्तं यं कामय-
गृह्णीयुरैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेदिति श्रूयते।तत्र का-
म्यस्य शुक्रादेर्धारणादनन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहणं विव
क्षितार्थलिङ्गं तस्मादैन्द्रवायवादौ प्रतिकर्षः।
सैकविंशाधिकरणमारचयति॥

नापकर्षोऽपकर्षो वा सादनस्याश्रुतत्वतः।
नमैवं ग्रहशेषत्वात्तस्याशक्तेर्ग्रहान्तरम्॥३३॥

सर्वत्र ग्रहा गृहीत्वा साद्यन्ते तथा सति यत्र काम्यग्रहण-
स्यापकर्षस्तत्र सादनस्यापकर्षो न शङ्क्यः कुतः अश्रुतत्वा
त् शुक्राग्रा नित्यग्रशब्देन यथा ग्रहणस्यापकर्षः श्रूयते न
तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति तस्मा-

न्नापकर्षः। नैतद्युक्तं सादनस्य ग्रहशेषमशक्तेरवगम्यते
ननु पूर्वग्रहमसादयित्वा ग्रहान्तरं शक्यं गृहीतुम्। अतो ग्र
हापकर्षे तच्छेषभूतं सादनमपि अपकृष्यते॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति॥

प्रदानस्यापकर्षोऽस्ति नवासादनवद्भवेत्।
प्रदानस्य तु मुख्यत्वान्नापकर्षोऽत्र युज्यते॥३४॥

पूर्वोक्तकाम्यानां ग्रहाणां ग्रहणापकर्षानुसारेण सादनस्य
यथापकर्षस्तद्वत् प्रधानस्यापीति चेत् मैवम् वैषम्यात् साद
नं हि ग्रहणशेषः प्रदानं तु न तथा प्रत्युत ग्रहणमेव प्रदान
स्य शेषः अत एव शेषानुसारेण न शेषिणोऽपकर्षो युक्तः॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति॥

त्र्यनीकायावैन्द्रवायवशुक्राग्रानुवादना।
परिसंख्यावार्थवादो वा विधिर्वा न हि त्रयम्॥३५॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणापतितस्तथा विधिराग्रयणा
ग्रत्वइवा नैमित्तिको हि सः। अस्ति द्वादशाहे त्र्यनीका ऐन्द्र
वायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः। अथैतरेषां न
वानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथ शुक्राग्रमथाग्रय-
णाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रम
थ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमिति तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीया
दिषु त्रिष्वहःसु क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्व शुक्राग्रत्वाग्रयणा
ग्रत्वानि विहितानि तेष्वाद्यस्त्र्यन्तरनिमित्तं द्वितीयं त्र्यहन्त्रि
मित्तमेतत्त्व प्रकृतौ व्यवस्थितमुभयमत्र चोदकेन प्राप्तं तत्र
चतुर्धा संशयः। अनुवादो वा परिसंख्या वार्थवादो वा विधि
र्वेति तत्र प्राप्तत्वादनुवाद इति चेत् न। दोषत्रयापत्तेः। न हि
गुणान्तरपरिसंख्यास्त्विति चेत् न। दोषत्रयापत्तेः। तृतीये
ऽन्यप्राप्तस्याग्रयणाग्रत्वस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति-
चेत् न लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् तस्मादाग्रयणाग्रत्वे यथा
विधिस्तथैतरयोरपि द्रष्टव्यः नच प्राप्तत्वाद विधिरिति-

वाच्यम्। अस्य विधेर्नैमित्तिकत्वाभ्युपगमाद्रथन्तरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः प्रयोजनं द्वादशाहविकृतिषु यत्र क्वापि रथन्तरादिनिमित्ताभावेऽपि सैन्द्रवायवाग्रत्वसिद्धिः॥ चतुर्विंशाधिकरणमारचयति॥

व्यूढोऽपि प्रकृतिः किंवा विकृतिः स्याद्द्विपृष्ठवत्।
विधिसाम्यादादिमोऽन्त्यो लिङ्गात्कामे विधेरपि॥३६॥

द्विविधो द्वादशाहः समूढो व्यूढश्च तत्र समूढः पूर्वमुदाहृतः। अथ व्यूढ उदाह्रियते सैन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ अथेतरेषां दशानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाग्रयणाग्रमथ द्वे सैन्द्रवायवाग्रे इति तत्र समूढस्य तावत् प्रकृतित्वमविवादं तद्वत् व्यूढोऽपि किं प्रकृतिः किंवा समूढस्य विकृतिरिति प्राप्तं कुतः। विधिसामान्यात् यथा समूढप्रकारः क्रत्वर्थो विहितस्तथा व्यूढप्रकारोऽपि न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयेत। न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्टचरं रथन्तरबृहत् पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमप्रकारयोस्तद्दर्शनादिति पूर्वः पक्षः। व्यूढः समूढस्य विकृतिः कुतः लिङ्गदर्शनात् सैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं चतुर्थमहरिति श्रूयते। एतच्च विकृतित्वे सति भवति नान्यथा तथा हि व्यूढे प्रायणीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं तदाग्रयणाग्रत्वान्नैन्द्रवायवस्यायतनं समूढे तु तदहर्नवानामह्नां मध्ये त्रिकादित्वादैन्द्रवायवाग्रम्। तच्च व्यूढस्य विकृतितायां चोदकेन प्राप्यमाणं विधिसिद्धाग्रयणाग्रत्वे स्तुतयेऽनूद्यत इति युक्तं किंच यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेयेति कामय व्यूढो विधीयते तथा सति समूढवत् क्रत्वर्थे विध्यभावाद्रथन्तरबृहत्पृष्ठवैषम्येण विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति। ततः समूढस्य द्वादशाहस्य विकृतिष्वहर्गणेषु तयोरन्यतरस्यातिदेशः पूर्वप-

क्षिणः समूढस्यैवातिदेश सिद्धान्ते॥

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति।

दण्डाकलितवत्सूत्रे त्र्यनीकावृत्तिरिष्यते॥
स्वस्थानवृद्धिरथवासादाद्योर्हर्विवक्षया॥ ३७॥
नविवक्षावाक्यभेदात्तत्वानीकैस्तु पूरणम्।
एकैकस्याध्यानविनानेनैकैकं विवर्धते॥ ३८॥

अस्ति समूढस्य द्वादशाहस्य विकृतिर्गवामयनं संवत्सरसत्रं तत्र त्र्यनीका चोदकेन प्राप्ता त्रीण्यनीकानि अग्राण्यैन्द्रवायवशुक्राग्रयणरूपाणि यस्यां क्रियायां सा त्र्यनीका। तयाच त्रिः परिवृत्तया द्वादशाहाद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरह्नोर्मध्ये वर्त्तमानेषु दशस्वहःसु दशसंख्यातिरिक्तानि नवसंख्याकान्यहानि पूरितानि। अतः संवत्सरसत्रेऽपि प्रायणीयोदयनीयमध्यवर्त्तीनि पूरयितव्यानि। तत्पूरणञ्च यथोक्तायास्त्रिः परिवृत्तायाः नवदिवसयुक्तायाः त्र्यनीकायाः समूहावृत्तिमन्तरेण न सिध्यतीत्यावृत्तिः प्राप्ता तस्याश्च द्वैविध्यं विद्यते यथा दण्डस्यावृत्त्या भूमावाकलितव्यायामादिमध्यावसानभागैः सहितं कृत्स्नं दण्डं पुनः पुनरावर्त्तयति नत्वेकैकं भागम्। तथा नवदिवसानामावृत्तिरित्येकः प्रकारः यथाध्येतारः प्रपाठकमावर्त्तयितुकामा एकैकं भागमसकृत् पठन्ति। तथा नवदिवससमूहवर्त्त्यैकैकस्याह्नोऽसकृदनुष्ठानमित्यपरः। तत्राद्यस्तावत् प्राप्नोति। कुतः अहःशब्दस्य विवक्षितत्वात् ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरित्युक्तोऽहःशब्दोऽथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमित्याद्युत्तरवाक्येषु अनुषज्यते यथोक्ताग्रत्वविशिष्टानामह्नां क्रमविशेषश्चाथशब्दैर्नियम्यते। तथा सति यद्यैन्द्रवायवाग्रमेवाहर्नैरन्तर्येणासकृदावर्त्त्यते तदानीमथ शुक्राग्रमहरित्यादिकं वाध्येत। तस्मात् क्रमयुक्तानामग्रत्वविशेषोपेतानामह्नां नवानां चोदकप्राप्तानां तथैवानुष्ठाने सति पुनः पुन

श्चोदकेन तथैव प्राप्ते र्दण्डाकलितवदावृत्तिरिति पूर्वः प
क्षः। अहःशब्दो न विवक्षितः वाक्यभेदप्रसङ्गात्। ऐन्द्रवा
यवाग्रं प्रथमं भवति तत्राहरिति। अहः सङ्ख्यानिवृत्तये
वाक्यं भेत्तव्यं प्रसज्येत। अहःशब्देत्वविवक्षितसत्यष्टभिर
ग्रशब्दैर्यथोक्ताग्रत्वानामेवानन्तर्यं नियम्यते। तथासति
द्वितीयपर्याये विहितस्याग्रयणाग्रत्वस्योपरि ऐन्द्रवाय
वाग्रत्वं नानुष्ठातुं शक्यम्। तदनुष्ठानाभावे च स्वस्थानवि
वृद्धैव प्रायणीयोदयनीयान्तरालपूर्त्तिर्भवति पूरयितव्य
मन्तरालं नवधा विभज्य प्रथमभागगतेष्वहःसु ऐन्द्रवायवा
ग्रत्वं द्वितीयभागेषु शुक्राग्रत्वमित्यनेन क्रमेणानुष्ठातव्यम्।
मेयं स्वस्थानविवृद्धिः स्वस्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य स्थाने शुक्रा-
ग्रत्वपूर्वभावित्वं तत् प्रकृतावेकस्मिन्नह्नि भवति। इह तु बहुषु
अहःसु इति तत्र वृद्धिः न त्वनीका चोदकप्राप्ता प्रत्यक्ष वि
हिता तु सा तस्यामुक्तो विचारः स्यादिति वार्त्तिके दर्शितम्॥

षड्विंशाधिकरणमारचयति

व्यूढे भक्षादिमन्त्राणामर्थानां स्वव्यतिक्रमः।
मन्त्राणामेव वाद्युःस्यादविशेषेण कीर्त्तनात्॥३९॥
छन्दसां व्यत्ययः प्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्रगः
गायत्र्यादाविपर्यासादर्थे प्रक्तिः प्रशस्यते॥४०॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवमानतदुभयमन्त्रपरिधिकपाला
नि चोदकप्राप्तानि तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्री
छन्दसस्त्रिष्टुप् छन्दसो जगती छन्दस इति श्रुतं तथा पवमा
नत्रयविषयेष्वन्वारोहमन्त्रेषु गायत्री छन्दास्त्रिष्टुप् छन्दा
जगती छन्दा इति श्रुतं तथा परिधिस्तावकेऽर्थवादे पठ्यते
गायत्री मध्यमः परिधिस्त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तर इति त
था कपालविषयं वाक्यं पठ्यते अष्टाकपालः प्रातःसवनी
य एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो द्वादशकपालस्तृतीय
सवनीय इति अत्राष्टत्वादिभिः क्लृप्तिभिः सख्याभिर्गायत्र्यादि

छन्दांसि तत्तदक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते। एवं स्थिते सति व्यूढप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमः पठ्यते। छन्दांसि वा अन्योऽन्यस्य लोकमभिध्यायन् गायत्री त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्जगत्या जगती गायत्र्या इति तत्र संशयः। सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भक्षपवमानपरिधिकपालरूपिणामर्थानामुभयविधमन्त्रगतछन्दोवाचिशब्दानाञ्च कार्य्यः किंवा तेषां शब्दानामेवेति मन्त्रगतानामेवेति विशेषाश्रवणात् सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्यः पक्षः। तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षस्त्रैष्टुभशब्दितस्य माध्यन्दिनीयभक्षस्य स्थाने माध्यन्दिनीया जागतस्य स्थाने जागतो गायत्रस्य प्रातःसवनिकस्य स्थाने तथा बहिष्पवमानो माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानस्तृतीयसवने आर्भवपवमानः प्रातःसवने तथा मध्यमः स्थविष्ठः परिधिर्दक्षिणतोऽणीयान् द्राघीयानुत्तरः अणिष्ठो ह्रसिष्ठो मध्यमः तथाष्टाकपालो माध्यन्दिने सवने एकादशकपालस्तृतीयसवने द्वादशकपालः प्रातःसवने सोऽयमर्थव्यतिक्रमः मन्त्रद्वयशब्देषु अप्येवं योज्य इति प्राप्ते ब्रूमः। छन्दांसि वा इति वाक्येऽर्थानां व्यतिक्रमो नोक्तः अतो मन्त्रगतानां गायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः यस्त्वर्थेषु गायत्र्यादिशब्दप्रयोगः स प्रशंसार्थः लक्षणार्थानां मुख्यछन्दस्त्वाभावादिति राद्धान्तः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः समाप्तः॥

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

सामैकस्यामृचे वा स्यादाद्यः स्वाध्यायवद्भवेत्।
वचनाल्लिङ्गसंयुक्तात्स्तोत्रे साम ऋचे भवेत्॥१॥

पवमानाज्यपृष्ठादिस्तोत्रेषु यद्विहितं रथन्तरबृहद्वैरूपादिसामाध्येतार एकस्यामृच्यधीयते तत् किं स्तोत्रप्रयोग-

कालेऽप्येकस्यामृचि गेयं किं वा तृचे गेयमिति संशयः। अध्ययनमेकस्यानुष्ठानार्थत्वात्तथाध्ययनमेकस्यामृचि साम्नः कृतं तथैकस्यामेव साम गेयमिति पूर्वः पक्षः। अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौति अक्षरेणोत्तरयोरिति त्रिसृषु प्रस्तोत्रा गातव्यो भागो निरूप्यते तदिदं तृचस्य लिङ्ग-मृक् साम चैवावमिथुनौ सम्भवावेत्यादावृग्देवता सामदेवतयोः संवादरूपेऽर्थवादे सामदेवतैकामृचं द्वे ऋचौ च प्रत्याख्यायति स तृचोऽङ्गीचकार तदिदमपरं लिङ्गं ताभ्यां लिङ्गाभ्यामुपबृंहितादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचनात् तृचे गातव्यम्॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

स्वर्दृक्शब्दे वीक्षणे च किं स्यादङ्गाङ्गितायवा।
मीलनावधिता योऽस्तु भिन्नवाक्येन तद्विधेः॥२॥
प्रतिशब्देनावधिर्हि स्यान्मीवाक्यं न भिद्यते।
सत्येवं मीलनस्यापि विधिर्नोत्तरयाभवेत्॥३॥

अस्ति रथन्तरसाम्नो योनावभित्वा शूर नोनुम इत्यस्यामृचि स्वर्दृक्शब्दः ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमित्याम्नाता अस्ति चोद्गातुः कर्तृतात्तृचे रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत्स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेतेति श्रुतेः। तत्र संशयः किं स्वर्दृक्शब्दोच्चारणवीक्षणयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्र विधीयते किं वा विधीयमानसंमीलनविधित्वेन स्वर्दृक्शब्दोच्चारणं निर्दिश्यत इति। तत्र संमीलवाक्याद्वीक्षणवाक्यं भिन्नं ततो मीलनावधित्वे नान्वयः सम्भवतीति। किन्त्व वीक्षेतेति लिङ्प्रत्ययोऽत्र विधायकः श्रूयते। ततः स्वर्दृक्शब्दोच्चारणं वीक्षणाङ्गं वीक्षणं वा तदङ्गमित्यङ्गाङ्गिभावोऽभ्युपेयस्तथा सति स्वर्दृकशब्दरहितयोर्ऋचोरुत्तरयोर्गीयमाने रथन्तरेऽपि विहितसंमीलनानुवृत्तिः फलिष्यतीति पूर्वः पक्षः। स्वर्दृशं प्रतीत्यनेन कर्मप्रवचनीयेन प्रतिशब्देन स्वर्दृक्शब्दोच्चारण

समीलनकालावधित्वं द्योत्यते नचात्र भिन्नवाक्यत्वम् ए
कवाक्यत्वसम्भवात्। तथाहि विरोधपरिहाराय स्तनएव·
माप्तत्वादीक्षणं नविधेयं तया सत्या स्वदेकृ शब्दोच्चारणा
न्न समीलयेदित्येकंवाक्यं सम्पद्यते एवं मत्युत्तरयोर्न्नचो·
मीलनविध्यभावः फलिष्यतीति राद्धान्तः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

गवामयनिके पृष्ठःषडहेमत्यहंद्वयम्।
बृहद्रथन्तरत्वान भवेत्किञ्चित्क्वचिद्दिने॥४॥
द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहेराद्योऽन्येऽपिसमासको।
अन्योऽन्यनिरपेक्षस्य चोदकाद्दन्तिमो भवेत्॥५॥

द्वादशाहे पृष्ठःषडहउत्पन्नस्तत्र पश्चानामप्यह्नां क्रमेणरथ
न्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतानि सामानि विहितानि।
गवामयनेतु विकृतिरूपोयः पृष्ठःषडहः तत्र श्रूयते। पृष्ठः
षडहो बृहद्रथन्तरसामेति चोदकप्राप्तयोर्बृहद्रथन्तरयोः
पुनर्विधानाद्वैरूपादिनिवृत्तिः। ततः शिष्यमाणं बृहद्रथन्त
रं नामद्वयं किंप्रत्यहं कर्तव्यं किंवा केषुचिदहःसुबृहत्।
केषुचिद्रथन्तरमिति संशयः। बृहद्रथन्तरञ्च बृहद्रथन्त
रे तेच सामनीयस्येति द्वन्द्वगर्भिते बहुव्रीहावितरेतरयो-
गद्वन्द्वेन साम्नोः साहित्यं प्रतीयते। ततः प्रत्यहं सामद्वय
मिति पूर्वःपक्षः। तेसामनीयस्याह्न इत्यह्नो यद्यन्यपदार्थ
त्वं तदाभवदुक्तमेव स्यादिहतु षडहोऽन्यपदार्थस्तथा·
सति षडहे द्वयोः साम्नोःसाहित्यं सिद्धान्तेऽपि समानं प्रकृ
तौ साम्नोरन्योऽन्यनिरपेक्षत्वादिहापि निरपेक्षत्वमेव सा
मचोदकेनातिदिश्यते। तस्मात् केषुचिदहःसु किञ्चित्सा
मेति राद्धान्तः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

सुत्रैकादशिनान् किंप्रायणीयोदयनीययोः।
प्रत्येकमखिलाः किंवा विभज्याः सुत्ययोरपि॥६॥
उद्देश्ययोःप्रधानत्वात् प्रत्येकंपशवोऽखिलाः।

नोद्देश्यौ शतवद्भागाः शिष्टस्त्वासन्नितोऽग्निमे ॥७॥

द्वादशाहे श्रूयते। एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोर तिरात्रयोरालभेरन्निति तत्र ते पशव एकादशापि प्रायणीये ऽहनि कर्त्तव्यास्तथोदयनीये ऽपि सर्वे कर्त्तव्याः कुतः प्रायणीयोदयनीययोरुद्देश्यत्वेन प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं चाङ्गवृत्तेर्युक्तत्वादिति पूर्वः पक्षः। वचनान्तरेण विहितानामेकादशानां प्रकरणेन द्वादशाहाङ्गत्वे सिद्धे देशाकाङ्क्षायां तान् पशूनुद्दिश्य प्रायणीयोदयनीयौ देशत्वेन विधीयेते। तत्र कुत उद्देश्यत्वं कुतस्तरां प्राधान्यं कुतस्तमां पश्वावृत्तिः एवं सति यथा शतं देवदत्त यज्ञदत्ताभ्यां विधीयतामित्यत्र देवदत्ते पञ्चाशत् विधीयते यज्ञदत्ते पञ्चाशदिति विभागस्तथा प्रायणीये पञ्च पशव उदयनीये पञ्चेति विभागो युक्तः। यस्त्ववशिष्ट एकः पशुरग्निमः स प्रत्यासन्नत्वादग्निमे ऽहन्युदवसानीये कर्त्तव्यः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्तयः।
पृष्ठशब्दात् पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः॥८॥

इदमाम्नायते। विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति षडहे षट्स्वहःसु क्रमेण रथन्तरं बृहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितं तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि यस्मिन् विश्वजिति सो ऽयं सर्वपृष्ठः तत्र माध्यन्दिनपवमानमैत्रावरुणसाम्नोरन्तरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्य्याणि किं वा यथा वचनं देशव्यवस्थेति संशयः पृष्ठकार्य्यगमकेन पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशप्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते वचनञ्चैवमाम्नायते पवमाने रथन्तरं करोत्याभवे बृहन्मध्य इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाक्वरं मैत्रावरुणस्य रैवतमच्छावाकस्येति वचनं हि न्यायाद्बलीयः तस्माद्देशविशेषो व्यवस्थितिः॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

कार्त्स्न्यात्द्वैरूप वैराजे उक्थ्यषोडशिनोः क्रमात्।

पृष्ठेस्यात्क्रतुसंयोगादाद्योऽन्यः पृष्ठलिङ्गतः॥९॥

इदमाम्नायते उक्थ्यो वैरूपसामैकविंशः षोडशी वैराजसामेति। तत्र कृत्स्ने उक्थ्ये वैरूपं सामकृत्स्ने षोडशिनि वैराजं वैरूपं साम यस्मिन्नुक्थ्ये क्रतौ वैराजसाम यस्मिन् षोडशिनि क्रतावित्येवं क्रतुसम्बन्धप्रतीतेः। मैवं प्रकृतौ रथन्तरसामबृहत् सामेत्येवं विधेयस्य निर्देशस्य पृष्ठस्तोत्रविषयत्वदर्शनादत्रापि तन्निर्देशेन पृष्ठलिङ्गेन पृष्ठकार्ये वैरूप्यं वैराजञ्च भवितुमर्हति क्रतुसम्बन्धस्तयोः पृष्ठद्वारेणोपपद्यते॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत् सर्वत्र स्तोम एव वा

आद्यस्त्रैगुण्यवाचित्वादन्यस्तोमेऽस्यरूढितः॥१०॥

एवं श्रूयते। त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इति किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु साधनेषु सम्बध्यते किंवा स्तोममात्रसम्बन्धितत् त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु यासंख्या श्रूयते सा सर्वत्रिवृत्त्वेन विक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथापि वेदे रूढ्या स्तोमवाचि त्रिवृद् बहिष्पवमान इत्युक्ता स्तोत्रीयाणां नवानामृचामनुक्रमेण स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम्॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

संसवादौ द्वयोरेकं पृष्ठं यद्वा समुच्चितम्।

एकैप्रकृतिवद्द्विश्वजिद्वदन्यत्र वेतरत्॥११॥

वचनाद्विश्वजित्येतेसाम्नोर्हेस्तोत्रयोर्द्वयोः।

नेहास्तितत्पृष्ठएव साहित्यं स्यात्पुनर्विधेः॥१२॥

इदमाम्नायते। संसव उभे कुर्यादभिजिता वैकाह उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति किमत्र बृहद्रथन्तरयोरेकं पृष्ठ-

स्तुतावितरदन्यस्तुतौस्यात् । किंवा समुच्चितमुभयं पृष्ठस्तुतावितिसंशयः प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वादेकस्मिन्प्रयोगएकस्य पृष्ठत्वादन्यत्रापि तथात्वंयुक्तम् । तथासत्य वशिष्टं सामसर्वे पृष्ठविश्वजिन्न्यायेन स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यमिति पूर्वः पक्षः तादृग्वचनाभावेनात्र विश्वजिद्वैषम्यात् प्रकृतिवद्विकल्पे सति पुनर्विधानवैयर्थ्यात् समुच्चयइति राद्धान्तः ॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥

त्रयस्त्रिंशारम्भणंकिंतदन्ते मधुभोजनम् ।

षडहान्तेऽथवाद्यःस्यात्सान्निध्यात्वाक्यतोऽन्तिमः १३

पृष्ठ्यःषडहो द्विविधःत्रयस्त्रिंशान्तःत्रयस्त्रिंशादिश्चेति । द्वादशाहे त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदश एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंश इत्येतैः स्तोमैर्युक्तान्यहानि षड्विहितानि । सोऽयं त्रयस्त्रिंशान्तः । क्वचिद्विकृतौ व्यत्यासेन यस्त्रिंशादित्वं तन्नः पृष्ठ्यःषडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणस्त्रिवृदुत्तमः कार्यइति तत्र मधुभोजनंचोदकप्राप्तं तच्च प्रकृतौ विहितं त्रयस्त्रिंशेऽहन्यनुष्ठितेऽनन्तरं कृतमित्यत्रापि सान्निध्यात् त्रयस्त्रिंशान्ते कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद्घृतं वेतिवाक्येन प्रकृतौ षडहप्रयोगस्यान्ते मधुभोजनं विहितं त्रयस्त्रिंशसन्निधिस्तु नान्तरीयकः । अतोऽत्रापि षडहावसाने कर्तव्यत्वात्त्वात्रिवृत् सन्निधौ तदनुष्ठानम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

अभ्यस्तेषडहेभुक्तिमभ्यसेन्नकिंनवाऽग्रिमः ।

स्तोत्रशस्त्रादिवन्नैवंसंस्थितेतद्विधानतः ॥ १४ ॥

आवृत्ते पृष्ठमुपयतीति । श्रूयतेतत्र षडहावृत्तौ यथा स्तोत्रादीन्यावर्तन्ते तथा मधुभोजनमपीति प्राप्ते ब्रूमः । संस्थिते षडहे भोजनं विधीयते संस्थानामपुनः षडह विशेषव्यापाराभावः । अतः षडहावृत्तेरन्ते मधुभोजनं सकृदेव कार्यम् ॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥

सर्वान्ते प्रतिमासं वा पृष्ठान्ते मधुभोजनम् ।
सर्वान्ते पूर्ववन्मैवं संस्थितानां पृथक्त्वतः ॥१५॥

गवामयने श्रूयते चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठ्यः षडहः समासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चम इति। तत्र षडहपञ्चकरूपे मासेऽभ्यसमाने पृष्ठ्योऽप्यावर्तते तथा सति पूर्वन्यायेनावृत्तेषु पृष्ठ्येषु सर्वेषु समाप्तेष्वन्ते भोजनमिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रतिमासं संस्थितानां पृष्ठ्यानां पृथक्त्वाद् भोजनमपि प्रतिमासमावर्तनीयम्॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

मध्वभक्ष्यं भक्ष्यते वा सत्रिभिर्ब्रह्मचारिणः ।
निषिद्धत्वादादिमोऽन्यः पुंस्क्रत्वर्थविभेदतः ॥१६॥

सत्रात्मके द्वादशाहे पृष्ठ्यषडहे संस्थिते मध्वभक्ष्यं कुतः सत्रिणां दीक्षितत्वेन ब्रह्मचारित्वाद् ब्रह्मचारिणश्च मधुमांसप्रतिषेधादिति चेन्मैवं तन्निषेधस्य पुमर्थत्वेन भक्षणविधेन क्रत्वर्थेन विषयभेदात् तस्मात् सत्रिभिर्भक्ष्यम्॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

मानसं किमहर्भिन्नमङ्गं वा द्वादशेऽहनि ।
भिन्नं स्तुत्यादिनाऽङ्गं तद्विसर्गोक्त्यादिभिर्भवेत् ॥१७॥

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते। अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्ररसस्य प्रजापतेर्जुष्टं गृह्णामीति मानसं प्राजापत्यं गृह्णातीत्ययमर्थः पृथिव्या पात्रं समुद्रः सोमः तद्रसः प्रजापतिर्देवता एवं विशिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनः साधनं तदिदं मानसमिति एतच्च द्वादशेभ्यो भिन्नमहस्त्रयोदशेऽहनि। कर्तव्यो यागविशेषः। कुतः स्तुत्यादिभ्यः मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतिरेवमाम्नायते द्वादशाहस्य हतरसानि छन्दांसि तानि मानसेनाप्याययन्तीति स्तुतिसाधनञ्च मानसं स्तोत्र-स्याद् भिन्नं भवितुं युक्तं तथा व्यपदेशो भेदोऽपि श्रूयते वाग् वै द्वादशाहो मनो मानसमिति एव नाद्युपपत्तिभिर्भिन्न-

महरिति प्राप्ते ब्रूमः । दशमस्याह्नोऽङ्गं ननु स्याद्विसर्गोक्त्यादिभ्यः एषवै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसमिति विसर्गोक्तिः । इयञ्च दशमाङ्गत्वं गमयति अहरन्तरत्वे द्वादशाह समाख्या च विरुध्यते अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुति व्यपदेशादिकमुपपद्यते तस्मादङ्गम् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

सत्रमेकः करोत्याहो वहवः प्रकृताविव ।
एकः कुर्यादिहासीरन्निस्युक्त्वा बहवो मताः ॥ १० ॥

द्वादशाहसत्रस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिस्तत्र कर्त्रेकत्वाच्चोदकेन सत्रेऽपि कर्त्रैक्ये प्राप्ते प्रत्यक्षवचनाद् बहवोऽभ्युपेयाः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

ऋत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवोत चोदकात् ।
अन्ये यष्टार एवस्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥ ११ ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ता ऋत्विजः कर्तव्याः किंवा यजमाना एवर्त्विजः । ज्योतिष्टोमे यजमानादन्येषां मृत्विक्त्वादन्ये स्युरिति प्राप्ते ब्रूमः । ये यजमानास्ते ऋत्विज इति प्रत्यक्षवचनाद् दक्षिणानि सत्राणीत्याहुरिति दक्षिणा राहित्यश्रवणादध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति । तत उद्गातारमित्यादिना ब्रह्मोद्गात्रादिसमाख्या संयोग दीक्षा संयोगयोरार्त्विज्य याजमानद्योतकयोः प्रतिमानाच्च यजमाना एवर्त्विजः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

अहीनसत्रयोर्लक्ष्म भेदो नास्त्यस्ति वा नहि ।
आवृत्तिसाम्यादाद्यः स्याद्विज्या सिध्यात्ततो भिदा ॥ १२ ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वञ्च । तत्रैवं चिन्त्यते किमहीनसत्रयोर्लक्षणभेदो नास्त्युतास्तीति तावत्प्राप्तं कुतः ज्योतिष्टोमा — वृत्तिरूपस्य समानत्वात् यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनानामावृत्तो ज्योतिष्टोम-

स्वरूपं तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्ते ब्रूमः।
आसीरन्नुपेयुरिति चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वञ्च सत्रल
क्षणं यजति चोदनाय यजमानबहुत्वनियमाभावश्चाहीन·
लक्षणं वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारात् इति राद्धान्तः॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

अयुताद्धि प्रत्यहं स्यात्सकृद्वाप्यनुसारतः।
आद्यो भवेत्प्रयोगाङ्गे तदेकोनसकृद्भवेत्॥२०॥

अस्ति पौण्डरीकः पौण्डरीकेणैकादशरात्रेण स्वाराज्यका
मो यजेतेति तद्विधानात् तत्र श्रूयते अयुतं पुण्डरीके दद्या·
दश्वसहस्रमेकादशमिति तत्र गवायुताश्वसहस्रे प्रत्यहं
दातव्ये कुतः दक्षिणाया अहरङ्गत्वेन प्रतिप्रधानमावर्त्तनी
यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः अहर्गणरूपस्य पौण्डरीकस्य प्रयो·
गो दक्षिणाङ्गं प्रत्यङ्गी स चैकः न तत्सकृदेव दानम्॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

सकृत् किं प्रत्यहं वास्य नयनं तत्र चोत्तमे।
सर्वस्य वा विभक्तस्य सकृत्संस्कारसिद्धितः॥२१॥

प्रतिमाध्यन्दिनं चोदकप्राप्तेः प्रत्यहं तदा सर्वं नेयं तदेक-
त्वाद्विभज्य द्वादशाहवत् पौण्डरीके सकृदेव दातव्यगवायु
ताश्वसहस्ररूपं दक्षिणाद्रव्यं यदस्ति तस्य नयनादिसंस्का
रश्चोदकप्राप्तः प्रकृतौ माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्त इ
ति तद्विकृतित्वेन नयनमिह सकृत् कार्य्यं किंवा प्रत्यहमि
त्येकः संशयः। तयोरुत्तमे पक्षे प्रत्यहं किं दक्षिणाद्रव्यस्य
सर्वस्य नयनं किं वा दशस्वहःसु गवामेकैकं सहस्रमेका
दशेऽह्नि अश्वस्य सहस्रमिति द्वितीयः संशयः तत्र सकृ
न्नयनमिति तावत्प्राप्तं कुतः तावतैव चिकीर्षितसंस्कार·
स्य सिद्धत्वात्। अथवा प्रतिमाध्यन्दिनसवनं चोदकप्राप्तेः
समानत्वात् प्रत्यहं नयनं कार्य्यं तदापि गवायुताश्वसह·
स्ररूपस्य द्रव्यस्यैकदक्षिणारूपत्वात् सर्वं नेयमिति पूर्वः

पक्षः।विभज्य नेयं कुतः द्वादशाहविकृतित्वात् द्वादशाहे-
चान्वहं विभज्य नीतत्वादिति राद्धान्तः॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

मनोऋचः सामिधेन्यः सर्वाः पञ्चदशैव वा।
अविशेषेण सर्वाः स्युः कार्य्याः पञ्चदशैव ताः।२२॥

क्वचिद्विकृतिविशेषे श्रूयते मनोऋचः सामिधेन्यो भवन्ती
ति तत्र विशेषाश्रवणादृचो यावन्त्यो मनुसम्बन्धिन्य ऋक्
संहितायामाम्नातास्ताः सर्वाः सामिधेन्य इति प्राप्ते ब्रूमः।
अग्निसमिन्धनमासामृचां कार्य्यं तच्च प्रकृतौ पञ्चदश-
भिः सिद्धमित्यत्रापि चोदकवशात् पञ्चदशैवोपादेयाः॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

उपावहरणं मानमपि क्वाप्युत वासस्ति।
क्वापि स्यात् तत्सुताभावाद्वचनाद्वाससो भयम्॥२३॥

ज्योतिष्टोमे सोमस्योपावहरणं मानञ्च श्रुतं तदुभयं सम्पाद
नप्रयत्नेन विना स्वत एव लब्धेन केनापि साधनेन कार्य्यमे
वम्। वाससि मिनोति वाससा चोपावहरतीति वचनेन वा
ससो विहितत्वात्॥ एकविंशाधिकरणमारचयति॥

नान्यद्वासोऽहर्गणे स्यात् स्याद्वा न स्यादनुक्तितः।
चोदकात् प्रत्यहं प्राप्तिं कार्य्योद्वासोऽन्तरं भवेत्॥२४॥

द्वादशाहादावहर्गणे चोदकप्राप्तादेकस्मान्मानोपावहरणहे
तोर्वाससोऽन्यद्वासोऽनुक्तत्वान्न सम्पाद्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। प्र
त्यहं सोमस्योपावहरणं चोदकेन प्राप्तं तच्चोपावहरणरूपं-
कार्य्यं वासोभेदं विना न सिध्यति। हविर्धानशकटेऽवस्थिता
द्वासोपनीतसोमात् कियन्तमपि सोमभारमेकैकस्याह्नः प
र्य्याप्तं पृथक्कृत्योपावहर्त्तुं वासोऽन्तरं सम्पाद्यम्॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति॥

तत्किं मानेऽहतो वा द्वः प्रकृतावविकेनेक्षणात्।
अर्थात्तदैकं तन्त्रोक्त्याहतो स्यात् सार्थकत्वतः॥२५॥

यदेनद्वासोऽन्तरमहर्गणे सम्पाद्यंतत् किंमानकाले उतोपावहरणकालइति संशयः।प्रकृतौ मानोपावहरणयोर्वैस्त्रैकत्वदर्शनादिहापि तदैकसिद्धये मानकाले वासोन्तरं सम्पाद्यमिति पूर्वः पक्षः।प्रकृतौयेन सोमोमितस्तेनोपावहरणमर्थसिद्धं क्रियानेव सोमः शकटेऽवस्थापनीयः क्रियानेवोपाहर्तव्यः इति सोमद्वयाभावादर्थसिद्धस्य वैकवाससो वाचनिकत्वाभावान्न चोदकेनातिदेशोऽस्ति।अतो अहर्गणेमाने हेतोर्वासः शकटेऽवस्थितत्वादुपावहरणेवासोऽन्तरस्य सार्थकत्वात् तत् समये सम्पाद्यम्॥

इतिमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दश
माध्यायस्य षष्ठः पादः समाप्तः॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

पशुः कृत्स्नो हविः किंवा प्रत्यङ्गं हविरन्यता।
आद्यश्चोदनया मैवमवदानपृथक्त्वतः॥१॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्ट्वंयुक्तं कुतः।अग्नीषोमदेवतां प्रति द्रव्यत्वेन पशोश्चोदितत्वात् नहि हृदयाद्यङ्गं साक्षात् पशुर्भवतीति प्राप्ते ब्रूमः।हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसोऽवद्यति पार्श्वयोरवद्यतीत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगाम्नायन्ते।अवदानञ्च हविष्ट्वप्रयोजकः संस्कारः पुरोडाशादौ होतुमवदीयमानत्व दर्शनात् हविः शब्दश्च कर्मव्युतपत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते।पश्वाकृतिनोदनात् हृदयाद्यङ्गद्वारेण देवता सम्बन्धादुपपद्यते।तस्मात् प्रत्यङ्गं हविर्भेदः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

एकेनाङ्गेन सर्वेषां यद्वैकादशभिर्यजिः।
एकेन यागसंसिद्धेर्देवताभेदतोऽखिलैः॥२॥
एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेद्यतः।

नत्रिदोषा गत्यभावादस्तुतोक्तेश्च सोचिता॥३॥

पश्वङ्गहविर्भेदे स्थिते सति त्रेधायागे संशयः तत्रानिर्दिष्टविशेषेण येनकेनाप्यङ्गेन यागः कार्य्यः तावतैव यागस्य सिद्धत्वात् इत्येकः पक्षः। चोदितं पश्वङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिष्वन्येषु चांसशिरः प्रभृतिषु समानं ततो हृदयादिवदंसादीनां हविर्भेदत्वाद्यागमन्तरेण हूयमानत्वलक्षणहविष्ट्वापर्य्यवसानात् सर्वैरङ्गैर्यागइति द्वितीयः पक्षः। हृदयादिभिरेकादशभिरेवाङ्गैर्यागः कर्त्तव्यः। कुतोन्येषामंसादीनां परिसंख्यातत्वात् चोदकेन सर्वेषामङ्गानामवदाने प्राप्ते हृदयादिवाक्येनांसादयः परिसंख्यायन्ते। ननु परिसंख्या या विधिः स्वार्थजहात् परार्थं कल्प्येन प्राप्तं बाधेतेति दोषत्रयं प्रसज्येत। प्रसज्यतां नामसति हि गत्यन्तरे सर्वा दोषत्वपरिसंख्यायास्तु नेत्रयः स्वरूपमिति कृत्वा न दोषतां भजन्ते। किञ्च हूयानि मांसान्यभिमृशन्ति शृतान्यशृतानीति केषाञ्चिन्मांसानामपक्वत्वमुच्यते। पाकस्तु हविषो मांसस्य प्रतिनियतस्तस्माद् शृतत्वोक्तिरंसादिपरिसंख्यागमयति। एतदेवाभिप्रेत्यांसादिप्रतिषेधः श्रुत्या वर्णितः। नांसयोरवद्यति नशिरसि इत्यादिना तस्मादेकादशभिरेव यागः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

इज्याशेषैरशेषैर्वाप्यङ्गैः स्विष्टकृतोहुतिः।
आद्यः प्रकृतिवन्मैवं पूर्वार्थैस्युक्तिशेषतः॥४॥

पशौ श्रूयते अङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीति तत्र प्रार्थोनी हृदयाद्येकादशाङ्गानां यैः कैश्चिदङ्गैर्विज्याशेषभूतैः स्विष्टकृद्धोतव्यः कुतः प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वात् यत्रापि चोदकेन तथात्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। दोष्णः पूर्वार्द्धादवद्यति गुदस्य मध्यतः श्रोण्याजघनतइति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि त्रीणि अङ्गानि स्विष्टकृते समाम्नायन्ते न च हृदयादिष्वपि गुदादीन्याम्नातानीति

शङ्क्यं तद्विशेषस्य कल्पसूत्रकारेण दर्शितत्वात्। हृदयं जिह्वा वक्षो यकृद्वृक्कौ सव्यं दोरुभे पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिर्गुदं तृतीयमिति दैवतावदानानि दक्षिणोंऽसः। सव्या श्रोणिर्गुदं तृतीयमिति सौविष्टकृतानीति तस्मादनिज्याशेषैरङ्गैः स्विष्टकृद्धोमः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

होतुर्नियम्यतेऽध्यूध्नी किं वेडां विकरोति सा।
अनस्थिभिरिति प्राप्ता होतुः पक्षे नियम्यते॥५॥
अनुवादोऽनस्थिवाक्यं प्रापिका परिशिष्टगीः।
नाध्यूध्नी तत्र तेनेडा होतुर्विक्रियते तया॥६॥

पश्चादेव श्रूयते अध्यूध्नीं होत्रे हरन्तीति अध्यूध्नी हृदयादिभ्योऽन्यदङ्गं तत्रेयं होतुरेव नान्यस्येति नियम्यते। कुतः पक्षे प्राप्तत्वात् तथाहि हृदयादीनिज्याशेषान् भक्षणार्थं पात्रे निक्षिप्यानिज्याशेषानपि तत्र निक्षिपेत्। अनस्थिभिरिडां वर्धयन्तीति श्रवणादस्मिंश्च भक्षणे प्रत्येकमृत्विजो विभज्यमाने सेयमध्यूध्नी होतुः कदाचित् प्राप्नोति कदाचिदन्यस्य ततो नियन्तव्येति प्राप्ते ब्रूमः वर्द्धयन्तीति वर्तमानोपदेशेनानस्थिवाक्यमनुवादः। प्रापकन्तु परिशिष्टवाक्यं तच्चैवमाम्नायते। अथ यद्यत्परिशिष्यते तत्तत्समवत्तधान्यामानयति हृदयं जिह्वा वक्ष इत्यारभ्य वनिष्टुमित्येतदन्तं न च तस्मिन्वाक्येऽध्यूध्नी पठिता ततोऽप्राप्तत्वात् द्वितीयमानतया होतुरिडाभागोऽन्यो बाध्यते। तत्रेयं वचनव्यक्तिः यद्धोत्रे हरन्ती तदध्यूध्नीमिति तस्मात् विकारः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

वनिष्टुरपि तद्वत्स्यात्प्राप्तिः सादनतो यदि।
इडासंस्कार एवायं भक्षो विक्रियते ततः॥७॥

पश्चादेव श्रूयते वनिष्टुमग्नीध इति अध्यूध्नीवद्वनिष्टुरपि हृदयादिष्विति विकमङ्गं ततः संशयपूर्वोत्तरपक्षास्तद्वद्योज्याः। अधिकाशङ्का त्वेषा इडापात्रे हृदयादि प्रासनवाक्ये-

यनिष्टुरपि पठितः। ततः पक्षे प्राप्तस्यैव नियम्यत इति उप
स्तरणादिवत् प्राशनमिडायाः संस्कार एवेत्येतावताव-
निष्ठाः पक्षे प्राप्तिरित्यप्राप्तविधेः पूर्ववद्विकार इत्युक्तशङ्का
यामुत्तरम्॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

मैत्रावरुणनाम्नोऽत्र भक्षो नास्त्यस्ति वा न हि।
अप्राकृतत्वादध्वर्युहोत्रन्तर्भावतोऽस्ति सः॥ ७॥

तत्र पशौ मैत्रावरुणनाम्न इडाभक्षो नास्ति कुतः प्रकृतौ
मैत्रावरुणस्याभावेन चोदकप्राप्त्यभावात् नैवम्। मैत्रा
वरुणः प्रेष्यति चान्वाहेति प्रैषानुवचने तस्य विधीयते
। तत्र प्रैषानुकार्य्येणाध्वर्य्यावन्तर्भावः अनुवचनका-
र्य्येणच होतरि तस्मादस्ति भक्षः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

द्विभाग एकभागो वा द्विभागस्याद्विकर्मतः।
एकः पुमैकतो नो चेद्वैषम्यं प्रकृतावपि॥ ८॥

स मैत्रावरुणः कर्मद्वयोपाधिना द्विभाग इति चेत् न पुरु
षैक्योपाधिना भागस्याप्येकत्वात् अन्यथा प्रकृतावपि कर्म
तारतम्यानुसारेण भागतारतम्यं प्रसज्येत॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

प्रतिप्रस्थातुरत्रास्ति भक्षो नो वा वपाप्रसौ।
पचत्यतोऽस्ति नो पक्का वपा सर्वाहुतायतः॥ ९॥

अत्रपशौ प्रतिप्रस्थातुरिडा भक्षोऽस्ति कुतः। अध्वर्य्युक-
र्मणो वपापाकस्य तेन कृतत्वात् नैवं भक्षयितुं वपाशेषस्या
भावात्॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

गृहमेधीयके त्वाज्यभागावित्यनुवादगीः।
सचोदकविधिर्वाऽथ बाधो वाधिककर्म वा॥ १०॥
परिसंख्यातमङ्गं च स्याच्चोदकोऽन्यत्र वात्र वा।
अपूर्वं गृहमेधीयं स्याद्धानौ लुप्तचोदकम्॥ ११
अनुवादः पुनःश्रुत्या द्वितीयः सार्थतावशात्।

निर्वापवच्चोदकस्य लिङ्गत्वेन सहाप्रकृतम्॥१२॥
ओदनेनैव तन्नसिद्धेरैष्टिकस्य प्रशंसनम्।
विध्येकवाक्यतानास्ति तेनात्राङ्गान्तरे विधिः॥१३॥
प्रत्यभिज्ञाननोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य हि।
चोदकस्य समङ्क्षा चेदाद्यङ्गान्तरपक्षो मतः॥१४॥
व्यापारैक्याच्चोदकस्य स्वार्थसंग्रहणं भवेत्।
वैरूप्याच्च निरर्थत्वादपूर्वं कर्म युज्यते॥ १५॥

आज्यभागेति नाम्नोपकारकृत्त्विस्मृतेरिह नामतादिसमं न स्माद्युष्यते तेन चोदकः। मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमिति विहिते गृहमेधीये श्रूयते आज्यभागौ यजतीति तत्राष्टधा संशयः। चोदकप्राप्तयोरेवाज्यभागयोरिह पुनःश्रवणादनुवादोऽयमित्याद्यः पक्षः तथा सति वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ततः सार्थकत्वाय चोदकैतद्वाक्ययोर्मिलितयोरत्राज्यभागविधायकत्वमभ्युपेतव्यम् ओषधिद्रव्यनिर्वापादयो यथाप्रकृतिगताः सन्तो विकृतावपि श्रूयमाणाश्चोदकस्य लिङ्गं तथाज्यभागावपि लिङ्गत्वेन सहाप्रकृतौ ततो मिलितयोर्विधायकत्वमिति द्वितीयः पक्षः। गृहमेधीयविधिवाक्ये श्रुतस्यौदनस्यैवौषधिद्रव्यतया लिङ्गत्वसिद्धेर्नास्ति लिङ्गान्तरापेक्षा तस्मात् प्रकृताविष्टौ श्रुतत्वादाज्यभागकर्मण इह पुनःश्रवणमर्थवादत्वेन तत्प्रशंसार्थमिति तृतीयः पक्षः। भिन्नप्रकरणे श्रुतस्य विध्येकवाक्यत्वायोगादर्थवादत्वमयुक्तं ततश्चोदकप्राप्तादाज्यभागादिकर्मणोऽधिकमाज्यभागरूपमङ्गान्तरं विधीयत इति चतुर्थः पक्षः। ऐष्टिकयोराज्यभागयोरिह प्रत्यभिज्ञानान्नाङ्गान्तरं युक्तम् तस्मादाज्यभागव्यतिरिक्तस्य प्रयाजाद्यङ्गस्य परिसंख्यानार्थमिदमाज्यभागवचनमिति पञ्चमः पक्षः। आज्यभागवाक्येन तद्विधिरूपस्वार्थस्त्यज्येत प्रयाजादिनिषेधरूपोऽन्यार्थः परिगृह्येत चोदकप्राप्तश्च प्रयाजाद्यनुष्ठानं बाध्येतेति दोषत्रय

प्रसंगान्न परिसंख्यायुक्ता। तेन प्रत्यक्षरूपादस्मादाज्यभा
गवाक्यादानुमानिकश्चोदकवाक्यमाज्यभागव्यतिरिक्त-
प्रयाजाद्यङ्गेषु सङ्कोचनीयमिति षष्ठः पक्षः। यदि चोदक
प्राप्तस्य प्रत्यङ्गं पृथग्व्यापारास्तु तदा प्रयाजाद्यङ्गगोच
रैर्व्यापारैस्तेषामतिदेशः सिध्यति आज्यभागगोचरस्यानेन
प्रत्यक्षविधिना बाधितत्वान्न चोदकेनाज्यभागातिदेश
इत्येवं सङ्कोचो वर्णयितुं शक्यते इह तु शाब्दकर्मणा विरस्य-
व्यापाराभावादिति न्यायेनैक एव चोदकस्य व्यापारः। त
था सति युगपदतिदेशोऽनतिदेशश्च विरुद्धधर्मः प्रसज्ये
त तस्मात् प्रयाजाद्यङ्गेषु सङ्कोचो न युक्तः। तेन चोदकोऽत्रा-
ज्यभागकर्मणि सङ्कोचनीयः। न चोक्तदोषापत्तिः अस्य स
ङ्कोचस्योपसंहाररूपत्वात् आज्यभागयोरेव शक्तस्य चोदक
स्य ज्ञानं शक्तिज्ञानस्तूपसंहारः। तथा सत्याज्यभागातिदेशे व्या
पृतस्य चोदकस्य को नामातिदेशनिवृत्तिरूपविरुद्धधर्मप्रस
ङ्गः। तत्राज्यभागकर्मणि चोदकावस्थानमिति सप्तमः पक्षः।
पुरोडाशश्चतुर्धा करोत्याग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यनयोरुभयो
रपि प्रत्यक्षवचनत्वे सरूपत्वात्तत्रोपसंहारः इह तु प्रत्यक्ष
परोक्षयोर्वचनचोदकयोर्विरूपत्वान्नासौ युक्तः। किञ्च प्र
त्यक्षवचनेनैवाज्यभागविधिसिद्धेश्चोदककल्पना निरर्थि-
का तस्मादुपसंहारो न युक्तः। तस्मादपूर्वो गृहमेधीयो न चोद
केनान्यान्यङ्गानि गृह्णातीति कर्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचने
नैव पूर्यते। एवं सति उक्तदोषत्रयाभावादष्टमः पक्षोऽभ्युपे
यः। ननु सांग्रहण्यामिष्टौ प्रत्यक्षवचनविहितैरामनहोमैः
सह चोदकातिदिष्टानामनुयाजानां समुच्चयोऽङ्गीकृतस्तद्व
दत्रापि विधीयमानयोराज्यभागयोश्चोदकप्राप्तप्रयाजाद्य
ङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु नैवं यस्मात् प्रकृतावाज्यभाग
योरुपकारः क्लृप्तः सोऽत्र नामसाम्येन स्मार्यते तत्र क्लृप्तो
पकारैरनुयाजाद्यङ्गैश्चोदकेन सह सातिदिष्टैः संपूर्यते तेन

तो विधिवैयर्थ्यपरिहारायामनहोमेषु उपकारे क्लृप्ते सति पश्चात् प्रवर्त्तमानः प्रयोगवचनः समुच्चित्यानुष्ठापयति। ततो वैषम्यात् क्लृप्तोपकाराज्यभागविधायकेनानेन मन्त्रस्य वचनेन गृहमेधीये चोदकोलुप्यते तस्मादविकृतरूपं साङ्गम् अपूर्वं कर्मान्तरमत्र विधीयत इति राद्धान्तः॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

तत्रान्यदङ्गं नो कार्य्यं कार्य्यं वान्यानपेक्षणात्।
न कार्य्यं विहितत्वेन कार्य्यं स्विष्टकृतादिकम्॥२६॥

तत्र गृहमेधीये आज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षत्वादिडास्विष्टकृदादिकं न कार्य्यमिति चेत् न। आज्यभागवद्विहितत्वादग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति इडामुपह्वयत इति विहितं तस्माद्यावदुक्तं कार्य्यम्॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

तत्रैव परिसंख्यातेः प्राशित्राद्यस्ति वा न वा।
भक्षेडादर्शनान्नैवं तदुक्तावास्तु नेतरत्॥२७॥

गृहमेधीये स्विष्टकृदाज्यभागवदस्तुधा संशयं हृदि निधाय परिसंख्यार्थं पञ्चमं पक्षमभ्युपेत्यैवं कृत्वा चिन्ता तत्र प्राशित्रादिभक्षणं न परिसंख्यातं तदस्ति कुतः भक्षणार्थस्येडोपाह्वानस्य तत्र दर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः। अत्र गृहमेधीये तदिडाभक्षणं वचनबलेनास्तु स्विष्टकृद्वाक्यप्रापितस्यपरिसंख्यातस्य वचनेन निवारितत्वादितरत् प्राशित्रादिभक्षणं परिसंख्यातत्वान्नास्ति॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

प्रायणीयानित्ययोः किं विकल्पः शंय्विडान्तयोः।
नियमो वा विकल्पः स्यान्निषेधपरिसंख्यया॥२८॥
शंय्विडान्तत्ववाक्याभ्यां नियमो विधिमात्रतः।
नित्यानुवादो वैवाक्यं वाहुल्यं दोषमन्यथा॥२९॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते शंय्वन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते पत्नीः सं

याजयन्ति इडान्तानित्युक्ता सन्तिष्ठते नानुयाजान् यजन्तीति प्र
क्रान्तो यदा होता तच्छंयोरिति मन्त्रं जपति तदानीमध्वर्युः
परिधीनग्नौ प्रक्षिपति तदाह कल्पसूत्रकारः। अनूच्यमा-
ने शंयुवाके आहवनीये परिधीन् प्रहरतीति ततो हविःशे
षु भक्षितेषु पत्नीः संयाजयन्तीति क्रमस्तथा प्रधानयागना
रिष्टहोमप्राशित्राद्भिक्षणेडाभक्षणानुयाजसूक्तवाकश
युवाका इत्यधस्तनः प्रयोगक्रमः पत्नीसंयाजानामुपरि-
फलीकरणहोमप्रायश्चित्तहोमकपालोद्वासनैरिष्टिः समा
प्यते। एवं स्थिते विकृतिरूपायाः प्रायणीयेष्टेः संयुवाकान्त
त्वमातिथ्येष्टेरिडाभक्षणान्तत्वञ्च विकल्पितं स्यात्। कुतः
निषेधवाक्यविधिवाक्याभ्यां प्रकारद्वयप्रतीतेः तथाहि शं-
य्वन्तत्वेडान्तत्वविधिनैवोपपत्तेन पत्नीसंयाजानुयाजनि
षेधे पुनर्निषेधवचनं परिसंख्यार्थं पत्नीसंयाजानुयाजव्य
तिरिक्ते नास्ति निषेध इति परिसंख्यानेन प्रकृतिवद्यथाप्रा
प्तं कपालोद्वासनान्तत्वमनयोरिष्ट्योः प्रतीयते विधिवाक्येन
च शंय्विडान्तत्वं तेन व्रीहियववद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः।
विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः शंय्वन्तत्वमिडान्तत्वञ्च तयोः प्र
ति नियतं पत्नीसंयाजाद्यभावस्त्वर्थसिद्धस्ततो नञ्पदप्र-
युक्तमुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः पत्नीसंयाजा
द्यकरणाल्लाघवं भवतीति अन्यथा बहवो दोषाः प्रसज्येरन्।
विकल्पे तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः। परिसंख्यायाञ्च त्रयो दो
षाः विधिपरिसंख्याभ्यां वाक्यभेदोऽपरो दोषस्ततः शंय्विडा
न्तत्वं नियतम्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

तत्रैव शंय्विडे पूर्वैः परे वास्वेच्छयाऽथवा।
परेष्वाथवा पूर्वेष्वाद्यो द्विविधस्तुतेः॥ २०॥
निषेधस्यार्थवत्त्वाय परेष्वानुवादतः।
पूर्वोक्तवाक्यतां यानि पूर्वेष्वाविरोधतः॥ २१॥

प्रायणीयातिथ्ययोरेवान्तत्वेन निर्णीते शंय्विडे पुनः सन्दि-

ह्येते प्रकृतौ द्विविधे शंय्विडे पत्नीसंयाजेभ्यः पुरस्तादुपरि
ष्टाच्च विहिते ते चात्र चोदकप्राप्ते तत्र द्विविधश्रुतेरर्थे चो
दनातिदिष्टे सति विशेषनियामकाभावादिच्छया स्वीका-
र्यैरित्येकः पक्षः। यदि प्रायणीयापूर्वंशं यन्तानिष्ट्या च
पूर्वेडान्ता तदानीमन्तत्वविधिनैव ताभ्यां शंय्विडाभ्यामू-
र्ध्वमप्राप्तानां पत्नीसंयाजानामनुयाजानाञ्च वारितत्वा-
त्निषेधो व्यर्थः स्यात् परयोरन्तत्वे ताभ्यां शंय्विडाभ्यां पूर्वं
प्राप्तानां तेषामनिवारणात्तन्निवारणाय सार्थको निषेधः।
तस्मात् पर एव शंय्विडे ग्राह्ये इति द्वितीयः पक्षः। निषेधो
यं नित्यानुवाद इत्युक्तं स च पूर्वयोः शंय्विडान्तत्वेऽप्येक
वाक्यतामापाद्यार्थवादत्वेनोपपद्यते। असञ्जातविरो-
धित्वाद्धि पूर्वे शंय्विडे तस्मात्त एव ग्राह्ये इति राद्धान्तः॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

उपसत्सु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं किमाचरेत्।
यावदुक्तमुपाद्योऽस्तु चोदकस्यानिवारणात्।स्र
स्रौवाघारः पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसंख्यया।
अपूर्वार्थत्वतो वान्योऽनुवादोऽत्र निषेधगो॥२३॥

ज्योतिष्टोमे विहितासु उपसत्सु पठ्यते प्रयाजास्ता अन-
नुयाजा इति तत्र निषिद्धान् प्रयाजानुयाजान् वर्जयित्वा-
वशिष्टं चोदकप्राप्तमङ्गजातं सर्वमाचरणीयमिति प्राप्ते ब्रू-
मः। प्रकृतौ विहितः स्रौवाघारः पुनरिह विधीयते। स च चो
दकप्राप्तमन्यत् सर्वमङ्गजातं परिसंचष्टे अन्यथा पुनर्वि
धानवैयर्थ्यात्। ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थं अत एव
श्रुतिस्तत्र स्रौवाघारमभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विद-
धाति नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यामाहुतिं पुरस्तात्
जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् स्रुवेणाघारयतीति अयमर्थः।
स्रौवाघारः सर्वत्र यज्ञमुखं तथा सति यदि कश्चिन्मन्द उ
पसत्प्रयोगादौ स्रौवाघारमहुत्वा तत्स्थाने काञ्चिदन्या

माहुतिं जुहुयात्तदा मुख्यव्यत्यासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात्। स्रौवाघार आदीकर्त्तव्य इति नैतदुक्तं चोदकप्राप्तस्याघा घारस्य कारणमन्तरेणाकस्मादभावशङ्काया अयुक्तत्वात् तस्मात् परिसंख्यार्थ एव पुनर्विधिः आहुत्यन्तरनिन्दा तु न त्वेषु भूतोऽर्थवादः। यदि परिसंख्या त्रिदोषेत्युच्येत तर्हि गृहमेधीयवदपूर्वं कर्मास्तु प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः सर्वथा यावदुक्तमन्त्रानुष्ठेयम्॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

किं स्यादवभृथे बर्हिर्वर्जं सर्वमुताचरेत्।
यावदुक्तं प्रयाजानुयाजबर्हिर्निषेधनः॥२४॥
आद्योऽप्सु मन्त्राविन्याज्यभागोक्त्या परिसंख्यया।
अन्त्यतोऽत्र गुणप्राप्तेरपूर्वत्वेन वान्तिमः॥२५॥

ज्योतिष्टोमगतेऽवभृथे चतुर्थप्रयाजप्रथमानुयाजरूपौ बर्हिर्यागौ वर्जयित्वा शिष्टं चोदकप्राप्तं सर्वमनुष्ठेयं कुतः। अपबर्हिषः प्रयाजान्यजति अपबर्हिषावनूयाजौ यजतीति बर्हिर्यागद्वयमात्रवर्जनावगमादिति प्राप्ते ब्रूमः। अप्सु मन्त्रावाज्यभागौ यजतीति परिसंख्यानादुक्तमेवानुष्ठेयं। अथोच्येत चोदकप्राप्तावाज्यभागाननूद्याप्सु शब्दोपेतमन्त्रद्वयरूपस्य गुणस्यात्र विधानान्न परिसंख्येति मैवम्। लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् अतः परिसंख्यया गृहमेधीयवदुपसद्वदपूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमेवानुष्ठेयम्॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

बृहद्यवः खादिरश्च विकल्प्या नियता उत।
विकल्प्याश्चोदकप्राप्तेर्नियताः स्युः पुनर्विधेः॥२६॥

क्वचिद्विकृतौ श्रूयते बृहत्पृष्ठं भवतीति त्रैधातवीये श्रूयते यवमयो मध्यम इति वाजपेये श्रूयते खादिरो यूपो भवतीति तत्र बृहद्रथन्तरयोर्व्रीहियवयोः खादिरवैकल्प्यादीनाञ्च प्रकृतौ विकल्पितत्वादत्रापि चोदकेन विकल्पिता

इति चेन्न पुनर्विधानवैयर्थ्यात् परिसंख्यानुदुष्टत्वान्न शङ्क्या तस्मान्नियताः कोऽसन्नतरन्त्वर्थान्निवर्त्तन्ते।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

काम्येष्टिषु द्रव्यदेवं प्राकृतं न निवर्त्तते।
निवर्त्तते वा न प्राप्तेर्विकल्पो वा समुच्चयः ॥२७॥
उत्पत्तिशिष्टैर्नैवात्र निराकाङ्क्षत्वतः कुतः।
चोदकः शिष्ट एवास्य विषयोऽर्थान्निवर्त्तते ॥२८॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादिषु प्राकृतयोरग्निदेवताष्टाकपालद्रव्ययोर्नास्ति निवृत्तिः। कुतः- चोदकेन प्राप्तत्वाच्छ्रुतयोरपि। दिष्टयोश्च द्रव्यदेवतयोर्विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया कार्य्य इति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पन्नस्य यागस्येतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां पश्चाच्चोदकस्यावसरः। इह तूत्पत्तिशिष्टाभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां यागस्य तद्विषयाकाङ्क्षा निवृत्तेर्न तत्र चोदकस्यावकाशोऽस्ति ननु सकृदव्याप्तत्वाच्चोदकः क्वचित् प्रवर्त्तते क्वचिन्निवर्त्तत इत्येतन्न सम्भवतीति चेत् माभूत् सम्भवः। नवयं तन्निवृत्तिं ब्रूमः। किन्तु श्रुताभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां अन्यस्याङ्गकलापश्चोदकस्य विषयस्ततः प्राकृतयोर्द्रव्यदेवतयोरप्राप्तत्वादेव फलतो निवृत्तिरिति ब्रूमः। तस्माद् दूरापेतौ विकल्पसमुच्चयौ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

औदुम्बरः खादिरेण समुच्चेयोऽथवा बाधकः।
द्वयोर्नियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः ॥२९॥

पशुकामे नानुष्ठेये सोमापौष्णे पशौ श्रूयते। औदुम्बरो यूपो भवतीति तत्र चोदकेन प्राप्ते खादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्य्यः। कुतः द्वयोर्यूपयोः पशुनियोजनसम्भवेन चोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः। खादिरौदुम्बरौ परस्परनिरपेक्षतया पशुनियोजनसमर्थौ प्रमाणवत्त्वेन प्राप्तौ तयोः समुच्चयाङ्गीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यज्ये-

न तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽति दिष्टस्यबाधकः॥

ऊनविंशाधिकरणमारचयति॥

किंशुक्लाव्रीहयः पशोश्चोदकप्राप्तिकान्यवान्।
नबाधन्तेऽथवाधन्तेगुणयोक्तिरतोऽग्रिमः॥३०॥
वाक्यभेदोयागशुक्लगुणयोर्विधितोभवेत्।
विशिष्टस्यविधौकार्य्यमेकंवैबाधकास्ततः॥३१॥

सोमारौद्रञ्चरुन्निर्वपेच्छुक्लानांव्रीहीणांब्रह्मवर्चसकामइत्यत्रचोदकप्राप्तोव्रीहियवविकल्पोनबाध्यते।कुतः प्रत्यक्षस्य व्रीहिवाक्यस्यातिदिष्टप्राप्तिकव्रीह्यनुवादेन शुक्लगुणविधानार्थत्वे सतिनिबाधमन्तरेणोपपन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। यागस्तावदप्राप्तत्वाद्विधेयः तत्रगुणोऽपियदि पृथग्विधीयते तदावाक्यंभिद्येत ततः शुक्लव्रीहिविशिष्टोयागोऽत्रविधीयते। तथा सत्यतिदिष्टव्रीहियवयोर्यत्कार्य्यंतदेवोपदिश्यमानशुक्लव्रीहीणांकार्य्य ततस्ते व्रीहयः प्राप्तिकान्यवान्बाधन्ते॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

वपायामेवकिंवान्येष्वपिपञ्चावदानता।
वपोद्देशाद्वपस्नोअवदानोद्देशतोऽन्तिमः॥३२॥

पशौश्रूयते यद्यपि चतुरवत्ति यजमानः पञ्चावत्तैव वपाकार्य्येति यजमानविशेषस्य चतुरवत्तित्वङ्गोत्रभेदेन स्मृतिकारैःपठ्यते।जामदग्न्यव त्स विदावार्ष्टिषेणास्तथैवच।पञ्चावत्तिन एवान्ये सर्वे चतुरवत्तिनइति ।सर्वेषां यजमानानां गोत्रविशेषमपोद्य श्रूयमाणमिदं पञ्चावत्तित्वं वपामुद्दिश्य विधानाद्वपायामेवेति प्राप्ते ब्रूमः।अवदानस्य चोदकप्राप्तत्वेनविधेयत्वाभावादवदानमुद्दिश्य विधीयमाना संख्यावदानयुक्तेष्वन्येष्वपि पश्ववयवेषु भवतीति सिद्धान्तः

॥ इतिमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्यसप्तमःपादःसमाप्तः॥

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
नार्षेयं न च होतारं नानुयाजेष्विति दृशे।
विकल्पः पर्युदासेन स्याद्वा द्वौ वचनद्वयात्॥१॥
अन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विध्यंशः सन्निषेधगोः।
तेनानुयाजवाक्यस्थस्तदर्थं पर्युदस्यति॥२॥

महापितृयज्ञे चोदकप्राप्तवरणं प्रतिषिध्यते नार्षेयं वृणी
ते न होतारमिति तथानारभ्यवादे श्रूयते आश्रावयेति च
तुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजा
महे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजा
पतिर्यज्ञमन्वायत्त इति तत्रोक्तं यजतिषु ये यजामहं करो
ति नानुयाजेषु ये यजामह करोतीति तत्र वरणस्य विधि
प्रतिषेधौ चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयेते ये यजामह
इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवचनाभ्यां विधिप्रतिषेधप्र-
तीतिस्तत्र विधायकप्रतिषेधकयोर्द्वयोः प्रमाणयोरवैय
र्थ्यार्थं विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। अष्टदोषग्रस्तत्वाद्विकल्पो-
न न्याय्यः। ननु परस्परविरुद्धयोर्विधिप्रतिषेधयोः समुच्च
यस्याप्यभावात् का गतिरिति चेत् उच्यते। निषेधत्वेन प्रती
यमानमिदं नेत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधिवाक्यस्यांशो
भविष्यति। तथाहि यदि नेत्ययं शब्दः करोतिना सम्बध्यते
तदा ये यजामहं न करोत्येवं प्रतिषेधः स्याद्यदि तु वृणीत
इत्यत्रास्मात् प्रत्ययेन सम्बध्येत तदा वरणं न कर्तव्यमिति
निषिध्येत न त्वेवं सम्बध्यते किं त्वनुयाजपदेन वृञ् धातुना
च सम्बध्यते। तथा सत्यनुयाजव्यतिरिक्तेषु यागेषु ये य-
जामहः कर्तव्यः वरणव्यतिरिक्तम् अङ्गजातमनुष्ठेयमि-
ति ये यजामहवरणपर्युदासेन विधिरेव विशेषितत्वेन स
ति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यचिदभावान्न विकल्पः शङ्कितु-
मपि शक्यः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

नसोमेऽध्वर इत्युक्तौ निषेधः पर्युदस्यते॥

उतार्थवादोवाद्यः स्यादसमस्तपदोक्तितः॥ ३॥
सोमप्रसक्तिरङ्गेष्टाववविकल्पायमध्वमः।
नैवास्त्यत्रसमासस्यनियमः पाणिनेर्मतेः॥ ४॥
पुरैतस्मात्सोमयागआज्यभागप्रसक्तितः।
नपर्युदासः किन्त्वर्थवादोदृष्टान्तदर्शनात्॥ ५॥

दर्शपूर्णमासयोराज्यभागौ प्रकृत्य तौ न पशौ करोतीति नि
षिध्य पश्चान्न सोमेऽध्वरइत्येवमाम्नायते तत्रायं प्रतिषेधः
स्यात्। कुतः नशब्दस्य सोमशब्देनसह समस्तत्वाभावात् अ
ब्राह्मणमाकारयत्यधर्मं करोतीत्यादिषु पर्युदासप्रदेशे-
षु समस्तत्वदर्शनाद्व्यस्तोऽयं नकारः क्रियापदेनान्वितः
आज्यभागानुष्ठानं प्रतिषेधति। ननु पशोरिष्टिविकृतित्वेन-
चोदकआज्यभागौ प्रसज्यतः सोमस्यत्वविकृतित्वान्नास्तित
त्प्रसक्तिरिति चेत् बाढम्। तथापि सोमाङ्गभूतासु दीक्षणी
यादीष्टिषु याप्रसक्तिः सैवाङ्गिनि सोमे प्रसक्तिर्भविष्यति-
तस्मात् प्रतिषेधइत्याद्यः पक्षः चोदकप्रतिषेधाभ्यां दीक्ष
णीयादावाज्यभागौ वार्यावित्येवविकल्पः स्यात् सचाष्टदो
षग्रस्तः। अतः पूर्वाधिकरणइव पर्युदासोऽस्तु तत्र कात्या
यनमतेन समासनियमेऽपि पाणिनेर्मते नियमः। तस्मा
त् सोमव्यतिरिक्ते कर्मणि आज्यभागौ कर्त्तव्याविति मध्य
मः पक्षः। यथावरणेषु तद्व्यतिरिक्ताङ्गेषु च चोदकेन प्रस-
क्तिसाधारण्ये सति वरणपर्युदासेनाङ्गान्तरविषये चोदको
ऽवस्थाप्यते। तथात्रापि पर्युदासवादिना पर्युदासात् पुरा पर्यु
दासनीये सोमेइतरत्रच साधारण्येनाज्यभागप्रसक्तिर्वा-
च्या सा किमुपदेशात् स्यादतिदेशाद्वा न प्रथमः। प्रकरणे-
न दर्शपूर्णमासयोरवरुद्धस्याज्यभागोपदेशस्य सोमप्र-
सञ्जकत्वाभावात् न द्वितीयः। अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् उ
देशवाक्यार्थे पर्युदासादिना निर्णीते सति पशोश्चोदकस्य
प्रसक्तिः सत्याञ्च प्रसक्तौ पश्चात् पर्युदासनिर्णयः तस्मा

त्व पर्युदासः। कानर्हि नसोमेऽध्वरइति वाक्यगतिः उच्य
ते। नपशौकरोतीत्यस्य निषेधस्यशेषः सदृष्टान्तोवर्ण्यते। य
था नतौ सोमेऽध्वरे तथातौ नपशौ कुर्यादिति ततोऽर्थवाद
इतिराद्धान्तः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

नातिरात्रेपर्युदासोवादोवाथनिषेधनम्।
आद्योऽनुयाजवन्नैवं विध्येकविषयत्वतः॥५॥
अतएवार्थवादोऽपिनयुक्तःपशुसोमवत्।
निषेधः स्याद्विकल्पोऽत्र व्रीह्यादाविवयुज्यते॥६॥

ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषे श्रूयते। अतिरात्रे षोडशिनं
गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति तत्र यद्यनुयाजमा
त्रनिषेधइवानुयाजपर्युदासोऽपिविधेर्निर्विषयत्वं तर्हिन
पशौ करोतीत्यत्र नसोमइति वदर्थवादोऽस्त्विति यथाऽनु
याजेषु ये यजामहविधिनिषेधयोःसमादेशापर्युदास एव
मत्रापीति चेन्न। एकविषयत्वेन व्याहतिप्रसङ्गादतअति
रात्रव्यतिरिक्तेऽतिरात्रेइत्युक्तेःकथंन व्याहन्येत दृष्टान्तेतु
विधिःसर्वविषयः निषेधोऽनुयाजमात्रविषयइति। नैवंसु
त्यलावकयोर्विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेन व्याहतिनाव
हस्यात्। अपशवो वा अन्येगोअश्वेभ्यइत्यत्र पशुत्वनि
षेधेन गोअश्वविधेस्तुतिर्दृष्टा इहतु षोडशिनिषेधेन षोड
शिन स्तवस्तुतौ स्पष्टोव्याघातः तस्मात् प्रतिषेध इति तृतीयः
पक्षोऽस्तु। नचात्रापि व्याघातःशङ्क्यः। अनुष्ठानविकल्पा-
ङ्गीकारेण भिन्नप्रयोगविषयत्वात् सत्स्वप्यष्टसु दोषेषु-
गत्यन्तराभावाद् व्रीहियववद्विकल्पोऽभ्युपेयः तस्मात् प्रति
षेधइति राद्धान्तः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

जर्तिलौकौचतुर्थौ किं विकल्पोऽथपयःस्तुतिः।
विकल्पःपूर्ववन्नैवंवाक्यैक्यात्पयसासह॥७॥

अग्निहोत्रे श्रूयते जर्तिलयवाग्वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा
जुहुयान्न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुर

नाहुतिर्वैजर्तिला गवीधुकाश्च पयसाग्निहोत्रं जुहुयादिति
जर्तिला आरण्यास्तिलाः गवीधुका आरण्या गोधूमाः तयो
रुभयोर्विकल्पः श्रोतस्य वा नाहुतिरिति पूर्वयोः पक्षयोर्दूषि
तन्वाद्धोमाभावस्तृतीयः पक्षः। नचात्र जर्तिलगवीधुकयोर
नाहुतिरित्येतेन पर्युदासः सम्भवति आहुतिपदान्वितस्य
नञ्पदस्य जर्तिलगवीधुकपदान्वयायोगात् पयोविधि
श्चतुर्थः पक्षः। स तेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तरा
भावात् षोडशिग्रहणवद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। पयोविधि
नासह जर्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थवादत्वं युक्तम् ग्रामारण्य
पशुहिंसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि जर्तिलगवीधुकयोरग्नि
होत्रं प्रत्याहुतित्वं नास्ति पयसस्तु तदस्तीत्यस्य महाभागं प
यस्तूयते तस्मादर्थवादः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

अभिघारनिषेधौ च होमाहोमौ विकल्पिनौ।
विधास्यमानशेषो वा विकल्पः श्रुतिसाम्यतः॥ ८॥
निषेधस्य विधेश्चात्र मीमांस्यत्वेन वर्णनात्
समीमांसावुभावर्थवादास्त्वथ विधिस्तिवे॥ ९॥

चतुर्मास्येषु त्र्यम्बकमन्त्रसंयोगेन त्र्यम्बकनामका एक
कपालाः पुरोडाशा बहवो विहिताः तान्प्रकृत्य श्रूयते अभि
घार्या अनभिघार्या इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इत्यादि आ
धाने श्रूयते होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब
ह्मवादिन इत्यादि। अस्मिन्नुदाहरणद्वयेन त्र श्रुतिविचाराया
नयोरुदाहरणयोर्विधिनिषेधौ वाचकशब्दाभ्यां श्रूयमाण
त्वात् समानबलौ ततः षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः। नच
जर्तिलवद्विधास्यमानस्तुत्यर्थत्वशङ्का दृष्टान्तस्य विषमत्वात्।
दृष्टान्ते स्तावकाज्जर्तिलादेरन्यदेव विधास्यमानं पयस्तस्य
स्तुतिर्युक्ता। इह तूपक्रमे विहितावेवाभिघारणहोमौ मीमांस
नौ पुनर्विधीयेते। अभिघार्या एव तूष्णीमेव होतव्यमिति वा

कयशेषयोः पठ्यमानत्वान्न च तेनैव तस्य स्तुतिः सम्भवति
पुनर्विधानन्त्वनुवादत्वेन गुणार्थत्वेन चोपपद्यते निषेधस्य
तु स्तावकत्वं दूरापेतं नहि तस्यैव निषेधेन तदेव स्तोतुं श
क्यते। तस्माद्विधिनिषेधौ विकल्प्यावेति प्राप्ते ब्रूमः। इति
शब्देन मीमांसाप्रकारवाचिना विधिनिषेधयोर्मीमांस्यत्वं प्र
तीयते। ततो विधिनिषेधविशिष्टा मीमांसा विधिस्तित्यर्थस्तु
त्यै इत्थं महाभागो विधिस्तितार्थो यन्मीमांसया निर्णेतव्य-
इति स्तूयते तस्मादेकवाक्यत्वादर्थवादः॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

उक्तेयो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः।
विकल्पितो वाशक्यत्वात्पिबपोतवदिड्वस्तुतिः॥११॥
विध्यनन्वयतो स्तोत्रं ब्रह्मोद्गातात्तथासति।
विषयैक्याद्विकल्पोऽत्र षोडशिग्रहवन्मतः॥१२॥
आधाने वामदेव्यादिसाम्नां गानानि विहितानि आधाने ए
वेदमपरमाम्नायते। उपवीता एतस्याग्नयो भवन्ति। यस्या
ग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायतीति उपशब्दः सामीप्यं ब्रूते
विगताः कालविलम्बमन्तरेण परैस्त्यक्ता इत्यर्थः। अनया
निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उद्गातुर्विहितं वामदे-
व्यादिसामगानं स्तौति। ननु ब्रह्मणः सामगानमप्रसक्तं त
तस्तं निषेधोऽत्यन्तमसम्भावितत्वाच्छशविषाणवच्छून्यः
। नहि वन्ध्यापुत्रो वा नरवधो वासम्भावयितुं शक्यते तथा
सति तादृशेन निषेधेन कथं स्तुतिरिति चेत् वपोत्खेदव
दिति ब्रूमः। स आत्मनो वपामुदखिददित्यनेन नात्यन्ता-
सम्भावितार्थेन यथा प्राजापत्यस्य तूपरस्याजस्य विधिः स्तू
यते तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। नेदं वामदेव्यादिसाम विधीनां-
स्तोत्रं भवितुमर्हति विधीनामनेकत्वेन स्वस्वसन्निधिप
ठितैरर्थवादैर्निराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वयायोगात् कात-
र्ह्यस्य गतिरिति चेत्। उच्यते ब्रह्मशब्दोऽत्र विप्रत्वजातिद्वारे

णोद्गातारंब्रूते। यस्यच्च गानं प्रसक्तं तस्मिन्निषेधे सति वि
धिनिषेधाभ्यामेकविषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकल्प्यते॥

सप्तमाधिकरणमारचयति

दीक्षितोनददातीति प्राप्तंसर्वंनिषिध्यते।
अनिर्दिष्टपुमर्थंवापुमर्थंवोक्तितोऽग्रिमः॥१३॥
उपदेशार्थवत्वायमध्यमो न्त्यस्तुसन्निधेः।
एकवाक्यत्वलोभश्चेत्पुमर्थेपर्युदस्यताम्॥१४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते दीक्षितो न ददाति नजुहोति न पचती-
ति तत्र यद्दानादिकं पुरुषार्थं यच्च क्रत्वर्थं तत्राप्युपदिष्टम
ति दिष्टञ्च तत्सर्वं प्रतिषिध्यते। कुतः न ददातीत्यादिवचन
स्य सामान्यरूपत्वादित्याद्यः पक्षः। उपदिष्टस्यापि प्रतिषेधे स
ति उपदेशो व्यर्थः स्यादिति। ततोऽतिदिष्टं पुरुषार्थं चेत्येतदु-
भयमेव प्रतिषिध्यते क्रत्वर्थत्वे नोपदिष्टंदानादिकमनुष्ठेय
मिति मध्यमः पक्षः। नित्याग्निहोत्रदानादिकं पुरुषार्थत्वेन
यत प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं ज्योतिष्टोमकालेऽपि प्राप्तं यच्चा-
तिदिष्टं दानादिकं तयोरुभयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्यो
पदिष्टमेव सन्निहितमिति पुमर्थस्यैवात्र निषेधः नचनि
त्याग्निहोत्रदानादौ विधि निषेधयोः प्रवृत्त्या विकल्पः शङ्क्यः
भिन्नविषयत्वात् क्रत्वर्थो निषेधः क्रतुकाले तदनुष्ठानं वार
यति पुरुषार्थस्तु विधिः कालान्तरे तदनुष्ठापयति तस्मात् पु
मर्थस्य निषेधः। यदि प्रतिषेधपक्षे वाक्यभेदः शङ्क्येत तर्हि
पुमर्थदानादिव्यतिरिक्तं क्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्युदासोऽस्तु
॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

विकल्पितोवाध्यतेवाहवनीयःपदादिभिः।
सामान्यस्यविशेषेणप्रत्यक्षोक्तित्वसाम्यतः॥१५॥
लिङ्गचोदकवद्बाधोनास्तितेनविकल्पितः।
विशेषार्थेलक्षणास्यात्तोमुख्येनवाध्यते॥१६॥

अनारभ्य श्रूयते यदाहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्याभीष्टः प्री

तेइति ज्योतिष्टोमे श्रूयते पदे जुहोति वर्त्मनि जुहोतीति राजसूये श्रूयते वल्मीकवपायामुत्कस्य जुहोतीति तथान्यत्र श्रूयते गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोतीति तत्रानारभ्यवादे होमसामान्यमनूद्याहवनीयो विहितः प्रकरणनियमितैः पदादिवाक्यैस्तदनुबद्धा विशिष्टहोमा विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषमनूद्य गार्हपत्यो विहितस्तत्र पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तैः पदादिभिः सह विकल्प्यते । कुतः उभयोः प्रत्यक्षवचनयोः क्रत्वर्थत्वेन समानबलत्वात् न चैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यत्र यथा श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते यथा वा चोदकातिदिष्टानां कुशानामुपदिष्टैः शरैर्बाधस्तथा सामान्यस्य विशेषेण बाधोऽस्त्विति चेत् न वैषम्यात् लिङ्गं विलम्बितत्वात् दुर्बलं चोदकश्चानुमेयतया दुर्बलः । न त्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्बते नाप्यनुमीयते । अतो दौर्बल्याभावाद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । होमसामान्यस्यानुवादकत्वाच्छास्त्रं तत्सामान्ये मुख्यत्वाद्धोमविशेषानुवादे लाक्षणिकतया दुर्बलं विशेषशास्त्रं तु मुख्यवृत्त्या विधायकत्वात् प्रबलं न च पदादिशास्त्रमपि होमसामान्यमेवानूद्य पदादिविधायकत्वेन समानबलं स्यादिति शङ्क्यं प्रकरणनियमितत्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादायोगात् तस्मात् प्रबलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते ॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥

सामिधेनीसाप्तदश्यं वैमृधादावपूर्वगीः ।
संहतिर्वोपकारस्य क्लृप्त्याद्यस्ताज्यभागवत् ॥२०
सामिधेन्यश्चोदकाप्ताः साप्तदश्यं तु वैमृधे ।
पुनर्वाक्येन संहृत्यामनारभ्योक्तिचोदितम् ॥ २१ ॥

अनारभ्याम्नायते । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति तथा वैमृधेऽध्वरकल्पायां पशौ चातुर्मास्येषु मित्रविन्दायामाग्रयणेष्वादौ च पुनः पुनः साप्तदश्यं विहितं तद्गणना

रभ्याधीनानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथापि श्रुतेन पाञ्चदश्येनावरुद्धत्वाद् विकृतिष्वेव निविशते तथा सति वैमृधादिषु विकृतिष्वनारभ्य वादप्राप्ताः सप्तदश सामिधेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधीयाज्यभागवत् क्रतूपकारकत्वेनेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यः श्रोदकं लोपयन्त्यो वै मृधादेरपूर्वकर्मतां गमयन्ति साप्तदश्यन्त्वनारभ्य वादप्राप्तमनूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। वैमृधादिषु सामिधेन्य आज्यभागवन्न विधीयन्ते किन्तु चोदकप्राप्तास्ता अनूद्य साप्तदश्यं विधीयते तच्च साप्तदश्यं वैमृधादिप्रकरणेप्याम्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु प्राप्तमनारभ्य वादेन तु सर्वासु विकृतिषु तत्रानारभ्य वादो विलम्बते प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनी सम्बन्धमवबोध्यान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्चदश्यपराहतत्वेन विकृतिषु सर्वासु निवेशः क्रियत इति विलम्बः प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनी सम्बन्ध एवबोध्यः क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न कल्प्यः प्रत्यक्षप्रकरणपाठेनैव तत्सिद्धेः ततः साप्तदशस्य वैमृधादिविकृतिविशेषसम्बन्धे सहसा प्रतिपन्ने सति तद्विरोधात् सम्बन्धो न कल्पयितुं शक्यः। अनारभ्य वादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य नित्यानुवादोऽस्तु यद्वा प्राकरणिकविधिर्वैमृधादिषु साप्तदश्यप्रापकः अनारभ्यवादस्तु प्राप्तस्य पाञ्चदशस्य बाधकः सर्वथापि चतुर्धाकरणवदुपसंहारवचनत्वान्नाज्यभागवदपूर्वकर्म ॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥

स्वाहेत्युक्तिर्द्विहोमेसंहारः स्यान्नवाग्रिमः।
पूर्वन्यायान्न तन्मन्त्रे स्वाहाकारविधिस्ततः ॥ २२ ॥
विधित्वेऽपि नियम्यः स्यान्नव्यस्यास्तवषट्कृतौ।
होमान्तरे वषट्कारः स्वाहाकारविकल्पनम् ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं

प्रदीयते इति दर्विहोमविशेषे श्रूयते। पृथिव्यै स्वाहान्तरि।
क्षाय स्वाहेत्यादि तत्र पूर्वाधिकरणे यथानारभ्य विहितस्य
साम्नदस्य प्राकरणिकविधिनोपसंहारस्तथोपसंहारे स-
ति होमान्तरेष्वनास्ति स्वाहाकार इति प्राप्ते ब्रूमः। पृथिव्यै
स्वाहेति मन्त्रपाठोऽयं न त्वत्र स्वाहाकारोनारभ्याधीन ब्राह्मणवा
क्येनैव विधीयते। न खलु यमादित्या अंशुमाप्याययन्ती-
त्यादि याज्या मन्त्रगता आदित्यादिशब्दाः कस्यचिदर्थस्य वि
धायका दृष्टा यथा सिद्धार्थवाची आदित्यशब्दो न विध य
ते यथा वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थ आप्याययन्तीति
शब्दो न विधायकस्तथा वैदिक हविर्विषयो दत्तमित्यस्मि
न्नर्थे वर्तमानः स्वाहाशब्दो नोच्चारणं विदधाति। तथा सत्यु
पसंहार्योपसंहारकयोरेकविषयत्व शङ्काया अप्यभावा-
न्नास्त्येवात्र पूर्वन्यायः ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे वि
नियुक्तत्वात् स्वाहारविधिरयोत्पत्त्यते इति चेत् सत्यमपि
ब्राह्मणवाक्येन पक्षे प्राप्तः स्वाहाकारो नियम्यते अस्मिन् द
र्विहोमे स्वाहाकारेणैवान्नं प्रदीयते ततः प्रासक्तो वषट्
कारोऽर्थान्निवर्तते। किञ्च पुरस्तात् स्वाहाकारा वा अन्ये
देवा उपरिष्टात् स्वाहाकारा अन्ये इति। अपि च विधित्वेऽपि
ब्राह्मणोक्त वाक्येन स्वाहा पृथिव्या इत्यपि पाठः पक्षे प्रा
प्नोति तत्र पृथिव्यै स्वाहेत्येव पठेदिति नियम्यतेऽर्थाद् व्य-
त्यासो वषट्कारस्य निवर्तते तस्मादविधित्वयोरुपसंहा
राभावेन होमान्तरेष्वनारभ्य विहितयोर्वषट्कार स्वाहाका
रयोर्विकल्पः सुस्थितो भवति॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

नातिदेशोऽतिदेशो वा वक्ष्यति ग्राह्ययोनेस्तः।
विकृतौ पुनरुक्तत्वाद्दोषोऽज्ञानरवद्भवेत्॥ २४॥
प्रकृते विकृतीनाञ्च साम्यायस्यात् पुनर्वचः।
साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव॥ २५॥

एवं श्रूयते य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति। उभयमप्येतं वा-
एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या इति अतिग्राह्य संज्ञका ग्रहा यज्ञस्यो
पष्टम्भकत्वादनुष्ठेया इत्यर्थः। अत्र चीयमानस्याग्नेरतिग्राह्या
णाञ्च विकृतिष्वतिदेशो नास्ति। कुतः पुनरुक्तिवैयर्थ्यप्र-
सङ्गात् विकृतौ ह्येवं पुनरुच्यते अथातोऽग्निमग्निष्टोमे
नानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रे पोम्यादि। अयमर्थः इष्ट
काचितमग्निमनु तस्मिंश्चितेऽग्नौ अग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमिति
तत्राग्निष्टोमः प्रकृतिः उक्थ्यादयो विकृतयः। यदि विकृ
तिषु चोदकश्चितमग्निमतिदेशे तदानीमुक्थ्यादिषु चोदका
देव तत्प्राप्तेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् अतिग्राह्याश्च विकृतिषु
पुनर्विधीयन्ते पृष्ठे गृह्णीयादुक्थ्ये गृह्णीयात् तस्माद्विधानार्थव
त्वाय विकृतावग्न्यतिग्राह्यातिदेशो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः। ऐन्द्रवाय
वादिग्रहाणामङ्गान्तराणामुक्थ्यादिविकृतिषु यथाऽतिदेशोऽस्तु।
पगतस्तथाग्निचयनस्यातिग्राह्याणाञ्चातिदेशः स्यात्। नह्य
खण्डः सकृत प्रवृत्तश्चोदकः कानिचिदङ्गान्यतिदिशेन्नका-
ण्युपेक्षेत इति युक्तम्। अतिदेशप्राप्तानामपि पुनर्वचनं-
प्रकृतिसाम्यार्थं यथा प्रकृतावग्न्यतिग्राह्ययोः सम्बन्धवि
धिस्तथा विकृतिष्वपीति तत्साम्यं न च साम्ये प्रयोजनाभावः
गुणकामप्रवृत्तेस्तत् प्रयोजनत्वात् श्येनचितिं चिन्वीत स्व
र्गकाम इत्यादिना कामादिगुणफलभूतस्वर्गादिकामा स्त्र
तास्ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते। तस्माद्यातोऽग्निमिति वा
क्येन प्रकृतावग्निष्टोमे कामसुविदुक्थ्यादिविकृतिषु चाग्नि
चयनलक्षण आश्रय उपदिश्यते। अन्यासु वाजपेयादिवि
कृतिषूपदिष्टस्याश्रयस्याभावादतिदिष्टस्य चानाश्रयत्वाद्
गुणकाम्यानां नास्ति प्रवृत्तिस्तस्मात्पुनर्विधानवैयर्थ्याभा-
वादस्त्यतिदेशः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

चतुर्द्धिर्वा पुरोडाशेऽवदानं होमतोक्तितः।
चतुर्मैवं सहाज्येन सिद्धस्यात्रानुवादतः॥ ३६॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते चतुरवत्तं जुहोतीति तत्र किंपु-
रोडाशद्रव्यगतस्यावदानस्य चतुःसंख्या किंवा तत्र द्विसं-
ख्या चतुष्ट्वं तूपस्तरणाभिघारणार्थाभ्यामाज्यावदानाभ्यां स
ह सम्पाद्यत इति संशयः। तत्र चतुरवत्तस्य द्वितीयाविभ-
क्त्या होमकर्मत्वमुच्यते। न चोपस्तरणाद्यर्थस्याज्यस्य होम
कर्मत्वमस्ति तस्मात् पुरोडाशावदानस्यैव चतुर्वारत्वमि-
ति प्राप्ते ब्रूमः तत्रावदत्र होमानुवादेन चतुरवत्तत्वं विधीय
ते होमस्याप्राप्तत्वात् नापि विशिष्टविधिर्गौरवप्रसङ्गात् हो
ममात्रविधानेन चतुरवत्तत्वमनुवाद्यं तच्चाज्यसहितस्यैव
युक्तं द्विर्हविषोऽवद्यतीति विधिना पुरोडाशावदाने द्वित्व
स्यैव प्राप्तत्वात् तस्मात् पुरोडाशे द्विरवदानम्॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

उपांशुयाजे किं तत्स्यादवदानचतुष्टयम्।
साद्यानास्त्युपसंहारान्नातुक्तिर्वाक्यतोऽस्तितत्॥२७॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं चतुरवत्तं नोपांशुयाजे। कुतः साद्य
द्रव्यवदुपसंहारात् यथा साद्यद्रव्यमनारभ्याधीतं परिगणि
तासु मित्रविन्दादिविकृतिषु पुनः श्रूयमाणतास्वेवोपसंहृ-
तं एवमुपस्तरणाभिघारणोपेते हविषि श्रूयमाणं तत्रैवोप
संहर्त्तव्यं तथा च पुरोडाशसान्नाय्ययोस्तत् पर्यवस्यति उ
पांशुयाजस्य तूपस्तरणादिराहित्यान्नास्ति चतुरवत्तत्वमिति
प्राप्ते ब्रूमः। योऽयमुपसंहरत्वे नोदाहृतो वृत्तविधिः सोऽनुवाद
इति पूर्वोक्तं अत उपसंहारो न शङ्कितुं शक्यः माभूदुपसं-
हारस्तथाप्युपांशुयाजे चतुरवत्तं कथं सिध्यतीति चेत् चतु
रवत्तं जुहोतीति वाक्यादिति ब्रूमः। तस्मादुपांशुयाजे चतुर-
वत्तम्॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

सम्पन्नाः पुरोडाशाभ्यामेवेत्यधिकारिणः।
शेषः स्यात न कुते मैवं कास्त्यं नित्यत्वबाधनात्॥२८॥
कर्मान्तरविधिर्मैवं मन्यमिन्द्रेवकारतः॥

णिजर्थस्य विधिर्नैवं साफल्यात्स्वार्थवर्जनात् ॥ २९ ॥
कालस्यास्तु विधिर्मैवं लक्षणायाः प्रसङ्गतः ।
ऐन्द्राग्नैकविधिर्मैवं वैषम्यादेवकारतः ॥ ३० ॥
कालो लाक्षणिकोऽप्यस्तु स्वार्थत्यागेऽति चेन्न तत् ।
स्तुत्या विध्यैकवाक्यत्वात्स्वार्थत्यागानुवादता ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नायते पुरोडाशाभ्यामेवा सोमयाजिनं याजयेत् यावेतावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति । तत्र च षट्पक्षान् क्रमेणोपन्यासपूर्वकं निरस्य सप्तममवस्थापयति । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र योऽधिकारी श्रुतस्तस्यायं शेषः स्यात् । कुतः तच्छ्रुतेः पुरोडाशसाधनकस्य यागस्य यः कर्त्ताधिकारवाक्ये श्रूयते स एवात्रा सोमयाजिशब्देन विशेषितः श्रूयते इत्याद्यः पक्षः । नैष युक्तः कार्त्स्न्यनित्यत्वयोर्बाधप्रसङ्गात् तथाहि पुरोडाशाभ्यामेवेत्येवकारेण सान्नाय्योपांशुयाजयोर्व्यवच्छेदः । तथा पुरोडाशद्वयस्याग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति विशेषितत्वादग्नीषोमीयस्यापि व्यवच्छेदः ततः कार्त्स्न्यं बाध्येत । तथा सोमयाजिनमेवेत्यन्वयस्तदानीं सोमयागादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासव्यवच्छेदात् यावज्जीवादिवाक्यात् प्रापितनित्यत्वं बाध्येत तस्माद्दर्शपूर्णमासाभ्यामन्ये आग्नेयैन्द्राग्नकर्मणी विधीयेते इति द्वितीयः पक्षः । यावेतावितिप्रसिद्धानुवादेन दर्शपूर्णमासावेव प्रत्यभिज्ञायेते पुरोडाशाभ्यामेवेत्येवकारश्च कर्मान्तरपक्षे व्यर्थः स्यात् । तस्मात् प्रसिद्धकर्मानुवादेन याजयेदिति णिजर्थ ऋत्विजो प्रति विधीयते एवकारस्य प्रयोजनं सान्नाय्यादिनिवृत्तिरिति तृतीयः पक्षः सोऽप्यनुपपन्नः ऋत्विग्गामीफलस्य कस्यचिदश्रवणात् । न च विश्वजिन्न्यायेन प्रापयितुं शक्यं परार्थकर्मणि प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तेरेवासम्भवात् । तस्मात् कालविधिरस्तु सोमयागात् प्राचीनकाले पुरोडाशाभ्यामेव याजयेन्न तु सान्नाय्येन सोऽयं चतुर्थः पक्षः ।

एषोऽप्ययुक्तः असोमयाजिशब्दस्य काले लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् तस्मादैन्द्राग्नस्यैकस्य पौर्णमास्यामप्राप्तत्वेन विधिरस्तु आग्नेयस्तु पौर्णमास्याममावास्यायाञ्च नित्यप्राप्तत्वादनूद्यत इति पञ्चमः पक्षः। सोऽप्ययुक्तः सकृत् प्रयुक्तस्यैकस्य लिङ्प्रत्ययस्य विधित्वमनुवादत्वञ्चेति वैषम्यप्रसङ्गात् एवकारश्चात्र व्यर्थः। तस्मादगत्या तल्लाक्षणिकमभ्युपेत्यापि कालस्य विधिरस्तु। तथाहि असोमयाजिनः सान्नाय्येन तावत् प्रतिप्रसवः श्रूयते। तदिह सन्नयेदिति यदा सोमयागो नास्ति तदापि सन्नयेदेवेत्यर्थः। तथासति सोमयाज्यसोमयाजिनोरुभयोरप्यमावास्यायां सान्नाय्यमैन्द्राग्नपुरोडाशेन सह भिन्नविषयत्वाभावाद् विकल्पितः पुरोडाशः सोमयागात् प्रागेव पश्चात्तु सान्नाय्यमेवेत्यभिप्रेत्य कालो विधीयते। तथासत्येतच्छास्त्रं सार्थकं नान्यथेति षष्ठः पक्षः। सोऽप्ययुक्तः सान्नाय्येन तु सोमयाजिनं नित्यस्य विधेस्तावकत्वे सत्येकवाक्यत्वलाभात् स्वार्थकत्वञ्चैवं सति भविष्यति तस्मादनुवादोऽयमिति सप्तमः पक्षो राद्धान्तः॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति

उपांशुयाजे यत् किञ्चिद्द्रव्यमाज्यमुताग्रिमः।
विशेषानुक्तितो नैवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः॥३२॥

उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यत्र द्रव्यविशेषस्यानुक्तत्वादैच्छिकं द्रव्यमिति चेत् नैवम्। आज्यस्य श्रुतत्वात् नाव श्रुतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्तीति हि श्रुतं न चैवमप्यनियतं किंचिदाज्यमिति शङ्क्यम् ध्रौवस्य विहितत्वात् सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यत् ध्रुवायामाज्यमिति विहिते विध्यश्रवणेऽपि ध्रौवाज्यस्य सम्प्रयोजनत्वाय विपरिणामः कर्त्तव्यः॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

तत्रापः कोऽपि देवः स्यात्तान्त्रिको वाग्रिमो भवेत्।

अविशेषात्प्रकरणात्तान्त्रिकोऽत्र नियम्यते॥ ३३
तत्रोपांशुयाजे या काचिद्देवता स्यात् विष्णुरुपांशु यष्ट
व्य इत्यादेरर्थवादत्वेनाविधायकत्वात् अन्यस्य च देवता
विधेरदर्शनात् यागेन देवतामात्रस्यैव कल्पनाच्च। मैवम्
उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वाद्दर्शपूर्ण-
मासतन्त्रमध्यपठित एव कश्चिद्देवः प्रत्यासत्त्योपांशुयाजे
नियम्यते॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

कोऽपि देवस्तान्त्रिकेषु नियतो वा न वाऽपि किम्।
प्रजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोमावुताथवा॥ ३४॥
विष्णुर्वेन्द्राग्निमुत्स्यु विकल्प्यं देवतात्रयम्।
कोऽप्यत्रानियमान्नैवमुपांशुत्वादियन्त्रणात्॥ ३५॥
प्रजापतिरुपांशुत्वात्तूष्णीम्भावयोगतः।
अग्निर्मुख्यत्वतो मैवं तद्याज्यादेरपाठतः॥ ३६
अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः।
विष्णुर्याज्यादितस्तन्न प्राजापत्योक्तिबाधनात्॥ ३७
याज्यात्रैविध्यतः प्राप्ता विकल्प्यन्तेऽत्र देवताः।
विधिशेषार्थवादेऽपि तत्प्राप्तमनूद्यते॥ ३८॥

तान्त्रिकदेवेषु नियमकाभावाद्यः कोऽपीति चेत् न वक्ष्य
माणानामुपांशुत्वादीनां नियामकत्वात् यत्किञ्चित् प्राजा
पत्यं यज्ञे क्रियत उपांश्वेव तत् क्रियत इति वचनादुपांशु
त्वधर्मसामान्येन प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति विधेस्तू-
ष्णीम्भावस्यैव प्रजापतिधर्मत्वात् प्रथमं यागदेवत्वेन मु
ख्यत्वादग्निर्देवतेति चेत्। न। उपांशुयाजक्रमेऽग्निविषय
याज्याद्यपाठात् नावप्रूतामित्यादि पूर्वोदाहृतवाक्यादग्नीषो
मौ देवतेति चेत्। न। तस्य वाक्यस्य पौर्णमासीकालविधाय
कत्वात् कस्यांचिच्छाखायामुपांशुयाजक्रमे वैष्णवया-
ज्यापुरोऽनुवाक्ययोः पाठाद्विष्णुर्देवतेति चेत्। तथा सति
शाखान्तरप्राप्तयोः प्राजापत्ययोर्बाधः प्रसज्येत तस्मात्त्रा-

नाशत्वात्तु पठिताभ्यां विष्णुप्रजापत्यग्नीषोमविषयया-
ज्यापुरोऽनुवाक्याभ्यां प्राप्तास्तिस्रो देवता विकल्प्यन्ते। अत
एवोपांशुयाजविधिशेषेऽर्थवादेऽप्येतदेव प्राप्तं देवतात्रय
मनूद्यते विष्णुरुपांशु यष्टव्यो जामित्वाय प्रजापतिरुपा
ंशु यष्टव्यो जामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामि-
त्वायेति। तस्माद्देवताविकल्पो राद्धान्तः॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

दर्शो द्विर्वा तस्य कालो दर्श एवान्य एव वा।
द्विपुरोडाशसान्निध्याद्वाद्यो दर्शोऽग्निमोऽग्रतः।३९॥
विष्णुयाज्योक्तितो युक्तो मध्यमः पूर्णिमाविधेः।
स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिने॥४०॥

जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपां
शुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वायेति पुरोडाशयोर्मध्ये स
यागो विहितः। पुरोडाशौ च पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयौ
अमावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नौ ततो द्विः पुरोडाशसन्निधेः
समानत्वाद्दर्शपूर्णिमाचेत्युभयमुपांशुयाजस्य काल इ
त्याद्यः पक्षः। दर्शं प्रक्रम्य याज्याकाण्डे आग्नेययाज्याया अ
धस्ताद्वैष्णवयाज्यायाः पाठात् प्रकरणसन्निधितः प्रब
लत्वाद्दर्श एव काल इति मध्यमः पक्षः। तावब्रूतामग्नीषो
मावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति पौर्णमास्या
स्तत् कालत्वेन विधानाद्वाचनिकस्य विधेः प्रबलत्वात्पौ
र्णमास्येव कालस्तथा च वैष्णवयाज्या प्रकरणादुत्कृष्यताम्॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

पुरोडाशैकयुक्तायां पौर्णमास्यामयं न हि।
स्याद्वा नास्त्यन्तरेत्युक्तेर्लेस्यकालेऽस्ति शङ्खवत्।४१।

सोमात् प्रागग्नीषोमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेयपुरो
डाशयुक्ता पौर्णमासी भवति स सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भव-
तीति वाक्येनाग्नीषोमीययोः सोमयागोत्तरकालत्वावगमात्

तस्मादुपांशुयाजो नास्ति। कुतः उपांशुयाजमन्तरा यज तीति पुरोडाशद्वयान्तरालवत्वस्य गुणत्वेन विधानादिति प्राप्ते ब्रूमः। किं पुरोडाशावन्तरालकालस्य विशेषणभूतौ उतोपलक्षणभूतौ नाद्यः अन्तरालकालवत् तद्विशेषणयोः पुरोडाशयोरुपांशुयाजगुणत्वप्रसङ्गात्। नचैतद्युक्तम्। उपांशुयाजवत्तयोरपि स्वातन्त्र्येणैव स्वस्वफलान्वयात् द्वितीये तु शङ्खन्याये नोपलक्षकस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्याभावेऽप्युपलक्ष्ये काले यागोऽस्ति यथा शङ्खध्वनिवेलायां राजसेवार्थं प्रतिदिनमागन्तव्यमित्युक्ते कस्मिंश्चिद्दिने तं शङ्खधमतः पुरुषस्याभावे नोपलक्षकस्य ध्वनेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन् काले सेवकः समागच्छति तथात्रापि द्रष्टव्यं यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेवव्यापारभूतं सूर्यगत्यादिकं सम्भाव्यते तद्यत्रापि सम्भवत्येवाग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः तस्मादेकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्यामस्त्युपांशुयाजः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्याष्टमः पादः समाप्तः॥

अथ एकादशोऽध्यायः॥

बाधाबाधविचारेण प्रयाज्ये निश्चिते सति।
प्रयोगस्य विचारोऽथ तन्त्ररूपो विचार्यते॥

अनेन दशमैकादशयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः॥

एकादशाध्यायस्याद्ये पादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥
षड्यागानां फलं स्वर्गः प्रत्येकं तन्त्रता यवा।
आद्यः पृथक्फलार्थित्वात्तत्संघस्य फलोक्तितः॥१॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतं फलमाग्नेयादिभिः षड्भिर्यागैः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। कुतः। पृथगुत्

पन्नतया परस्परनिरपेक्षाणां पृथगेव फलाकाङ्क्षितत्वादि ति चेन्न। तत्समूहवाचिना दर्शपूर्णमासशब्देन व्यवहृतस्य सङ्घस्यैव फलसम्बन्धात्॥ तस्मात्स्वर्गस्तेषां फलं तन्त्रेण तन्वते विस्तार्यन्ते बहूनामुपकारो येन सकृत प्रवर्त्तितेन त दिदं तन्त्रम्। तद्यथा बहूनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपस्ते षामुपकरोति। नत्वनु लेपनभोजनादिवत प्रतिपुरुषमावृ त्तिलक्षणमावापमपेक्षन्ते। एवं स्वर्गस्त न्त्रे णफलम्

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

कार्य्यभेदोनवाङ्गानां सौर्य्यचित्रादिवद्भिदा
करणेकान्तदेकत्वद्वारभेदोबहुत्वतः॥ २ ॥

यानि प्रयाजाज्यभागाद्यङ्गानि तेषां सर्वेषां करणं प्रत्युप- कारभेदःस्यात् कुतः कार्य्यभेददर्शनात्। यथा सौर्य्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामश्चित्रया यजेत पशुकाम इत्या दिषु परस्परनैरपेक्ष्येण विहितानां सौर्य्यादीनां ब्रह्मवर्चसा दिकार्य्यभेदस्तथा प्रयाजाज्यभागादीनां परस्परनिरपेक्षा णां करणे प्रकारोभिद्यते। नचात्र पूर्वन्यायेन सङ्घोपकार गमकं किञ्चिदस्तीति प्राभेव्रूमः। करणाकाङ्क्षानुसारेणा ह्यङ्गोपकारःकल्प्यः। करणञ्च स्वयमेकसत्स्वर्गसाधनं प्रसाधन ——————— धनलक्षणमेकमेवोपकारमङ्गकृ तमपेक्षते। अङ्गबहुत्वंतुद्वारकार्य्यभेदेनोपपद्यते। यथा॰ तण्डुलकाष्ठस्थाल्यादीनां कारकाणां द्वारभेद एवौदननि- ष्पादनलक्षणप्रधानकार्य्यमेकमेव तद्वदत्र द्वारभेदेऽप्युप कारएकएव॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

उपकारःसएकेनकेश्चिद्वा निखिलैःकृत॥
आकाङ्क्षापूरणाद्यद्यःफलाधिकायमध्यमः॥३॥
कपोतवद्योगपद्येत्यागहेतोरभावतः।
सम्भूयकरणाकाङ्क्षापूरयत्युपकारतः॥४॥

सोऽयं करणं प्रत्येक उपकारः पूर्वत्र निर्णीतः। सएकेना

द्धे न सिध्यति। करणस्याङ्गाकाङ्क्षायास्तावता पूरितत्वाद्य
थाग्रामगतैः सर्वैः कर्त्तव्यैः करदानमेकराजकुलसमागतः क
रोति। कराकाङ्क्षा च तावता निवर्त्तते। तथात्रापि द्रष्टव्यम्। य
द्येतदङ्गमनुष्ठेयमिति विशेषनियामकं नस्यात् तर्हि विक
ल्पोऽ— स्त्वित्याद्यः पक्षः। यथा यावन्ति काम्यकर्माणि सौ
र्य्येचित्रादीन्यनुतिष्ठति तावत् फलमाप्नोति तथाङ्गभूय-
स्त्वेन फलभूयस्त्वसम्भवादिच्छया कानिचिदङ्गान्यनुष्ठे
यानि। तैश्चातिशयवानेककरणोपकरणे जायत इति मध्यमः
पक्षः यथा जिघत्सया खलबीजभक्षणाय कपोतपंक्तिर्यु-
गपत् पतति तथा करणाकाङ्क्षा पूरयितुं समर्थानि सर्वा।
ण्यङ्गान्येकप्रयोगवचनपरिगृहीततया युगपत् प्राप्तानि
तेषां केषाञ्चिन्न परित्यागे हेतुर्नास्ति। तस्मात् सर्वान्यङ्गा
नि सम्भूयैकस्योपकारजनने करणाकाङ्क्षां पूरयन्तीति रा
द्धान्तः। वार्त्तिककारस्तु पूर्वाधिकरणस्यवैयर्थ्यंमन्यमानोऽ
स्मिन्नेवाधिकारेणान्तर्भावयामास॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

काम्यकर्मप्रयोगः किं सकृदेवासकृत्त्ववा।
फलसिद्धेरादिमोऽन्योभूयः स्वेच्छानुसारतः॥ ५॥

चित्रादिकाम्यं कर्मसकृदेव प्रयोक्तव्यम्। तावतैव पश्वा-
दिफलसिद्धिः। यथा प्रयाजाद्यङ्गं सकृदेवानुष्ठीयते तद्वदि
ति प्राप्ते ब्रूमः। विषमो दृष्टान्तः। करणस्याङ्गेषु सकृदेवाका
ङ्क्षा। इह तु पुरुषः स्वर्गपश्वादीन् भूयोभूयः कामयते। अ
तस्तदनुसारेण प्रयोगावृत्तिः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

अवघातः सकृन्नो वाऽसकृत्स्याद्विधिसिद्धितः।
दृष्टात्तण्डुलनिष्पत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्यतामयम्॥ ६॥

व्रीहीनवहन्तीत्यत्र सकृन्मुसलपातमात्रेणविधिप्रयुक्त
स्यापूर्वस्यसिद्धेर्नास्त्यत्रावृत्तिरितिचेत् न। तण्डुलनि-

घ्यत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वेन तत्सामर्थ्येन तस्याभ्यासस्याश्रुतस्यापि कल्पनीयत्वात्। एवं तण्डुलपेषणादावपि द्रष्टव्यम्॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

सर्वौषधावघातः किमावृत्त्यैः सकृदेव वा।
आवर्त्यः पूर्ववन्नैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात्॥७॥

अग्निप्रकरणे श्रूयते। औदुम्बरमुलूखलं सर्वौषधस्य पूरयित्वावहन्ति। अथैतदुपदधातीति। अत्रादृष्टमात्रस्य प्रयोजनत्वात् सकृदेवावघातः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अङ्गेऽभ्यासो न वा भूम्नाभ्यासो नाङ्गे पृथक् फलम्।
अङ्गावृत्त्यैव भूमातः प्रयोगेऽङ्गं सकृद्भवेत्॥८॥

एकस्मिन्यागे प्रयाजाद्यङ्गं फलभूमार्थिनाभ्यस्यम्॥

कारीर्यादेः काम्यस्य कर्मणोऽभ्यासेन फलभूयस्त्वदर्शनादिति चेत् न अङ्गोपकृतप्रधानस्य यत् फलं ततोऽतिरिक्तस्य कस्यचिदभावात्। यदि फलभूमानमर्थयेत्तदा साङ्गं प्रधानमावर्त्तनीयम्। नत्वङ्गमात्रावृत्त्या तत् सिध्यति तदुपकारभूयस्त्वमङ्गावृत्तिलक्षणम् फलभूयस्त्वे पर्यवस्यति। यथा सस्यादिषु कर्षणाद्यावृत्तिकृतो भूयानुपकारः फलं वर्धयति तद्वदिति चेत्। न। तत्र तु दृष्टत्वादिह त्वदृष्ट उपकारः शास्त्रादेव बोध्यः। न च शास्त्रमुपकारभूयस्त्वायाङ्गावृत्तिं कञ्चित् ब्रूते। तस्मादेकस्मिन् प्रयोगे सकृदेव प्रयाजाद्यङ्गानुष्ठानम्॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्याः संख्याः किं त्रित्वमेव वा।
आद्यो बहुत्वसाम्येन त्रित्वे नैव कृतत्वतः॥९॥

अश्वमेधे वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति त्रित्वचतुष्ट्वादिसंख्यानां सर्वासां बहुत्वसाम्यादिच्छया काचिद्बहुसंख्या स्वीकार्येति चेत्। न त्रित्वेनैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वात्। योऽपि चतुष्ट्वादिसंख्यामुपादत्ते तेन न तदन्तर्भूतं त्रित्वं वर्ज्ये

यितुं शक्यते। अतोऽवश्यम्भावित्वेन प्रथमभावित्वेन ला
घवेन च त्रित्वोपादाने शास्त्रार्थसिद्धौ ततः शक्यम्। त्रित्वो
पादानेन त्वनन्तर्भूतं चतुष्ट्वादिकं वर्जयितुं न शक्यते। अ-
धिकपक्षि हिंसायां प्रत्यवायात्। तस्मात् त्रित्वमेवोपादेयम्
॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

उत्तरास्तिस्र एव स्युर्यावत्यस्त्वत्र पूर्ववत्।
तिस्र एव हविःकान्त्या पूर्वो विधितोऽन्तिमः॥ ९॥

साम्नाय्यदोहं प्रकृत्य श्रूयते। वाग्यतस्तिस्रो दोहयित्वा वि
सृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयतीति। तत्र तिस्रभ्य उ
त्तरा गावो यजमानस्य यावत्यः सन्ति। तासां मध्ये कपिञ्जल
न्यायेनोत्तरास्तिस्र एव गावो दोहनीया इति प्राप्ते ब्रूमः। ना
स्यैतां रात्रिं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात् कुमाराश्च न पयो लभे
रन्निति विद्यमानपयसो हविष्ट्वं विधीयते। न चात्र कुमा-
राणां पयसो निषेधः तथा सति दृष्टार्थत्वपरित्यागे नादृष्टार्थ
त्वं कल्प्येत। कुमाराश्चेत्येवञ्च शब्दस्यापि शब्दार्थवाची
प्रयुज्यमानस्तदा व्यर्थः स्यात्। किञ्च बहुदुग्धीन्द्राय देवे-
भ्यो हविरित्यस्मिन्नपि मन्त्रे हविषां बाहुल्यं प्रतीयते। तेन-
प्राप्ते सर्वा उत्तरा गोदोहनमनूद्यापूर्वमन्वारम्भणमात्रं विधी
यते। तस्माद्द्विधेय कपिञ्जलवैषम्याद्धविर्बाहुल्यार्थं सर्वा
उत्तरा दोहनीयाः॥ अथ दशमाधिकरणमारचयति॥

प्रत्यङ्गि कार्य्यमेवाङ्गानि तन्त्रेणोताङ्गिनो यतः।
एकैकस्योपकार्य्यत्वं तस्मात् प्रत्यङ्ग्यनुष्ठितः॥ १०॥
विधानवदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकम्।
तद्देशकालकर्तॄणामेकत्वान्ननेकादिवत्॥ ११॥

पौर्णमास्यां त्रीण्याग्नेयादीन्यङ्गानि प्रयाजाज्यभागैरुपका
र्याणि तेष्वेकैकस्याङ्गिन उपकारापेक्षितत्वात् प्रतिप्रधानम
ङ्गानि पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः। यथा समिधो यजतीत्या
दिविधानं सकृदेव प्रवृत्तं तत्वाग्नेयादित्रयोद्देशेन पृथक्-

प्रवर्त्तन्ते। तथानुष्ठानमपि सकृदेव प्रवर्त्तते। प्रवृत्तं सत् त्र याणामुपकाराकाङ्क्षां पूरयति। यथा बहूनां पुरतो नृत्यन्न र्त्तकः सर्वेषां सुखं युगपन्निर्वर्त्तयति तद्वत् तस्मादाग्नेया दिषु देशकालकर्त्तॄणामेकत्वादङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानम्॥

अथ एकादशाधिकरणमारचयति॥

कृष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा दैवतैक्यतः।
तन्त्रं सौम्यव्यवायेन कालभेदात् पृथग्भवेत्॥१२॥

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते। आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौ म्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्धमान इति अयमर्थः। ममैव पौरोहित्यमस्तु नान्यस्येत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्त वर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति। तत्राद्यन्तयोः कृष्णग्रीवयोः प श्वोर्दैवतैक्यात् तन्त्रेणानुष्ठानम्। इति चेन्न। सौम्यपशुना- व्यवधाने सति कालैक्यासम्भवेन तन्त्रासम्भवात्तस्माद्वापः

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे एका दशाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

आग्नेयादिप्रधानस्य देशकाले च कर्त्तरि।
भेदः स्यादथवा तन्त्रमङ्गत्वाद्द्रव्यदेववत्॥१॥
उत्पत्तिविधिशेषत्वादभेदः स्यादेकशब्दतः।
विधेः प्रयोगशेषत्वादभेदेन तु तन्त्रता॥२॥

दर्शपूर्णमासयोर्देशकालकर्त्तारो विहिताः। समे दर्शपूर्णमा साभ्यां यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावा स्यायां यजेत। दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इति। एते दे शकालकर्त्तारोऽङ्गत्वात् द्रव्यदेवतावत् उत्पत्तिविधिशेषाः सन्तः प्रधानेष्वाग्नेयादिषु प्रतिप्रधानं भिद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येकेन शब्देना ग्नेयादीनां पृथगुत्पन्नानामपि परस्परसहितानामेव फल

साधनत्वेन विधानादेकः प्रयोगो गम्यते। तमेकप्रयोगमापाद्
कमेकं दर्शपूर्णमासशब्दमुपजीव्य देशादिविधानाद्देशादयो
ऽपि प्रयोगशेषा एव न तूत्पत्तिशेषाः। तस्मादेकस्मिन् प्रयोगे
देशादीनां तन्त्रेण सम्बन्धः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

अङ्गेषु ये केऽपि देशाद्याः किं वा ते देवतादिवत्।
अनन्वयात्केऽपि मैवं प्रयोगेण परिग्रहात्॥ ३॥

प्रयाजाद्यङ्गेषु ये केऽपि देशकालकर्त्तारः। प्रतीष्टि इच्छ
या कर्त्तव्याः। कुतः। अनन्वयात्। यथा प्रधानान्वितयोर्द्रव्य
देवतयोरङ्गेष्वन्वयो नास्ति तथा देशादीनामपीति प्राप्ते ब्रूमः
। प्रयोगशेषत्वं देशादीनां तत्वाग्नेयादिविधिशेषत्वमित्युक्त
म्। प्रयोगेण च प्रधानवदङ्गान्यपि गृह्यन्ते। तस्माद्ये एव दे
शाद्य प्रधानानां त एवाङ्गानामपि॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

सङ्घभेदे तन्त्रभङ्गं नवा कर्मैक्यतोऽग्रिमः।
न मुख्यकालभेदोक्ता प्रयोगस्य पृथक्त्वतः॥ ४॥

इष्टौ विद्यमानानां षण्णां यागानां द्वाववान्तरसङ्घौ दर्शश्च-
पूर्णमासश्च। चातुर्मास्येषु चत्वारः सङ्घाः वैश्वदेववरुणप्र-
घाससाकमेधशुनासीरीयाः। एतादृशे विषये सङ्घः नानेक
त्वे कर्मैक्यात् प्रयोगैक्ये सत्यङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानं युक्तम्।
न च पौर्णमास्यमावास्ययोः कालभेदेनाङ्गभेदः शङ्क्यः। पशु
वदभेदोपपत्तेः। वपया प्रातःसवने प्रचरन्ति पुरोडाशेन-
माध्यन्दिने ऽङ्गैस्तृतीयसवने इति वपापुरोडाश हृदयाद्य
ङ्ग प्रचाराणां कालभेदे ऽपि पश्वङ्गानां प्रयाजानां यथा नास्त्या-
वृत्तिस्तद्वदत्रापीति प्राप्ते ब्रूमः। नात्राङ्गतन्त्रं युक्तम्। कुतः
। दर्शपूर्णमासकर्मण एकफलसाधनत्वेन तत्स्वरूपत एक
त्वेऽपि दर्शप्रयोगात् पूर्णमासप्रयोगस्य पृथक्कृतत्वात्। तच्च पृ
थक्कृत्वं वाचनिकात् कालभेदादवगम्यते। पशुदृष्टान्तस्तु वि

षमः। नहि मुख्यस्य पशुयागस्य भेदोऽभिहितोऽस्ति। वपादी
नां तु प्रयाजाद्यपेक्षया मुख्यत्वेऽप्यस्ति महद्वैषम्यम्। प्रया
जादिभ्यो वपादयो मुख्यास्तेभ्यो वपाद्यवयवेभ्योऽवयवी
पशुर्मुख्यः। अत्रापि प्रयाजादिभ्यः आग्नेयादयस्त्रयो मु
ख्यास्तेभ्योऽपि तेषां सङ्घो दर्शो मुख्यस्तस्य च दर्शस्य कालभे
दो विधीयते। अमावास्यायाममावास्यया यजेतेति। तत्र द-
र्शयागस्थानीयस्य पशुयागस्य कालभेदो विधीयते चेत्।
भवेत्तदा साम्यं नत्वेवं विधीयते। किन्तु वपादिप्रचार-
स्यैव कालभेदो विधीयते। नहि प्रचारस्याङ्गभूतस्य मुख्य
यागत्वमस्ति येन प्रयोगभेदोऽत्राशङ्क्येत। तस्मात् पशुवै-
षम्येण मुख्यस्यैव दर्शस्य पूर्णमासयागस्य च कालभेदो
ऽस्य प्रयोगभेदे सति प्रयोगशेषाणां प्रयाजादीनामावृत्ति
रिति। एवं वैश्वदेवादिषु द्रष्टव्यम्॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

अङ्गान्यध्वरकल्पायाम् प्रातःकालादिवृत्तिषु।
त्रिषु सङ्घेषु तन्त्रेण स्युर्भेदेनाथवाग्रिमः॥५॥
उपस्यशेषनिर्वापात्तद्द्वाराङ्गापकर्षणात्।
प्रातर्निर्वापवैषम्यान्मुख्यकालाद्यभिन्नता॥६॥

काम्येष्टिष्वध्वरकल्पानाम काचिदिष्टिः। तत्र प्रातःकाले
त्रयाणां यागानामाग्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्यानां सङ्घः
पठितः। मध्याह्नपराह्णयोरपि तथैव पठितः। अष्टाकपालै
कादशकपालद्वादशकपालैराग्नावैष्णवो विशेषितः इत
रत् समानम्। तत्र त्रिषु सङ्घेषु प्रयाजाद्यङ्गानां तन्त्रम्।
कुतः। पुरावाचः प्रवदितोर्निर्वपेदिति सङ्घस्य यागस्याशे
षनिर्वापस्य रात्रौ सुप्तजनानां प्रबोधपूर्वकव्यापारात् प्राची
न उषःकालेऽपकर्षे सति निर्वापवदङ्गान्तराणामपकर्षस्य
प्रतिभानादिति प्राप्ते ब्रूमः। आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं
निर्वपेदिति सामान्येन विहितोऽयः प्रातःकालीनो निर्वापः

स एव सन्निहितत्वात् पुरानाचइति विशिष्यते। तस्मादुत्तरसङ्ग निर्वापोऽपि मुख्यत्वलाभाय तत्तत्कालयोः कर्त्तव्यस्तद्वत् प्रयाजादीनामपि भेदेनानुष्ठानम्॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति

प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्त्रमुतोऽग्रिमः।
पशुभेदाद्देवपाककालैक्याद्युक्तितोऽन्तिमः॥७॥

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तद्भेदानुसारेण वसाहोमो भिद्यत इति चेत्। न। प्रजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता। तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते प्रदानस्यापि पाकउपलक्षणं प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति। कालश्चैको याज्यार्द्धर्चान्तस्य तत्कालत्वेन चोदकातिदेशाद्वकतेन च सह होमस्तस्मात् तन्त्रम्॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

ऐकादशिनगे तन्त्रे वसाहोमेऽथ भिन्नता।
तन्त्रं शक्यत्वतो भेदः प्रधानार्थे च भेदतः॥८॥

एकादशिनेष्वाग्नेयसारस्वतसौम्यादिपशुषु वसाहोमस्य सहकर्त्तुं शक्यत्वात् तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः। देवताभेदेन प्रधानभेदात्। तत्र याज्यार्द्धर्चान्तकालानां भिन्नत्वेनानुष्ठाने यौगपद्यासम्भवाद्भेदः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

यूपैकादशिनी यूपाहुतेर्भेदोऽथ तन्त्रतः॥
समीपभेदादाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगोयतः॥९॥

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपाहुतिः प्रतियूपं भिद्यते। कुतः। यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति तद्विधानात्। सामीप्यानाञ्च भेदादिति प्राप्ते ब्रूमः। न तावदत्यन्तसामीप्यं सम्भवति यूपदाहप्रसङ्गात्। अतो यावता व्यवधानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य सामीप्यत्वमभ्युपेयम्। देशैक्यसम्भवादाहुतेस्तत्र तन्त्रता॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

किमश्वावभृथे मुख्यमात्रं साङ्गमुताग्रिमः।
मुख्यत्वेनान्वयान्मैवं प्रयोगेण सदन्वयात् ॥८॥

इदं श्रूयते। अश्वावभृथेन चरन्तीति। तत्र वारुणस्यैकक
पालो ऽवभृथशब्दवाच्यत्वान्मुख्यं कर्म तेन मुख्येनापामन्व
यः श्रूयते। अतो द्रव्यदेवतावदपां मुख्यमन्त्राङ्गत्वात् प्र
धानमात्रस्यैवाप्स्वनुष्ठानम्। आघाराज्यभागादीन्याहवनी
ये ऽनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः। स्यादप्येवम्। यद्यवभृथ इत्येता
वतैव श्रूयेत। इह त्वश्वावभृथेन चरन्तीति श्रवणादवभृ
थप्रयोगेणापामन्वयात् साङ्गं प्रधानमप्सु कर्तव्यम्॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

मारुत्याः सार्धमष्टाभिरङ्गे तन्त्रं भिदाऽथवा।
प्रयोगैकत्वतस्तन्त्रं भेदो देशस्य भेदतः॥९॥

वरुणप्रघासेष्वाग्नेयादीनि नव हवींषि विहितानि तेषु मा
रुतीमामिक्षां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे विहारे ऽनुतिष्ठति। इतरा
णि त्वष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे ऽनुतिष्ठति। तेषामष्टानां प्रयो-
गैक्यात् तन्त्रेणाङ्गान्युभयवादिसम्मतानि। तथा तान्येवमा
रुत्या अपीत्यत्रास्ति तन्त्रं प्राप्तम्। कुतः। वरुणप्रघासान्तः
पातित्वेन प्रयोगैक्यात्। नन्वत्र विहारभेद आम्नातः। पृथ-
गग्नी प्रणयतः पृथग्वेदी कुरुत इति सो ऽयं पृथगनुष्ठाना-
भावे व्यर्थः स्यात्। मैवम्। हविरासादनमात्रे तद्भेदोपयोगा
दष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतमेव प्रति
प्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निति तद्विधानात्। तस्मात् तन्त्रमिति
प्राप्ते ब्रूमः। देशभेदात् प्रयोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठानमपि भि
द्यते। न च तद्भेदस्य हविरासादनमात्रार्थता युक्ता। तदासा
दनस्य दृष्टे हि मार्थता परित्यागेनादृष्टार्थत्वकल्पनाप्रस-
ङ्गात्। न च प्रयोगभेदे नैवासादनभेदस्यापि सिद्धौ वचन
मनर्थकं स्यादिति वाच्यम्। अव्यवस्थया प्रयोगप्राप्तौ त

द्यवस्यार्थत्वात्। तस्माद्भेदेनाङ्गानुष्ठानम्॥
दशमाधिकरणमारचयति॥
कर्तृभेदो नवा तन्त्रभेदः स्यादङ्गभेदवत्।
पञ्चर्त्विग्वचनान्नैवं द्वयोरुक्त्या व्यवस्थितिः॥१०॥
तत्र पूर्वोक्ते विषये प्रयोगभेदादाघाराद्यङ्गभेदइव होतृब्रह्मादीनां कर्तृणामपि भेदइति चेत् मैवम्। वाचनिकपञ्चसंख्याविरोधात्। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृहोतृब्रह्माग्नीध्राः पञ्चर्त्विजश्चातुर्मास्येषु विहिताः। चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विजइति। यद्याग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च होत्रादिभेदः स्यात् तदा पञ्चसंख्याबाध्येत। ननु पञ्चसंख्यासिद्ध्यर्थमाग्नेयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता प्राप्नुयात्। मारुत्यां चाध्वर्युः प्राप्तइति चेत् सत्यम्। प्राप्तावेव तौ उभावुभयत्र व्यवस्थातुं वचनाद्भविष्यति। तच्च वचनं पूर्वोदाहृतम्। तस्मान्नास्ति कर्तृभेदः॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥
तत्रैव पत्नीसंयाजादौ तन्त्रं भिन्नताऽथवा।
तन्त्रमाग्न्येक्यतो मैवं कर्तृभेदानिवारणात्॥१२॥
तत्रैवाग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च गार्हपत्ये होतव्येषु पत्नीसंयाजादिषु तन्त्रयुक्तम्। कुतः। गार्हपत्यस्यैकत्वात् नचाहवनीयवद्दक्षिणेविहारे गार्हपत्यः पृथगस्ति। तस्मात् तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः। न तावदत्र पूर्वोक्तः कर्तृभेदो निवारयितुं शक्यते। तथा सत्यध्वर्युणा कृताः पत्नीसंयाजाः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां मारुत्यां कथमुपकुर्युः। न स्माद्ध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक् पत्नीसंयाजान् जुहुयात्॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥
पर्य्यग्निकरणे त्याग आलम्भोवस्रसामनि।
कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत्॥१३॥
किंचोत्कर्षोवसिष्ठस्य ह्यारण्योक्तिवदादिमः।
अदृष्टवाक्यभेदाप्रद्रव्याभावेन चान्तिमः॥१४॥
वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यान् पशून् सम्विनुत इति प्रकृ

त्य श्रूयते। तान् पर्य्यग्निकृतानुत्सृजतीति ब्रह्मसाम्न्याल-
भत इति। सप्तदशसु पशुषु पर्य्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्त
रकालभावी कर्मशेष उत्सर्गशब्देन निषिध्यते। अश्वमे-
धे पर्य्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य
प्रतिपन्नत्वादत्रापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्य्यग्निक
रणान्ताः समाप्याः। आलभतिनात्र ब्रह्मसामकाले कर्मा-
न्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः। कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्यादृ
ष्टाद्भिन्नं किञ्चिददृष्टं कल्प्येत। वाक्यभेदश्च प्राप्नुयात्। किं
च ब्रह्मसाम्न्यालभत इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्रवणात्कर्मा
न्तरविधिः सम्भवति। तस्मात्पर्य्यग्निकरणानन्तरमेव कार्य्य
स्य सप्तदशपशूनामालम्भादिशेषस्य ब्रह्मसामकाले उत्क
र्षो विधीयते। तथासत्यर्थप्राप्तः पर्य्यग्निकरणानन्तरभावि
कर्मव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानूद्यते॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

उक्तोत्सर्गः किमुत्कर्षस्त्यागो वाद्योऽत्र पूर्ववत्।
अन्वहत्रित्वयोरुत्तमाहःपञ्चत्वयोर्विधौ॥१५॥
वाक्यभेदाद्विशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिः।
तस्मादारण्यवच्छेषत्याग उत्सर्ग इष्यताम्॥१६॥

अस्त्यहीनेषु पञ्चशारदीयनामकः कश्चित् पञ्चाहवि-
शेषः स च पञ्चसु वर्षेष्वनुष्ठेयः। तत्र प्रथमे वर्षे विशाखा
नक्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तदशस्त्रीपशवः सप्तद-
शोक्षाणश्च विहितास्तेषु सर्वेषु पर्य्यग्निकृतेषु प्रोक्षितेषु च
सत्सु स्त्रीपशूनामालम्भं पुंपशूनामुत्सर्गं चाम्नाय पुन-
र्द्वितीये तृतीये चतुर्थे च वत्सरे तथैवानुष्ठानमाम्नाय पश्चा
दाम्नायते। त्रींस्त्रीन् नैकस्मिन् अहनि आलभेरन् पञ्चो
त्तमेऽहनीति तत्र वत्सरचतुष्टयगतासु चतसृष्वमावास्या
सु योऽयं पशूनामुत्सर्गस्तत्र कर्मशेषत्यागो न भवति किंतू
त्कर्षः। त्रींस्त्रीनिति वाक्येनालम्भस्याभिधानात्। यथापूर्वं

प्राजापत्यानामालम्भोत्कर्षस्तथात्रापि युज्यत इति प्राप्तेब्रूमः। त्रींस्त्रीन्नैकैकस्मिन् अहनि आलभेरन्नित्यत्र पर्य्यग्निकरणानन्तरभाविनं प्राप्तमालम्भमनूद्यैकाहत्व त्रित्वगुणयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत। तथा पञ्चोत्तमेऽहनि इत्यत्रोत्तमाहत्व पञ्चत्वयोर्विधौ वाक्यभेदस्तस्मात्तद्गुणद्वयविशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिरभ्युपेयस्तथा सत्यारण्यपशुन्यायेन सप्रदशोक्षाणः पर्य्यग्निकरणप्रोक्षणाभ्यां समापनीयाः॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

दशपेयेचाभिषेचनीयेतन्त्रंभिदाथवा।
क्रयसाहित्यतस्तन्त्रंकालभेदेनभिन्नता॥१७॥

राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ तयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण कार्य्यम्। कुतः क्रयसाहित्यात् सह सोमौ क्रीणाति अभिषेचनीय दशपेययोरिति श्रूयते। तथा सत्यभिषेचनीयस्य दशपेयस्य च सोमे क्रेतव्ये सति क्रयात् पूर्वभाविनां दशपेयाङ्गानामपकर्षात्तन्त्रं स्यादिति प्राप्ते-ब्रूमः। भिन्नकालीनयोरभिषेचनीय दशपेययोरङ्गानां भेदो युक्तः संसृपाख्याभ्यो दशभ्यः इष्टिभ्य ऊर्ध्वमपराह्णे दशपेयस्योपक्रमस्ताभ्यः प्राचीनेऽत्यन्त व्यवहिते कालेऽभिषेचनीयः। न च क्रयसाहित्यमस्ति सद्योदीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्तीति दशपेये क्रयस्य सद्यःकालत्वविधानात् सह सोमाविति वचनेन क्रयार्थोपसंवादे साहित्यं विवक्षितम्। तस्मादुभयोरङ्गानां भेदः॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

निष्कासावभृथेविप्रकर्षोऽथप्रतिपादनम्।
उतार्थकर्मपशुवदाद्योऽवभृथशब्दतः॥१८॥
कर्मान्तरंतदापिस्यात् प्रतिपत्तिःप्रयाजवत्।
प्राधान्यायार्थकर्मस्यात्तच्चावभृथकर्मकम्॥१९॥

चातुर्मास्ययागेषु वरुणप्रघासेषु वारुणीमामिक्षां प्रकृ-

त्येदमाम्नायते। वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति
।तत्रायं प्रयोगप्रकारः। वरुणप्रघासेषु नवहवींषि तेषष्ट
मं हविर्वारुण्यामिक्षा नवमं हविः काय एककपालः वारु
ण्यामामिक्षायां यवपिष्टनिर्मितं मेषमवदधाति तत आमि
क्षासंयुक्तं मेषं सर्वमवदाय हुत्वा ततः एककपालेन प्रच
र्य्य भाण्डलिप्तेन वारुण्यामिक्षायाः निष्कासेन यवतुषैश्चा
वभृथमनुतिष्ठतीति। तत्र संशयः। किं वारुण्यामिक्षायाए
कमंशं यवमयमेषसहितं पूर्वं प्रदाय पश्चादेककपाल प्र
चारादूर्ध्वं निष्कासरूपांशान्तरेण तुषैश्च प्रचरितव्यमित्येवं
प्रचारस्य विप्रकर्षः। उत कर्मान्तरम्। तत्रापि किं प्रतिपत्ति-
कर्म आहोस्विदर्थकर्मेति। तत्र विप्रकर्ष इति तावत् प्राप्तं कु
तः। पशौ तथा दृष्टत्वात्। प्रातःसवने वपया प्रचर्य्य तृतीय
सवने हृदयाद्यङ्गैः प्रचार इति सवनीयपशौ यथा प्रचारवि
प्रकर्षस्तद्वदत्रापीत्याद्यः पक्षः। तथा सत्यवभृथशब्दवैय-
र्थ्यं स्यादतः कर्मान्तरमिति पक्षान्तरम्। तदाप्यामिक्षाहविः
शेषस्य निष्कासस्यास्मिन् कर्मणि हविष्ट्वायोगात् प्रयाजशे
षन्यायेन तत्प्रतिपत्तिः स्यात्। यथा प्रयाजशेषेण हवींष्य
भिघारयतीत्यत्र शेषसंस्कर्तुमभिघारणं तथात्रापि निष्का
सः संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः। तस्मिन् पक्षे निष्कासस्य सं
स्कार्य्यद्रव्यत्वेन प्राधान्यान्निष्कासमिति विभक्तिव्यत्ययः
स्यादतोऽवभृथस्य प्राधान्यायार्थकर्मत्वमेष्टव्यम्। यदि चा
तुर्मास्येषु नास्त्यवभृथस्तदा तद्धर्मातिदेशाय तन्नामनिर्दे
शोक्तिरन्यदीयद्रव्यदोषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनि
कस्तस्मादर्थकर्म॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

प्रायणीयस्य निष्कासे योनिर्वापोऽर्थकर्म वा।
निष्कासप्रतिपत्तिर्वोदनीयस्य संस्कृतिः॥२०॥
उताद्यः पूर्ववन्नैवं मुख्यस्य प्रकृतत्वतः।
मध्योऽस्तु नापयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः॥२१॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्रायणीयस्य निष्कासमुदयनीयमभिनिर्वपतीति अत्र पूर्वन्यायेन निष्कासद्रव्यकमुदयनीयस्य प्रकृतत्वाद् भिन्नप्रकरणाम्नातावभृथधर्मातिदेशावदुदयनीयधर्मातिदेशासम्भवान्नार्थैकमत्वम्। तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु। सोऽपि न सम्भवति। उपयुक्तसंस्काराद्उपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात्। तस्मादुदयनीयस्य संस्कारः॥

इतिमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे एकादशाध्यायस्यद्वितीयः पादः समाप्तः॥

तृतीयपादस्यप्रथमाधिकरणमारचयति॥
वेद्यादिर्मुख्यकालेस्यात्तत्कालेवेनराङ्गवत्।
मुख्यकालेन पूर्वेद्युरित्याद्युक्तेः स्वकालतः॥१॥
वेदिर्वेदइध्मा बर्हिरित्यादेःसम्पादनरूपमङ्गानुष्ठानप्रधानस्यैव कालेकर्तव्यम्। प्रयाजाद्यङ्गेषु मुख्येन सह देशकालकर्तॄणामैक्यस्य निर्णीतत्वादिति चेत्। न। कालादिभेदस्य वाचनिकत्वात्। पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिंकरोतीत्यादिः कालभेदः। अप्स्ववभृथेन चरन्तीत्यादि देशभेदः। अग्नीषोमीयाच्च दक्षिणाभेदात् कर्तृभेदः। वडवादक्षिणेति सौत्रामण्यां श्रुतम्। तस्माद्वेद्यादौ स्वस्वकालादयो द्रष्टव्याः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥
प्रतिकर्मपृथक्कार्यमाधानंयदिवासकृत्।
अन्याङ्गवत्पृथङ् मैवंस्वकालत्वसमत्वतः॥२॥
वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति विहितमाधानं प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म पृथक्कार्यमिति चेत्। न। आधानस्य स्वातन्त्र्येण वसन्तादिकाले विहितत्वात् तत्कर्मकालेषु पृथगनुष्ठानायोगात् स्वकालेऽनुष्ठितस्य सर्वकर्मणि सम्बन्धः समानः। नच प्रकरणेन विशेषो नियन्तुं शक्यः आधान

स्यानारभ्याधीनत्वात्। आहवनीये जुहोतीत्यादिवाक्येन नै ष्टिकपाशुकसौमिकदार्विकहोमेषु उपयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते। तस्मात्तन्त्रेणानुष्ठानम्। यद्यप्याधानं नेष्ट्यादिकर्मणां साक्षादङ्गं तथापि पृथक्फलाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मोपकारत्वादङ्गत्वमभ्युपेत्यैवं चिन्ता॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपोभिन्नोऽथतन्त्रता।
उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नोनोकालभेदतः॥३॥

ज्योतिष्टोमे पशवोऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्त्रयो विहितास्तेषु यूपभेदो युक्तः। कुतः अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेन तदुपदेशादितरयोश्चोदकाभ्यामतिदेशादिति प्राप्ते ब्रूमः। न तावदियमग्नीषोमीयपशोः काले यूपस्योत्पत्तिः। किन्तु ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः। दीक्षासु यूपं छिनत्तीति क्रीते राजनीति तत्कालविधानात्। ततआधानवत्सर्वार्थत्वं सम्भवति। यथास्वकाले सम्पन्नमाधानंतत्रद्धाकाशेषेतेषु तेषु कर्मसु तथा स्वकाले छेदनादिना निष्पन्नो यूपः प्रत्यक्षचोदकाभ्यां तत्रविनियोज्यः। तस्मात्तन्त्रेण यूपः सम्पाद्यः। ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

संस्कारास्तक्षणाद्याः किंभिन्नास्तन्त्रेणवाऽग्रिमः।
पशुकालत्वतोमैवंयूपत्वापादकायतः॥४॥

तक्षणपर्यूहणादयो यूपसंस्काराः पशुकालीनत्वात् नियोजनादिवत् त्रिषु पशुषु भेदेन कर्त्तव्या इति चेत्। मैवम्। छेदनवत्तक्षणादीनामपि यूपकालीनत्वात्। नखलु यूपोनाम कश्चिल्लोकप्रसिद्धः पदार्थोऽस्ति येन तस्यछेदनमात्रेण तत्तद्विधिः कृतार्थः स्यात्। किंतर्हि छेदनतक्षणादिनायूपसंज्ञामाश्रित्यैव विधीयते। यथासतियैः छेदनतक्षणादिसंस्कारैर्यूपत्वमापद्यते तेसर्वे छेदनकाल एवानुष्ठेयाः

तस्मात् त्रिष्वपि पशुषु यूपच्छेदनवत्तक्षणपर्यूहणोदय-
स्तन्त्रेणानुष्ठेयाः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

स्वरुर्भिन्नोऽथवैकः स्यादस्वकालत्वतोभिदा।
प्राथम्यमेकशकलेतन्त्रंस्यादविशेषतः॥५॥

शकलः स्वरुरित्युच्यते। सच भिन्नेषु पशुषु भिन्नः सम्पा
द्यः। कुतः। अस्वकालत्वात्। नहि यूपस्येव स्वरोकश्चित्प्रा
तिस्विकः कालः श्रूयते। ततः स्वरुणा स्वधितिनाच पशुम
नुक्तेऽन्यञ्जनकालीनत्वादञ्जनवद्भेदइति प्राप्तेऽभिधीय
ते। यः प्रथम आपतेत् स स्वरुः कार्य्यइतिश्रुतं प्राथम्यमे
कस्मिन् शकलेयुक्तम्। सच शकलोयूपकालीनः पशुवि
शेषसम्बन्धे हेतुमलभमानो यूपवत्तन्त्रेण सर्वेषुपशुषु
उपकरिष्यति॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

अहर्गणेविषाणायास्त्यागोऽह्नोः किंविकल्पते।
किंवानियम्यतेऽन्त्येऽह्नि स्यादाद्योबाधसाम्यतः॥६॥
कण्डूयनंनहस्तेन श्रुतमर्थात्तुतद्भवेत्।
श्रुतबाधाद्वरन्तस्यबाधोऽतोऽन्त्येनियम्यताम्॥७॥

कृष्णविषाणया कण्डूयते। नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृ
ष्णविषाणं प्रास्यतीति ज्योतिष्टोमे श्रुतम्। प्रासनमहर्गणयो
र्द्वित्रिरात्रादौ चोदकप्राप्तम्। तत्र प्रथमेचरमे वाह्नीत्येवं वि
कल्पते। कुतः। उभयत्र बाधसाम्यात्। यदि प्रथमेऽहनि प्रा
स्येत्तदानीमुत्तरेष्वहःसु चोदकप्राप्तं दक्षिणानयनात् प्राची
नं विषाणया कण्डूयनं बाध्येत। चरमेऽह्नि तत्प्रासने पूर्वे
ष्वहःसु दक्षिणानयनादूर्ध्वं हस्तेन कण्डूयनं चोदकप्राप्तं
बाध्येत। तस्मात्समबलत्वेन विकल्पइतिप्राप्ते ब्रूमः। न
हि हस्तेन कण्डूयनं किञ्चिच्छ्रुतं किन्तु विषाणायान्त्यक्ता
यां अर्थात् प्राप्यते कामं तस्य बाधोऽस्तु। श्रुतं विषाणयाक
ण्डूयनमबाधितुं चरमेऽह्नि प्रासनं नियम्यते॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

नानाबीजेषु यागेषु वाग्विसर्गस्य पूर्ववत्।
शङ्कितैतद्विधानस्यादविधित्वेनतदुत्तरम्॥८॥

राजसूये नानाबीजयुक्ता यागाः श्रुताः। अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां सोमायवनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादिना प्रकृतौ प्रणीताप्रणयनकाले नियमिताया वाचो हविष्कृदाह्वानकाले विसर्गः श्रुतः। स चात्र चोदकप्राप्तः। तत्र प्रथमे चरमे वा हविषि हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गो विकल्पित इति पूर्वः पक्षः। अत्रेयं पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका शङ्का हस्तेन कण्डूयनं न विहितं वाग्विसर्गस्तु विहित इति तत्रेदमुत्तरम्। विहितस्य वाङ्नियमस्यावधित्वेनायं हविष्कृदाह्वानकालीनो वाग्विसर्गोऽनूद्यते रागप्राप्तत्वात्त्वासौ विधीयत इति। तस्मात्प्रासनाद् विसर्गोऽपि चरमकाले नियम्यते॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

पशुकाले पुरोडाशकाले वा वाग्विसर्जनम्।
तन्त्रित्वादादिमोऽन्त्यःस्याद्वाग्यमात्कर्तृसंस्कृतिः॥९॥

यद्यपि पशौ हविष्कृदाह्वानं नास्ति तथापि कृत्वाचिन्तेयम्। तत्र पशौ हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्जनीया। कुतः। पशोस्तान्त्रित्वात्। पशुपुरोडाशस्य प्रासङ्गिकत्वेन पशावनुष्ठितैरेवाङ्गैरुपकारसिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः। वाग्यमोऽनादृष्टार्थः। किन्तु तत्कर्तृसंस्कारार्थः। तथा सति पुरोडाशे तदभावे सत्यसंस्कृतकर्त्ता तदनुष्ठानं प्रसज्येत। तस्मान्नियतो वाचं पुरोडाशस्य हविष्कृदाह्वानकाले विसृजेत्॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्तेवाग्निमोयनः।
योगे सर्वार्थता मैवं मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः॥१०॥

अग्निचयने योगविमोकौ अग्नेः श्रुतौ। अग्निं युनज्मीति मन्त्रहोमो योगः इमस्तनमिति मन्त्रहोमो विमोकः।

सच साङ्गप्रधानविषयः सर्वप्रयोगान्ते कर्त्तव्यः। योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासम्भवादिति प्राप्तेब्रूमः। पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेष यज्ञस्तमाप्नोति इत्यनेन मोचने यज्ञ प्राप्तिवचनेन योगस्य प्रधानार्थत्वावगमात् प्रधानकर्मणोऽन्ते विमोकं कुर्य्यात्॥

नदेवाधिकरणं वार्त्तिकमतेनारचयति॥

व्यत्यस्तौ तावुभौ पक्षावुत्पत्त्याव विशेषतः।
सर्वार्थत्वङ्गुणोभाति सर्वान्तेऽतोविमोचनम॥११॥

प्रधानान्तेविमोक इति यो भाष्ये सिद्धान्तः सएवात्र पूर्वःपक्षः। अग्निंयुनज्मि शवसाघ्नेनेति जुहोत्यग्निमेव तद्युनक्तीति एतद्योगस्योत्पत्तिवाक्यम्। पञ्चभियुनक्तीति गुणविधिः। तत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधानगामी योग इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति। गुणविधिविशेषेऽपि यज्ञशब्दोन प्रधानमाचष्टे। किन्तु साङ्गम्। तस्माद्योगस्य सर्वार्थत्वाद्विमोकोऽपि सर्वान्ते कर्त्तव्यः॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

उपसत्कालसुब्रह्मण्यागणेभिद्यतेनवा।
प्रधानभेदाद्भेदः स्यातकालभेदात्त्रभिद्यते॥१२॥

अहर्गणेषूपसत्कालीनं सुब्रह्मण्याह्वानं प्रधानभेदाद्भिद्यत इति चेत्। न। पूर्वकालीनतया यूपन्यायेन तन्त्रत्वात्॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

सुत्याकालीनमाह्वानंतन्त्रं स्याद्भिद्यतेऽथवा।
यूपाहुतिवत्तन्त्रंसुत्याकालतया भिदा॥१३॥

अहर्गणेषु प्रथमसुत्यासन्निधौ कृतमपि सुब्रह्मण्याह्वानं सर्वेष्वहःसूपकरोति। यथा यूपैकादशिन्या दृष्टिगोचरे देशे क्रियमाणाज्याहुतिः सत्यप्यर्थोदेक यूपसन्निधौ सर्वेषामुपकारस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। अन्यसुत्याकालीनेनाह्वानेनात्र नास्त्युपकारः। कालविशेषस्यापि तन्त्रयोजकत्वात्। अन्यथा ग्रहादीनामपि तन्त्रत्वापत्तेः तस्मादाह्वा

नं भिद्यते॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

देशपात्रर्त्विजोऽन्यस्मिन् प्रयोगेऽन्य इतैच्छिकाः॥
भुक्तार्थपर्णवत्तेऽन्येवासोवत्तेष्वैच्छिकाः॥ १४॥

समे यजेतेत्युक्तो देशः। जुह्वादीनि पात्राणि। अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः। तेचैकस्मिन् प्रयोग उपयुक्ता निर्विष्टकत्वान्न प्रयोगान्तरमर्हन्ति। दृष्टान्तिर्गता निर्विष्टाः कुत्सिताः। निर्विष्टानिर्विष्टिकाः पुनःप्रयोगा नर्हा इत्यर्थः। यथा भोजन उपयुक्तं कदली पलाशादिपर्णं प्रक्षाल्यापि न पुनस्तच्छिष्टाः स्वीकुर्वन्ति। तथात्राप्यन्ये देशादयः प्रयोगान्तरे सम्पाद्या इति प्राप्ते- ब्रूमः। यथा वस्त्रं प्रक्षाल्यापि पूर्वदिने प्रावरणायोपयुक्तमपि दिनान्तरे निर्विष्टकं न भवति शिष्टास्तद्वासो दिनान्तरे स्वीकुर्वन्ति तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम्। इदं निर्विष्टकमिदं नेत्यत्र शिष्टाचार एव प्रमाणम्। शिष्टाश्च देशादिनियमेन नत्यजन्ति तस्मादैच्छिकाः॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

माभूदन्यत्वनियमः पात्रे तत्र किमैच्छिकम्।
नियतं वाग्निमोदेशावत्मैवं प्रतिपत्तितः॥ १५॥

देशपात्रर्त्विजां साधारण्येनान्यत्वनियमे निवारिते सति- पुनः पात्रान्तरेषु नियमानियमसद्भावश्चिन्त्यते। प्रथमप्रयोगे यान्युपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्तरेष्विति नियमो नास्त्युतास्तीति संशयः। यथा देशे कर्तृषु च तत्रैवेति नियमो नास्ति ऐच्छिकस्योक्तत्वात्तथा पात्रेष्वपीति नियमो नास्त्युतास्तीति संशयः। यथा देशे कर्तृषु च तत्रैवेति नियमो नास्ति ऐच्छिकस्योक्तत्वात्तथा पात्रेष्वपीति चेत्। मैवम्। आमरणं पात्राणां धारणीयत्वात्। आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति प्रतिपत्तिविधानेनामरणं धारणमेवावगम्यते। ननु पात्रैरिति तृतीयया अर्थगुणभावावगमाद्दर्थ- कर्मेदं न तु प्रतिपत्तिः। तथा सति पात्रान्तरैरपि दाहसिद्धेर्न

धारणनियम इति चेत्। मैवम्। दक्षिणे पाणौ जुहूमासाद यतीति द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वावधारणात्। पूर्वेषामेव धारणम्। तस्मात् सर्वेषु प्रयोगेषु पात्राणां तन्त्रम् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

किं पौर्णमासमारभ्य यद्वाधानमियं धृतिः।
प्रकृत्यर्थतयाद्यः स्यान्मरणानियमात्परः ॥ १६ ॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमासीमारभ्य धारणमिति प्राप्ते ब्रूमः। आधानकाले पवमानेष्टिषु चोदकप्राप्तत्वात्पात्राणामाधानमारभ्य धारयितव्यानि। अन्यथाधान पौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्मरणे- पात्राभावेन दाहाभावप्रसङ्गात्। तस्मादाधानमारभ्य धारणमित्यपरः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

प्राजापत्यप्रचारः किमार्भवे शस्त्रिसोमतः।
ऊर्ध्वं वा विकृतौ चोत परस्तात्सर्वसोमतः ॥ १७ ॥
आर्भवे चोदकादुक्त्या सन्निध्यात्तदनन्तरः।
श्रुतिबाधस्तदा तस्मात् तृतीयो विकृतित्वतः ॥ १८ ॥
पशवो नहि सोमस्य विकारा अविशेषतः।
उक्तत्वात्सर्वसोमानामुपरिष्टात् प्रचर्य्यते ॥ १९ ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्य प्रचारस्य काले चतुर्धा संशयः। तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः तृतीयसवने प्रथममार्भवः पवमानः। ततो वैश्वदेवग्रहपर्य्यन्ताः शस्त्रवन्तः सोमाः। ततो शस्त्रिषु अवशिष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचीर्णेष्वग्निष्टोमसाम्न ऊर्ध्वमुक्थ्यादयः सोमविकाराः। इत्येवं स्थिते प्राजापत्यपशूनामार्भवकाले प्रचारः कुतः। प्रकृतौ तस्य प्रचारकालत्वेन चोदकप्राप्तत्वादित्याद्यः पक्षः। उपरिष्टात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति वचने सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वं कालो विधीयते। यदि मातः सवनमाध्यन्दिनसवनसोमेभ्यः ऊर्ध्वेन

माभेवकालस्यास्तीति योज्येत तदाचोदकेनैव तत्कालप्राप्ते र्वचनमनर्थकंस्यात्। अतस्तृतीयसवन सोमानामुपरीति वक्तव्यम्। यदितत्र सर्वसोमानामुपरीति विवक्ष्येत तदाचोदकप्राप्तः कालोविप्रकृष्यते। ततः प्रत्यासत्तये शस्त्रिणावैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरीति द्वितीयः पक्षः। उपरिष्टात् सोमानामित्यविशेषप्रकृताश्रुतिः कतिपयसोमार्थत्व विवक्षायां बाध्येत तस्माच्छस्त्रवतां तद्रहितानाञ्च सोमानामुपरिष्टादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीयसाम्ना संस्थिते सति सप्रचारः कार्य्यः। तस्यविकृति कालत्वात्। प्राजापत्यपशूनाञ्च विकृतिरूपत्वादिति तृतीयः पक्षः। सोमविकाराणामेवायंकालः। पशवस्तु नसोमविकाराः। तस्मादविशेष-वचनानुसारेण प्राकृतानाञ्च वैकृतानाञ्च सर्वेषां सोमानामुपरिष्टात् प्राजापत्यपशुप्रचारइति राद्धान्तः॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

सवनीयपुराडाशे देवोत्कर्षोनविद्यते।
अस्तिवापश्वनङ्गत्वात् नान्वयाभावतोऽस्तिसः॥२०॥

ज्योतिष्टोमे सवनीयपशुस्तत्त्री। सवनीयपुरोडाशः प्रसङ्गी। तस्मिन् पुराडाशे देवता आम्नाताः। भृज्जन्निन्द्रायहरिवते धानाः पूषण्वते करम्भमित्यादिना। तत्र देवता वाचिनां हरिवदिन्द्रपुषण्वदिन्द्रादिपदानामुत्कर्षो विषयः। तस्यचैवं सम्भावना। सवनीयपशोस्तावदनुयाजा उत्कृष्यन्ते। अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजानामाग्निमारुतशस्त्रादधस्तनेस्वकाले निवार्योर्ध्वकालस्यविहितत्वादुत्कृष्टेष्वनुयाजेषु तदुत्तरकालीनः सूक्तवाकोऽप्युत्कृष्यते। तस्मिंश्च सूक्तवाके देवतावाचीनि पदानि प्रयोक्तव्यानि। प्रसङ्गिनः पुरोडाशस्य पृथक् सूक्तवाको नास्ति। ततः पशुसम्बन्धिसूक्तवाकोत्कर्षेण पुरोडाशसम्बन्धिदेवता-वाचिपदोत्कर्षः सम्भावितः सचोत्कर्षो नास्तीति तावत् प्राप्त

मृ। कुतः। नासां देवतानां पश्वनङ्गत्वात्। मैवम्। सूक्तवाक मन्तरेण पृथगुच्चारितानां देवतानां देवतापदानामन्वयाभावात्। सूक्तवाके भूस्त्वग्निरिन्द्राय हरिवते धाना अयं यजमान इत्यस्यन्वयः। तस्मादुत्कर्षोऽस्तीति सिद्धान्तः॥

इतिमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे एका दशाध्यायस्य तृतीयःपादःसमाप्तः॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥

सोमापौष्णादिके तन्त्रमङ्गानामुत भिन्नता।
तन्त्रं फलैक्यतोमैवं दक्षिणा कर्तृ भेदतः॥१॥

राजसूये श्रूयते। सोमापौष्ण एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्णश्चरुः पौष्णश्चरुः श्यामो दक्षिणेति। आग्नावैष्णव एकादशकपाल ऐन्द्रा वैष्णवश्चरुर्वैष्णवस्त्रिकपालो वामनो दक्षिणेति। तत्र द्वयोस्त्रिकयोस्तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानम्। कुतः। कृत्स्नस्य राजसूयस्य फलैकत्वेन तदेकदेशयोरपि फलैकत्वात्। नच दर्शपूर्णमासयोरिवात्र कालभेदोऽस्ति येनावापः शङ्क्येतेति प्राप्ते ब्रूमः श्यामवामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताभ्यामानतानां कर्तॄणां भेदादङ्गानि भिद्यन्ते॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

राजसूये प्रक्रमस्यकर्त्तारो नियतानकिम्।
नियतावादक्षिणानांभेदादनियताअसौ॥२॥
अनेकसमुदायात्मराजसूयायतेस्तृताः।
आदौतेननियम्यन्ते विशेषेदक्षिणाभिदा॥३॥

राजसूयस्य येकर्तारस्ते एवासमाप्तेर्नियम्यन्ते। दक्षिणादिभेदेन कर्तृभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात् तथाच यथा दक्षिणया ये परिक्रीतास्ते तदीयकर्मानुतिष्ठन्तु। इतरस्मिन् कर्मणि-दक्षिणान्तरेण ते वाऽन्येवा परिक्रीयन्तामिति प्राप्ते ब्रूमः। अनेन राजसूयसंज्ञेन कर्मसमुदायेन मां याजयेत्येवमादौ

यजमानेन वृतत्वात् आसमाप्तेस्त एव कर्त्तारः । ईदृशमेव वरणं न्याय्यम् । समुदायस्यैकफलत्वात् । प्रतिकर्म पृथग् वरणे गौरवात् कदाचिद्वृतत्वानामलाभे विघ्नप्रसङ्गाच्च । कर्त्रैक्येऽपि कर्तृत्वधर्मविशेषे दक्षिणाभेदउपयुज्यते । पूर्वं कर्तृत्वाधिष्ठानभूता एव वामनेन क्रीताः सन्त आग्नावैष्णवादित्रिकं कुर्युः । अधुनेन क्रीताः सन्तोऽभिषेचनीयमिति कर्तृत्वधर्मविशेषः । तस्मान्नियताः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

अवेष्ट्यावङ्ग-तन्त्रत्वं भेदो वा लिङ्ग-तोऽग्रिमः ।
नोत्पत्तौ दक्षिणाभेदाल्लिङ्गं-वाह्यप्रयोगगम् ॥ ३ ॥

राजसूयप्रकरणे श्रूयते दिशामवेष्टयो भवन्तीति । ताश्चावेष्टय उत्पत्तिवाक्यैरेवमाम्नायन्ते । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी प्रष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा वार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणेति । तास्ववेष्टिषु तन्त्रेणाङ्गानामनुष्ठानम् । कुतः । तल्लिङ्गात् । यदि ब्राह्मणो यजेत् वार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेद्यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति । तत्र मध्ये निधानं प्रयोगैक्ये लिङ्गम् । तदैक्याच्च तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः । उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयोगभेदावगमादङ्गानां भेदः । लिङ्गं तु वहिः प्रयोगविषयम् । अस्ति च प्रयोगद्वयम् । राजसूयप्रकरणपाठादन्तः प्रयोग एकः । न च प्रकरणादुत्कर्षः कर्त्तुं शक्यः । राजसूयाङ्ग-भूतदिग्व्यवस्थापननिमित्तान्मादपरिहाररूपेणार्थवादेन तत्सम्बन्धावगमात् । तथा च श्रूयते । ईश्वरो वा एष दिशोनून्मदितो यं दिशोऽनुव्यवस्थापयति दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादायेति राजसूयाङ्गवहिः प्रयोगस्त्वेतयान्नाद्यकामं याजयेदिति विहितः । न चासौ राजसूया

न्तः पाती। यदि ब्राह्मण इत्यादिना इत्यादिना वर्णसंयोगाव
गमात्। राजसूयेच ब्राह्मण वैश्ययोरनधिकारात्। तस्मादृव
ह्निःप्रयोगोऽङ्गं तन्त्रम् अन्तःप्रयोगे भेद इति निर्णयः॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

पवमानेष्टिहविषां तन्त्रं भेदोऽथवाग्रिमः।
साध्यदेशाद्यभेदात्तन्नो काम्यभेदोऽक्तितोऽन्तिमः॥४॥

आधानप्रकरणे पठ्यते। अग्नये पवमानायाष्टाकपालं
निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति तैरेतै हविर्भिःसाध्य
स्याग्नेरेकत्वाद्वेद्यभेदाच्चाङ्गानां तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः।
यः कामयेतोत्तरं वरीयान् श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये प
वमानाय निरूप्याथ पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समा
नवर्हिषी निर्वपेदिति वचनात् काम्यप्रयोगे प्रथमस्य हवि
षोऽङ्गभेदः उत्तरयोस्तन्त्रं नित्यप्रयोगे तु त्रयाणां तन्त्रम्॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

द्वादशाहे सदीक्षोपसदह्ने दिनमानकम्।
शतत्रये द्वादश वा षड्त्रिंशद्वाग्रिमो यतः॥५॥
एकैककर्मणोऽह्नोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारतः।
एकैकं तदनुष्ठाने दिनानां पञ्चविंशति॥६॥
अह्नां द्वादशता सुत्यामध्यपसत्तदापि किम्।
काम्यो द्वादशसाद्यस्काश्चतुष्काणामुत त्रिकम्॥७॥
एकैकस्यैव यागस्य विकृतित्वादिहादिमः।
अमुख्यकालाङ्गवाधाच्चतुष्कं भिद्यते त्रिधा॥८॥
दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्मृताः।
साङ्गस्य द्वादशाहस्य षड्त्रिंशद्दिवसा मताः॥९॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोपस-
त्कस्य ज्योतिष्टोमस्य विधानतोऽतिदिष्टः। अतिदिष्टानामुपस
दां दीक्षाणाञ्च प्राकृतसंख्याबाधनाय पृथक् द्वादशत्वं श्रुत
म्। ततो दीक्षोपसदर्थे चतुर्विंशतिदिनानि सुत्यार्थमेकं दिन

मिति पञ्चविंशतिः। ईदृशस्य कर्मविशेषस्याह्नां द्वादशाभि
रावृत्तिभिः शतत्रयं स्यादित्याद्यः पक्षः। तथा सत्यह्नां द्वादश
त्वं श्रूयमाणं बाध्येत। तस्माद् द्वादशदिवसावृत्तिर्मध्यमः
पक्षः। तत्रापि दीक्षोपसद्भ्यामङ्गाभ्यां सुत्येनस्यैकैकस्याह्नः
साङ्गज्योतिष्टोमविकारत्वात् तत्सर्वं सह्यस्व कर्तव्यमित्ये
कः पक्षः। प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालात् प्रागेवानुष्ठित
त्वादिहापि तथैवानुष्ठानं प्राप्तं तत्र मुख्यकालेऽनुष्ठाने बाध्ये
त। तस्मादङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादशदिनानि विभज्यानु
ष्ठानमिति पक्षान्तरम्। द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा द्वादशोप
सद इत्यङ्गयोर्मुख्यस्य च पृथक् द्वादशत्व श्रुत्या षट्त्रिंश
दिति सिद्धान्तः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

सवनीयादिकं तत्र सकृत्स्याद्भिद्यतेऽथवा।
प्रयोगैक्यात्सकृन्मैवं मुख्यकाले विधानतः॥ १०॥

तत्र द्वादशाहे सवनीयपश्वादिकमङ्गं दीक्षादिवत् सकृ
देवानुष्ठेयम्। कुतः। द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति प्रयो
गैकत्वावगमादिति चेन्मैवम्। दीक्षादीनामन्यस्मिन् का
लेऽनुष्ठेयत्वात् सवनीयादिकन्तु मुख्यकालेऽनुष्ठेयम्। अ
तो मुख्यकालानां भेदाद्भिद्यते॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

उपसत्काल आह्वानं द्वादशाहे विकारभाक्।
नवाद्य उपसत्स्थत्वादत्राह्नां प्रकृताविव॥ ११॥
सुत्यागमनमात्रस्य विवक्षा प्रकृतौ ततः।
विकारमन्तरेणात्र तत्सिध्येत्तेन तन्त्रता॥ १२॥

उपसत्काले यत्सुब्रह्मण्याह्वानं प्रकृतावस्ति तत् द्वाद
शाहे चोदकप्राप्तं तस्य मुख्यकालादन्यः काल इति कृत्वात
न्त्रे पूर्वपादे पूर्वं निर्णीतम्। इदानीमन्योऽत्र ऊहरूपो विका
रस्तत्त्वावाप पर्यवसायी विचार्यते। विकृतौ प्रथमोपस
द्दिनमारभ्य त्रयोदशेऽह्नि प्रथमसुत्या चतुर्दशेऽह्नि द्विती-

यस्तुत्यन्त्येवं क्रमेणचतुर्विंशोऽह्नि चरमसुत्याभवति। त
थाच प्रकृतौ चतुरहः इति संख्याविशिष्टेनाहःशब्देन सु
त्याया उपलक्षितत्वात्। अत्रापि द्वादशानां सुत्यानामहः
शब्देनोपलक्षणीयत्वे सति तद्विशेषणीभूतचतुःसंख्या
स्थाने यथोचितं त्रयोदशचतुर्दशादिसंख्यानामूहनीयत्वे
न विकारोभवति। ततो विशेषणभेदेन विशेष्यस्याहःशब्द-
स्यापि द्वादशकृत्व आवृत्तावर्थात् सुब्रह्मण्याह्वानस्यावापः
स्यादिति प्राप्तेब्रूमः। प्रकृताविन्द्रस्य सुत्यागमनमात्रंविव-
क्षितम्। चतुरहत्वमर्थप्राप्तमनूद्यते। उभयविवक्षायांसु
त्यामागच्छ चतुरह आगच्छेति वाक्यं भिद्येत। तथात्रापि त्र
योदशाहे सुत्यामागच्छेत्येवंविधं विकारमन्तरेण चतुरहे
सुत्यामागच्छेत्येवाह्वानेऽपि चतुरहशब्दस्याविवक्षितार्थ
त्वात् सुत्याकारेण द्वादशानामेकत्वादशेषसुत्यागमनं सि
ध्यति। तस्मादूहरूपविकाराभावात्। पूर्वोक्ततन्त्रं सुस्थि
तम्॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

प्राजापत्येषुकुम्भ्यादेर्भेदोनोवाङ्गभेदतः।
भेदोनैवंविशेषाङ्गश्रपणादौप्रभुत्वतः॥८॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूल-
स्य वपाश्रपण्याश्च भेदस्यात्। तत्तत् पश्वङ्गानां भिन्नत्वात्
मैवम्। पश्वङ्गानां बहुत्वेपि मौढकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थे श्रपणा
दौ प्रभुत्वात् तस्मात्तन्त्रम्॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

किमैकादशिनेष्वस्यकुम्भ्यादेर्भिन्नतानवा।
असन्देहायभेदोनलिङ्गादेवास्यसिद्धितः॥९॥

भिन्नदेवताकेष्वैकादशिनेषु पशुष्वेककुम्भिपाकेस-
ति किमङ्गकांदेवतां प्रत्युपाकृतस्य पशोःसम्बन्धीति सन्दे
हे सतिप्रदाने सङ्कीर्यंतम्। तस्मात्कुम्भ्यादेरावापइति
चेन्मैवम्। चिह्नकरणमात्रेणैव सन्देहापगमसिद्धेः ला

घवात्। तस्मादत्रापि तन्त्रम्॥
दशमाधिकरणमारचयति॥
तत्तन्त्रं हेयमुत नो चिह्नं नास्ति वसास्वतः।
हेयं नो प्रतिपत्तित्वात् साङ्कर्येणाप्यदोषतः॥१०॥
एकादशिनेषु कुम्भ्यादेर्यत्तन्त्रं निर्णीतं तत्परित्याज्यं कुतः
।अङ्गानामिव वसानां चिह्नकरणासम्भवेन साङ्कर्यप्रसङ्गा
त्। मैवम्। वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन द्रव्यं प्रतिप्रयोज
कत्वाभावेन द्रव्यश्रपणार्थं कुम्भीभेदप्रयोजकत्वस्य दुरापे
तत्वात्। न चात्र द्रव्यसाङ्कर्यं दोषाय भवति। व्यवस्थापकप्रमा
णाभावात्। ननु तत्तद्देवताविषययाज्यार्द्धर्चोक्तेषु भिन्ना हो
माः पूर्वं निर्णीताः। बाढम्। तथैवार्द्धर्चान्ते तद्धवनाम्। कि
मायातं द्रव्यसाङ्कर्ये। तस्मात् कुम्भ्यादेस्तन्त्रं न त्याज्यम्॥
एकादशाधिकरणमारचयति॥
भिन्नजातिषु कुम्भ्यादेस्तन्त्रं भेदोऽथवाग्रिमः।
पूर्ववत्पाकवैषम्ये साहित्यासम्भवाद्भिदा॥११॥
एकजातिषु पशुषु यथा कुम्भ्यादेस्तन्त्रं पूर्वोक्तं तथात्रापी-
पि चेत् मैवम् अवेरङ्गानि सहसा पच्यन्ते अजाङ्गानि विल
म्बेन ततः साहित्यासम्भवात् कुम्भ्यादेर्भेदः॥
द्वादशाधिकरणमारचयति॥
तन्त्रं चतुष्कपालानां भेदो वा तन्महत्त्वतः।
कुम्भीवत्तन्त्रता मैवं भेदः स्यात् प्रकृताविव॥१२॥
इदं श्रूयते यावतोऽश्वान् प्रतीगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतु
ष्कपालान्निर्वपेदिति। यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या महत्त्वेन त
न्त्रं तथात्रापि तन्त्रमिति चेत् मैवम्। प्रकृतौ प्रति पुरोडाशं
कपालभेदेन तद्विकारस्यैव चोदकप्राप्तेः। किं चात्यन्तविशालेषु
कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शतेषु व्यवस्थापितेष्वेकस्यैव-
कपालस्यैकदेशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेर्नैकोऽपि पुरोडाश
श्चतुष्कपालः सिध्येत्। तस्मात् प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्क-

भेदः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

अवघातार्थमन्त्रः किमसकृत्सकृदेव वा।
प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मैक्येन सकृद्भवेत्॥१३॥

अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमित्यवहन्तीत्यवघाते विहिते मन्त्र आवर्त्तनीयः। अवघातस्य प्रहाररूपत्वात् प्रहाराणाञ्च भिन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। तण्डुलनिष्पत्तिपर्य्यन्तत्वेनाक्षिप्तप्रहाराभ्याससंयुक्तस्यावघातस्यैककर्मत्वात्। तत्र विनियुक्तस्य मन्त्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठः॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

नानाबीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्वासकृदग्रिमः।
विशेषाग्रहणान्नैवमवघातस्य भेदतः॥१४॥

राजसूये नानाबीजेऽष्टौ बीजानामवघातस्याङ्गभूतो मन्त्रोऽयमेन दर्श्येदिति विशेषस्याग्रह्यमाणत्वात् सकृदादौ प्रयोज्य इति चेत् नैवम्। अवघातानां भिन्नत्वेन समन्त्रत्वाय प्रत्यवघातं मन्त्रस्यावर्त्तनीयत्वात्॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

निर्वापादिषु तन्मन्त्राः सकृद्भेदेन वाग्रिमः।
द्रव्यकर्मैक्यतो नैवं संस्कारस्य पृथक्त्वतः॥२०॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापबर्हिर्लवनवेदिपरिस्तरणाज्यग्रहणेष्वावृत्तयः श्रुताः। चतुरो मुष्टीन्निर्वपति। अपुञ्जो मुष्टीर्लुनाति त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति। चतुर्जुह्वां गृह्णातीति। तेषु निर्वापादि मन्त्रा विहिताः देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि। बर्हिर्देवसदनं दामि। ऊर्णाम्रदसन्त्वा स्तृणामि। शुक्रन्त्वा शुक्रायां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामीति च तन्मन्त्राः। द्रव्यैक्यात् कर्मैक्याच्च प्रागुक्तावघातन्यायेन सकृत्प्रयोज्या इति प्राप्ते ब्रूमः। समन्त्रकप्रथममुष्टिनिर्वापेण ये संस्कृतास्तण्डुलास्तेभ्योऽन्ये मुष्ट्यन्तरनिर्वापेण संस्कार्य्या अतस्तत् संस्का

रसिद्धये नानाबीजन्यायेन मन्त्रावृत्तिरेवं लवनादिषु योज्य
म्॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

वेदिप्रोक्षणमन्त्रः किमावर्त्त्यः सकृदेव वा।
आद्यः स्यात्प्रोक्षणत्रित्वात्संस्कार्य्यैकत्वतः सकृत्॥२१॥

वेद्यास्त्रिः प्रोक्षणं विहितम्। तत्र मन्त्र आम्नायते। वेदिर
सि बर्हिषे त्वेति। तत्र त्रिः प्रोक्षणक्रियाया आवृत्त्या तन्मन्त्रस्या
प्यावृत्तिरिति चेत्। मैवम्। संस्कार्य्यवेद्या एकत्वेन समन्त्र
कप्रथमप्रोक्षणे तत्संस्कारसिद्धौ पुनर्मन्त्रवैयर्थ्यात्। प्रो
क्षणावृत्तिस्तु वाचनिकीति वैषम्यम्॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

एककालीनबह्वङ्गकण्डूमन्त्रे भिदा न वा।
अङ्गभेदान्मन्त्रभेदो नित्यस्यैकत्वतो न सः॥२२॥

ज्योतिष्टोमे कृष्णविषाणया कण्डूयन इति प्रोक्तसाधनोपेते
षु कण्डूयनेषु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादिको मन्त्रो वि
हितस्तत्र युगपद्बह्वङ्गेषु उत्पन्नायां कण्ड्वां प्रत्यङ्गमभ्य-
स्यमाने कण्डूयनेऽभ्यासः कर्त्तव्यः। कुतः। कण्डूयितव्यानाम
ङ्गानां भिन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। न ह्यङ्गशेषो मन्त्रः। येन त
द्भेदमभ्यसेत्। किन्तु कण्डूनिवृत्तये यत्प्राप्तं कण्डूयनं तदेव
कृष्णविषाणादिविशिष्टत्वाकारेण विधीयते। विधीयमानस्य
तस्य कण्डूयनस्य शेषोऽयं मन्त्रः। ते न च कण्डूयने नात्मनि
निर्दुःखत्वलक्षणः संस्कारः उत्पाद्यते। ततः संस्कार्य्यात्मन
एकत्वात्सकृन्मन्त्रपाठेन तत्सिद्धेर्नावघातवन्मन्त्रस्यावृ-
त्तिः। कण्डूयनं तु दृष्टप्रयोजनपर्य्यन्तं प्रत्यङ्गं नानाबीजाव
घातवदावर्त्यताम्। तस्मात्सकृदेव कण्डूयनमन्त्रः॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

स्वप्नादिमन्त्र आवर्त्त्यो नो वाद्योऽत्वन्तरायतः।
कृत्स्नोद्देशप्रवृत्तत्वान्निमित्ताभेदतः सकृत्॥२३॥

दीक्षितस्य स्वप्ननदुत्तरणवृष्टिक्लेदनामेध्यदर्शननिमित्तका-

स्तत्तन्मन्त्राः पठिताः। त्वमग्ने व्रतपा असीत्यादिः स्वप्नमन्त्रः। देवीरापो अपां नपादित्यादिर्नदीतरणमन्त्रः। उन्दतीर्बलं धत्त इत्यादिरमेध्यदर्शनमन्त्रः। यदि निद्रामध्ये प्रबोधैरस्ले व्यवधीयेत। नदी च बहुस्रोतो युक्ता द्वीपैः। वृष्टिश्च विच्छेदैः। अमेध्यानि च देशैः। तदा तैरन्तरायैर्निमित्तेषु भिद्यमानेषु नैमित्तिका मन्त्रा आवर्त्तनीया इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। रात्रिगतां कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्य मन्त्रविधानान्निमित्तमेकम्। एवमितरत्रापि योज्यम्। तस्मान्नास्त्यावृत्तिः॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रो भिन्नो नो वात्र विश्रमैः।
प्रयाणभेदाद्भिन्नो नो गत्यैक्यादनिवृत्तितः॥२४

भद्रादभि श्रेय इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः। तस्य दीक्षितस्य विश्रमभेदेन निर्गमनभेदाद्भेद इति प्राप्ते ब्रूमः। निर्गमनाद्दारभ्य पुनः प्रवेशपर्य्यन्तं विश्रमव्यवधानेऽपि प्रयोजनैकत्वादेकमेव प्रयाणं ततो न मन्त्रावृत्तिः॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

तन्त्रेणोपरवे मन्त्रो भिद्यते वा बहूक्तितः।
तन्त्रं बहूक्तिः पूजार्था भिन्नोसौखयभेदतः॥२५॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे पीठपादचतुष्टयाकारा बहुमात्राखाताः उपरवनामकाश्चत्वारो गर्त्ताः। तदीयखनने मन्त्रे बहुवचनं श्रूयते। रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीति। तत्र प्रत्युपरवं मन्त्रावृत्तौ नोपपद्यते। तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः। एकस्मिन्नपि बहुवचनं पूजार्थमाचार्य्यादिष्विव प्रयोक्तुं शक्यम्। खेयास्तु उपरवा भिन्नाः। ततः खननभेदे तत्तदङ्गभूतो मन्त्र आवर्त्तनीयः

एकविंशाधिकरणमारचयति॥

हविष्कृदादिमन्त्राणां सवनीयादिगामिनाम्।
तन्त्रं न वासहत्वार्थं तन्त्रं नो कालभेदतः॥२६॥

सवनीयेषु पशु पुरोडाशेषु हविष्कृन्मन्त्रे श्चोदकप्राप्तः। प्राजापत्येषु पशु अध्रिगुप्रैषमन्त्रः कृष्णग्रीवयोः पश्वोरनुवाक्या मनोतामन्त्रौ। हविष्कृदेहीति हविष्कृन्मन्त्रः दैव्याः शमितार इत्याध्रिगुप्रैषमन्त्रः। अग्ने नय सुपथेति पुरोनुवाक्यात्त्व अग्ने प्रथमो मनोतेति मनोतामन्त्रः। एते च त्रिविधा मन्त्राः स्वस्वविषये तन्त्रेण पठनीयाः। तथा सति सवनीय पुरोडाशानां सहोपक्रमोऽनुगृह्यते। एवमुदाहरणान्तरेष्वपि तत्र प्राजापत्याः पशवः क्रतुपशुभिः सहोपक्रान्ताः अतो द्विविधेष्वपि पशुषु तन्त्रम्। कृष्णग्रीवौ च सहोपक्रान्तौ अतस्तयोः पुरोऽनुवाक्यायास्तन्त्रम्। तथा मनोता। मन्त्रस्यापीति प्राप्ने ब्रूमः। सवनत्रयगतानां पुरोडाशानां तावत्कालभेदस्तु प्रसिद्धः। क्रतुपशवः प्रातरालभ्यन्ते। प्राजापत्यास्तु पर्य्यग्निकृताश्चिरं विलम्ब्य ब्रह्मसामकाल आलभ्यन्ते। द्वयोः कृष्णग्रीवयोर्मध्ये सौम्यः पशुरालभ्यते। ततः सर्वत्र कालभेदेनानुष्ठानभेदात्तदङ्गभूतमन्त्राणामावृत्तिः॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः॥
समाप्तोऽयमध्यायस्यैकादशः॥

प्रमाणभेदाङ्गाङ्गित्व प्रयुक्तिक्रमयोग्यता।
अतिदेशाविशेषोह बाधतन्त्रप्रसङ्गता॥ ७॥
इति न्यायमालामेकादशाध्यायः समाप्तः॥

अथ द्वादशोऽध्यायः॥

तन्त्रहृ योद्देशकत्वादेकादेशउदीरितम्।
प्रसङ्गोऽन्योद्देशकत्वाज्ज्ञघन्यः सन्त्रयोच्यते॥
अभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायमाश्रित्य तन्त्रप्रसङ्गप्रतिपाद॰

कयोरेकादशद्वादशाध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः।
तन्त्रप्रसङ्गयोर्लक्षणभेदोऽप्यनेन सूचितो भवति उभयोद्दे
शेन सकृदनुष्ठानं तन्त्रम्। अन्योद्देशेनान्यदीयस्यापि स-
हानुष्ठानं प्रसङ्ग इति तद्भेदः। तस्य प्रसङ्गस्य प्रतिपादके
द्वादशाध्याये प्रथमाधिकरणमारचयति॥

पश्वर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाशउपक्रिया।
अस्ति वा विध्यभावान्नो ह्यर्थतस्त्वस्तु लोकवत्॥१॥

अग्नीषोमीये पशौ यानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन्यङ्गान्य
नुष्ठितानि तैः पशुपुरोडाशे उपकारो नास्ति। कुतः। उपका
रबोधकस्य विधेरेवाभावात्। चोदकस्तु दर्शपूर्णमासवत्
पशुरनुष्ठेय इत्येवं रूपत्वात् पशावेव तदुपकारं बोधय
ति। ननु पशुपुरोडाशस्यापीष्टिविकृतित्वात् तत्रापि चोद
कोऽस्तीति चेत् बाढम्। अतएव भिन्नचोदकबलात् पुरो
डाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानि इति प्रा-
प्ते ब्रूमः। यद्यपि पश्वर्थैः पुरोडाशस्योपकार इत्येतादृशं
शास्त्रं नास्ति तथाप्ययमुपकारोऽर्थप्राप्तो न निवारयितुं
शक्यते। यथा प्रदीपस्य वेदिकार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धं मा-
र्गप्रकाशकत्वमनिवार्य्यं तथा पशुतन्त्रमध्येऽनुष्ठीयमा-
नस्य पुरोडाशस्य पश्वर्थैरङ्गैरुपकारः केन वार्य्यते। तस्मा
दन्यार्थैरप्यस्तूपकारः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

आज्यभागौ पुरोडाशे नस्तः स्तो वास्य चोदकः।
लुप्तस्ततो न तौ नैवं प्रयोगस्यालोपनात्॥२॥

नैतौ पशौ करोतीति निषेधादाज्यभागयोः पशावभावे पु
रोडाशे प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति। ततस्तौ विचार्य्येते तत्र पुरोडा
शे आज्यभागौ नस्त इति। तावत् प्राप्तम्। कुतः। पुरोडाशवि
षयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात्। अन्यथा प्रयाजादीनामपि-
पुनरनुष्ठानापत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः। न तावत् पुरोडाशे चो

दको लुप्यते। वाधकाभावात् पूर्वोक्तप्रसङ्गसिद्धिस्तु प्रयोगवचनमेव वाधते। न चोदकम्। अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावेन प्रसङ्गसिद्धेरप्यवक्तव्यत्वात्। ननु प्रयोगवाधेऽप्याज्यभागौ न स्त इति चेत्। न। आज्यभागौ प्रतिवाधिकायाः प्रसङ्गसिद्धेरभावात्। ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगांशस्यैव वाधादवाधितेन प्रयोगवचनेनांशेनाज्यभागावनुष्ठाप्येते। यथा देवदत्ते यज्ञदत्तयानसमारूढे देवदत्तयानं निवर्त्तते न तु वस्त्रालङ्करणादिवाधनम्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

सोमे वेद्यां कृतायां यदिष्टिप्रकृतिकं भवेत्।
तत्र कार्य्यैष्टिकी वेदिर्नवा वेदिस्तु सौमिकी॥३॥
प्रचाराय हविःसादनाय कार्य्यैष्टिकी पृथक्।
मैवं सादनमप्यत्र कर्त्तुं शक्यं ततो न सा॥४॥

साङ्गप्रधानहविःप्रचाराय कृतायां सौमिक्यां महावेद्यामेवेष्टिप्रकृतिकहविषां सादयितुं शक्यत्वात् पृथगैष्टिकी वेदिर्न कार्य्या॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

सौम्यचर्वादिहोमः किं सौमिकैरैष्टिकैरुत।
कार्य्यसिद्धौ सौमिकैः स्याद्वैगुण्यादिह हैष्टिकैः॥५॥

सोमे ग्रहचमसेषु प्रवर्त्तमाने सौम्यचरौ सवनीयपुरोडाशेषु च सौमिके ग्रहचमसे होमः। कुतः। तैर्होतुं शक्यत्वेन कार्य्यसिद्धेरिति। मैवम्। वैगुण्यप्रसङ्गात्। जुहूस्रुवादिभिः कर्त्तव्यस्य ग्रहादिभिर्वैगुण्यं स्यात्। विद्यन्ते सोमे प्रयुक्ता ऐष्टिकस्रुवादयः तस्माद्वैगुण्यापार्थमैष्टिकैर्होमः॥ पंचमाधिकरणमारचयति॥

श्रप्यः पशुपुरोडाशः शामित्रेऽग्नावथोदिते।
शालामुखीयनाम्नाद्यः पशुतन्त्रगतत्वतः॥६॥
श्रपणाविहितं गार्हपत्यः सोऽत्र प्रयुज्यते।
प्राग्वंशपूर्वभागेऽत्र पाको वैगुण्यहानये॥७॥

अग्नीषोमीयादिपशुः शामित्रेऽग्नौश्रप्यते ततःपशुत न्त्रमध्यपाती पशुपुरोडाशोऽपि तत्रैव श्रपणीयइति चे न्नैवम्। प्रकृतौ पुरोडाशश्रपणं गार्हपत्ये विहितम्। स च गार्हपत्यः सोमे प्रयुक्तः प्राचीनवंशशालायाम् अन्तःपू र्वभागे प्रवर्त्तमानस्य शालामुखीय नाम्नाभिहितस्य पूर्व- प्रसिद्धाहवनीयस्योत्तरवेदिनिष्पत्तेरूर्ध्वं गार्हपत्यत्वात्। तस्माद्वैगुण्याय तत्र श्रपयितव्यम्॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

शालामुखीयवह्नौकिंश्रप्यतांकौण्डपायिने।
किंवाप्राजहिते वह्नौचोदकप्राप्तितोऽग्रिमः॥८॥
प्राग्वंशेपश्चिमोवह्निर्भवेत्प्राजहितोऽत्रसः।
अग्निहोत्रेतिनाम्नासौतामाप्तौलिङ्गतोबली॥९॥

कुण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रे यच्छ्रपणं तच्छालामु खीये कर्त्तव्यम्। कुतः। चोदकेनप्राप्तत्वात्। तथाहि। प्रकृ तिभूतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्ये श्रपणं विहितम्। शालामुखीय श्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमेगार्हपत्यः सम्पन्नः। शालामु- खीय एवोत्तरूर्ध्वंगार्हपत्यइति श्रुतेः। सच द्वादशाहगं णसत्त्रागवामयनपरम्परया चोदकेनात्र प्राप्तः। तस्मात्त त्र श्रपणमिति प्राप्तेब्रूमः। प्राचीनवंशे पश्चिमवह्नेः पूर्व प्रसिद्धमुख्यगार्हपत्यस्य प्राजहितइति पूर्वाचार्य्यसंज्ञा। सच प्राजहितोऽग्निहोत्रनाम्ना अतिदिश्यते। नामातिदेश श्च शीघ्रबुद्धिजनकतया लिङ्गातिदेशात् प्रबलइति वक्तव्यम्। त स्मात् प्राजहिते श्रपणम्॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

हविर्धानोर्ध्वकालेकिंमौषधार्थमनोन्तरम्।
नास्त्यस्तिवानशक्तत्वाद्देशभेदादिनान्तिमः॥१०॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्त्तनादूर्ध्व मौषधद्रव्यकानां पुरोडाशानां निर्वापाय तयोरेकशक्तत्वा

न्त शकटान्तरमन्वेष्यमिति चेत्। न। देशभेदात्। महा वे
द्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपे ऽहविर्धानाख्येश
कटे स्थापिते। निर्वापस्तु गार्हपत्यात् पश्चिमे देशे। कि-
न्त्वास्त्यत्र तृतीयं शाकटम्। अनांसि प्रवर्त्तयन्तीति बहु
वचनोक्तेः। तस्माच्छकटान्तरे निर्वापः॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

दीक्षाजागरणं प्रायणीयादौ तद्भवेन्नवा।
अदृष्टार्थनतस्तन्त्रं स्यान्नरक्षार्थतोऽन्यदा॥९॥

दीक्षाकालादन्यकाले। यद्यपि प्रायणीयादिकं तथाप्य
दृष्टार्थं जागरणं प्रसङ्गात् सिध्यतीति चेत्। न। तस्यरक्षा
र्थत्वात्। ततः कालान्तरे पृथक् कर्त्तव्यम्॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेस्तन्त्रतानवा।
तन्त्रंद्वयोःस्मृतेःसिद्धेरुत्तमोक्त्यापृथग्भवेत्॥१०॥

वरुणप्रघासेषु अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रे
ष्वेकेनैव पठ्यमानेषूभयोरर्थात् स्मृतिसिद्धेस्तन्त्रमिति-
चेत्। न। निर्वपामीत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्तरेण स्मृ
त्यभावात् तस्मादुभयोः पृथक् पाठः॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

अन्वाधानं दीक्षणीयादिषु स्यान्नास्तिवास्तितत्।
चोदकान्नास्ति सौमिकाविहारेण धृतत्वतः॥११॥

दीक्षणीयादिष्वन्वाधानं कर्त्तव्यं चोदकप्राप्तत्वादिति
चेत्। न। अग्निधारणार्थमन्वाधानं तत् धारणं दीक्षणी
यादिभ्यः प्राचीनेन सौमिकेनैव विहरणेन सिद्धं तस्मा
दन्वाधानं नास्ति॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

व्रतोपायनमेषास्ति नवाचोदकतोऽस्तितत्।
उपेतस्यापरित्यागे विरोधान्नास्तितत्पुनः॥१२॥

सत्यवचनव्रतचर्यादिसङ्कल्परूपं व्रतं सोमार्थं पूर्वमु

पेतम्।तच्चासोमसमाप्तेर्न परित्यक्तव्यम्।तत्र पुनरुपायनं विरुध्यते। अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्ययमुपायनमन्त्रः। नहि चर्य्यमाणव्रते चरिष्यामीति प्रयोगः सम्भवति। तस्मात् प्रसङ्ग सिद्धं व्रतम्॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

परिग्रहाय देवानामन्वाधानं भवेन्न वा॥
असिद्धत्वात् भवेत्तन्मैवं वैश्वदेवेन सिद्धितः॥१३॥

धारणार्थमन्वाधानं प्रसङ्गात् सिध्यतु नाम देवतापरिग्रहार्थं त्वसिद्धत्वात् पुनः कर्त्तव्यम्।अन्वाधानमन्त्रस्य देवतापरिग्रहार्थत्वमपि दर्शपूर्णमासयोराम्नायते।ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्यग्निं गृह्णातीति। नैतद्युक्तम्। देवताग्रहस्याप्यत्र विद्यमानत्वात्। तथा च श्रूयते।आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निरवमो देवानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति। देवता सर्वा भयतः परिगृह्य दीक्षत इति प्रधानदेवतानामेवात्र परिग्रहो नाङ्ग देवतानामिति चेत्।एवमपि विश्वदेवतापरिग्रहेण सर्वदेवतापरिग्रहः सिध्यति। विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्य्यायत्वात् तस्मान्न पृथगन्वाधानम्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

पत्नीसन्नहनं कार्य्यं चोदकादिति चेन्नतत्।
वन्धवासोधारणयोर्योक्त्रबन्धेन सिद्धितः॥१४॥

यद्यदृष्टार्थं वन्धः यदि वासो धारणं दृष्टप्रयोजनम्। तदुभयमपि सौमिकेन योक्त्रबन्धनेन सिध्यति। योक्त्रेण पत्नीं सन्नह्यतीति सोमे विधीयते तस्मात् प्रसङ्ग सिद्धं पत्नी सन्नहनम्॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

आरण्यासनमत्रास्ति चोदकप्राप्तितो यदि।
वत्स्यर्थत्वेन तत्सिद्धं सोमप्रोक्ता सवोन्नतात्॥१५॥

स्पष्टोऽर्थः॥ ० ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

यजमानगताभक्ष्यानसन्त्यारण्यवद्यदि।
नवृत्त्यर्था इमे किन्तु कर्त्तव्याः प्रतिपत्तये॥१६॥
इडाप्राशित्रभक्षाणां प्रतिपत्त्यर्थत्वं षष्ठे निरूपितम्।

षोडशाधिकरणमारचयति॥

अन्वाहार्योऽत्र दातव्यो नवाद्यःसोममात्रगाः।
गवादिदक्षिणा यस्मात्सानन्यत्रवर्जनात्॥१७॥
गौश्चाश्वश्चेत्यादिदक्षिणाः प्रधानस्यैव नत्वङ्गानां द
क्षिणाः सोमस्येत्यभिधानात्। अत इष्टिषु चोदकप्राप्तोऽन्वा
हार्यो दातव्यः॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

ऋत्विग्भक्षा निवर्तेरन्यद्यन्वाहार्यवन्नतत्।
यजमानवदेतेषां कार्यत्वात् प्रतिपत्तये॥१८॥
इदञ्च प्रतिपत्त्यर्थत्वं दशमाध्याये वर्णितम्॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

नैतासु वरणं होतुरस्ति वानस्त्यभावतः।
नास्त्यन्वाहार्यवद्धर्मकृत्वादत्रेष्टिवद्भवेत्॥१९॥
यथैतास्विष्टिषु पृथगानत्यभावादन्वाहार्यो नास्ति। तथा
होतुर्वरणमपि नास्तीति चेत्। न। वरणस्य धर्मार्थत्वात्।
दर्शपूर्णमासेऽष्टावपि धर्मार्थमेव वरणम्। वरणात् प्राग
पि सामिधेनीषु होतुः प्रवृत्तत्वान्न हि प्रवृत्तस्य पुनरानतिः
कर्त्तव्या। तस्मात् प्रकृताविवात्रापि धर्मार्थमेव वरणं का
र्यम्। नत्वानत्यर्थेन सौमिकवरणेनास्य प्रसङ्गसिद्धिः॥

एकोनविंशाधिकरमारचयति॥

अतिथ्यादिगतेवर्हिष्प्रोक्षणादिपृथक्नवा।
आद्योनत्रप्रसङ्गत्वान्नप्रसङ्गानिवारणात्॥२०॥
यदातिथ्यायां वर्हिस्तदुपसदान्तदग्नीषोमीयस्येतिश्रु
तम्। तच्च वर्हिस्त्रयाणां साधारणमिति चतुर्थे निरूपित
म्। तस्मिन् साधारणे वर्हिषि प्रोक्षणादिसंस्कारः प्रतिक

मेष्टयागानुष्ठेयः। कुतः। तन्त्रप्रसङ्गयोरत्रासम्भवात्। न तावत्तन्त्रमस्ति। दर्शयागत्रयवदेककालीनत्वाभावात् नापि प्रसङ्गः। एकस्य तन्त्रमध्येऽन्ययोरपठितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। बर्हिष एकत्वात् सकृत्प्रोक्षणादिभिः संस्कारे पुनः प्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्ति। नेच प्रोक्षणादयः प्रायण्यातिथ्यायां कार्य्याः। ततउपसत्स्वग्नीषोमीये च प्रसङ्गसिद्धिर्न निवारयितुं शक्यते॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

तत्रस्तरणमन्त्रस्य प्रसङ्गोयदिवाभिदा।
आद्यः प्रोक्षणवन्मैवं देशास्तरणभेदतः॥२१॥

तस्मिन्नातिथ्या बर्हिषि ऊर्णाम्रदसन्त्वा स्तृणामीति-य आस्तरणमन्त्रस्तस्याग्नीषोमीये प्रसङ्गसिद्धिः स्यात्। प्रोक्षणादौ तद्दर्शनादिति चेत्। मैवम्। आतिथ्यायाः प्राग्वंशोदेशः। अग्नीषोमीयस्योत्तरवेदिः। ततोदेशभेदेन स्तरणभेदे सति तत्सन्निपातिनो मन्त्रस्याप्यावर्त्तनीयत्वात्॥

एकविंशाधिकरणमारचयति॥

सन्नाहेहरणेमन्त्रावावर्त्तौ किंन वाग्रिमः।
पूर्ववन्नेदृशं कार्य्यं प्रकृतौतदभावतः॥२२॥

आतिथ्यादेशे संस्कृतं बर्हिः सन्नाग्नीषोमीयदेशे यदा नीयते तदा सन्नयने हरणे चेन्द्राण्यैसन्नहनं बृहस्पतेर्मूर्ध्नाहरामीति योमन्त्रौ तौ स्तरणवदावर्त्तनीयाविति चेत्। मैवम्। प्रकृतौ लवनदेशादानयने कार्य्ये तौ मन्त्रौ दृष्टौ नतु गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यानयने। अतोऽत्रापि प्राग्वंशादुत्तरवेदिं प्रत्यानयने तौ मन्त्रौ न चोदकात्प्राप्नुतः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशाध्यायस्यप्रथमः पादः समाप्तः॥

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥

सर्वोऽर्थो वैदिकार्थो वा विहारः शक्तिमत्त्वतः।
आद्यप्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षत्वतोऽन्तिमः॥१॥

विहारो गार्हपत्यादिस्त्रिविधोऽग्निः स च शक्तत्वाल्लौकि-
कदहनपचनवैदिकाग्निहोत्रादिव्यवहारार्ह इति चेन्मैव-
म् गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति दक्षिणाग्रावन्वाहार्य्यं पचन्त्या-
हवनीये जुह्वतीत्ये तादृशैः प्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षाणां
गार्हपत्यादीनां लौकिकत्वायोगात् तस्मादग्निहोत्रादि वैदि-
कार्थो विहारः॥ द्वितीयाधिकरमारचयति॥

सवनीये पुरोडाशोऽतिदिष्टो नो न विद्यते।
अन्यैः पिधानतो न स्याद्देवसंस्कृतये भवेत्॥२॥

अग्नीषोमीये पशौ विहितो यः पुरोडाशः स च्छिद्रपिधा-
नार्थः। सुषिरो ह वा एतर्हि पशुर्भवति वपामुत्खिदन्ति यद्
व्रीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपिहित्या अच्छिद्रताया इति
श्रुतेः। स च पुरोडाशः सवनीये पशौ चोदकप्राप्तोऽपि न
कर्तव्यः। सवनीये विहितैरेव पुरोडाशैश्छिद्रपिधाना-
दनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्तेऽपिहित्या अच्छि-
द्रतायाः इत्युक्तत्वादिति। मैवं ब्रूमः। पुरोडाशस्य पशुदेव-
तासंस्कारार्थत्वं दशमस्य प्रथमे पादे निरूपितम्। पिधा-
नवाक्यं त्वर्थवादः। तस्माच्चोदकप्राप्तः पुरोडाशः कर्त-
व्यः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

सवनीये पुरोडाशे स्यादाहुतिर्हविष्कृतः।
न वातिदेशात्तस्यानमेव पश्वाह्वानात्प्रसक्तितः॥३॥

पशौ कृतेन हविष्कृदाह्वानेन पुरोडाशादिष्वपि प्रसक्त-
त्वान्नास्त्याह्वानम्। यद्यप्योषधार्थं हविष्कृदाह्वानं पशौ ना-
स्ति तथाप्येषा कृत्वा चिन्ता स्त॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

अस्त्याहुतिश्चैत्सौम्येनाग्निवापपशुपाकतः।

निवृत्तत्वादस्ति मैवमनिवृत्तेः पुरःस्थितेः॥४॥
तृतीयसवने ये सौम्यचर्वादयस्तेषु हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्त्तव्यम्।सकृदाहूतायास्तस्याः पशुपाके निष्पन्ने सति निवृत्तत्वादिति चेत् मैवम्।प्रकृतौ पत्नीसंयाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या उत्थानं वाक्येन विहितम्।पशावपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात्।तस्मात् तत्कालीनेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

निशियज्ञे दर्शतन्त्रान्तो नास्त्येतन्नदार्शिके।
तन्त्रमध्ये विध्यभावादस्त्यर्थात्तद्विधानतः॥५॥
अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो रक्षोभ्यो विभीयादिति विधाय समाम्नातममावास्यायां निशि यजेतेत्येतस्मिन् यज्ञे दर्शयागस्याङ्गतन्त्रं न प्रसज्यते।कुतः।दर्शकर्मणस्तन्त्रमध्येऽस्य रक्षोघ्नस्य विध्यभावात्।यत्तु अत्रामावास्यायामिति पदं तत्कालपरम्।कर्मपरत्वे लक्षणापत्तेः।अतो न वाक्यात्तन्त्रमध्ये विधिः।प्रकरणन्तु भिद्यते।काम्येष्टिकाण्डे समाम्नातस्य पाठादिति प्राप्ते ब्रूमः।माभूद्वाक्येन प्रकरणेन वा तन्त्रमध्ये विधिः।तथाप्यमावास्याकाले दर्शकर्मणः प्रक्रान्तत्वेन निशि क्रियमाणो यागोऽर्थवशाद्दर्शकर्मतन्त्रमध्यपातीभवति।तस्मादत्रास्ति प्रसङ्गसिद्धिः॥
षष्ठाधिकरणमारचयति॥

आरम्भणीया सौम्यादौ नोतस्यान्न प्रयोगवत्।
क्रत्वर्था न प्रयोगार्था क्रत्वारम्भे ततो भवेत्॥६॥
दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रमे आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति नवमे निर्णीतम्।आदौ कृतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्य्याप्तत्वात् यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीया तथा यावज्जीवलक्षणप्रकृतिकालमध्यपातिनीनां सौम्यादिविकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति प्राप्ते ब्रूमः।दर्शपूर्णमासावारप्स्यमाना इत्युक्तत्वात् क्रत्वर्था हि सा न तु प्रयो

गार्यो। क्रत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि। ततः प्रयोगान्तरे वैषम्यात् सौर्यादौ सा कर्त्तव्या। तयावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं कर्तृधर्मत्वेन द्वितीये निर्णीतत्वादतो नोक्तरसोऽत्र न्यायोऽत्र प्रसरति। तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्गः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

या पञ्चदशरात्रस्य सुब्रह्मण्याह्वकालगाः।
आग्नेयी स्यात् किमैन्द्री वा प्रथमाह्वानुगुण्यतः॥७॥
आग्नेयी प्रथमं चाह्नो विरोधानुदयाहूली।
बह्वनुग्रहादैन्द्री कुलार्थेत्यागनीतितः॥८॥

पञ्चदशरात्रस्याग्निष्टुत् प्रथममहस्तस्यैकाहरूपोऽग्निष्टुत्प्रकृतिस्तत्रोपसत्कालीनसुब्रह्मण्याह्वानार्थमियमाग्नेयी विहिता। तदेतद्विकृतिरूपे प्रथमेऽहनि चोदकतः प्राप्नोति इतरेषु चतुर्दशस्वहःसु स्वस्वप्रकृत्यनुसारेणैन्द्री प्राप्ता। उपसत्कालीनसुब्रह्मण्यायां अहर्गणेषु तन्त्रं निर्णीतम्। तथा सत्यत्रोपसत्कालीनसुब्रह्मण्यायामाग्नेय्यैः कलहप्राप्तावसञ्जातविरोधितया प्रबलस्य प्रथमस्याह्न आनुगुण्ये नाग्नेयी सर्वत्र कार्येति प्राप्ते ब्रूमः। बहूनामह्नामनुग्रहायैन्द्री कार्या। त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायेन बहुत्वमिति प्राबल्यकारणम्। इदमेवाधिकरणं वार्त्तिककाराभिमतेनोदाहरणेन रचयति॥ ॥

सप्तयागसमूहस्य दृधन्वत्वाद्वचात्तुत।
वार्त्रघ्नावाज्यभागार्थे प्रथमत्वाद्वधीन्द्रयोः॥९॥
दर्शधर्मातिदेशेन प्राप्त आद्योऽन्तिमो यतः।
घृतमध्वाप इत्येषां बहूनां बलितोचिता॥१०॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते। अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं दधि मधु घृतमापो धानास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकामं इत्येतेषां सप्तयागानां प्रयोगे क्वादाज्यभागौ तन्त्रेणानुष्ठेयौ। तेष्वैन्द्र

याग ऐन्द्राग्नविकृतिः। दधियागः सान्नाय्यविकृतिः। तदुभयानुसारेण दर्शधर्मातिदेशादाज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये वृधन्वत्यौ ऋचौ प्राप्नुतः। मधुघृतमाप इत्येतत् द्रव्यकास्त्रयो यागा उपांशुयाजविकृतयस्तन्नयानुसारेण पूर्णमासधर्मातिदेशाद्वार्त्रघ्न्यौ ऋचौ प्राप्नुतः। तत्रैन्द्रयाग प्राजापत्ययागात् पूर्वं पठितः। दधिद्रव्यञ्च मधुघृतोदकद्रव्येभ्यः पूर्वं पठितम्। अतः प्राबल्याद् वृधन्वत्याविति प्राप्ते ब्रूमः यद्यपि धर्मो मुख्यस्य प्रथममवगम्यते। तथापि भूयसामनुग्रहाय पश्चाद्बाध्यते तस्माद्वार्त्रघ्न्यौ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

आग्नावैष्णवसारस्वतयोरिच्छायमुख्यगम्।
आद्यो नियामकाभावादन्त्यः प्राथम्यतो भवेत्॥११॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति श्रूयते। तत्राग्नावैष्णवस्य ऐन्द्राग्नविकृतित्वेन। सारस्वताज्यस्य चोपांशुयाजविकृतित्वेन पश्चात्तेन पूर्ववन्नियामकस्य बहुत्वस्याभावादिष्टयाज्यभागमन्त्रविकल्पो नियामकाभावादिति चेत्। मैवम्। आग्नावैष्णवस्य प्रथमपठितत्वेन मुख्यत्वात् तदङ्गमनुष्ठानं युक्तम्।

नवमाधिकरणमारचयति॥

यदृच्छापशुनेत्यादौ दीक्षाकालोऽथ सोमकः।
आद्यः प्राथम्यतामैव प्रधानस्य बलित्वतः॥१२॥
दीक्षापर्वणि वा सुत्यादीक्षास्यान्न प्रथमत्वतः।
सुत्या प्राधान्यतोऽन्या तु शेषत्वादपकृष्यते॥१३॥

यदृच्छया पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वेति श्रूयते। तत्राङ्गभूताया दीक्षणीयेष्टेः प्रधानभूताया दक्षिणीयेष्टेः प्रधानभूतायाः सुत्यायाश्चैकमेव पर्वदिनं वचनाद्भासते तच्च विरुद्धम्। एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमीप्रसूतइत्युपसद्भिस्तयोर्मध्ये व्यवधानावगमात् तत्र पूर्वोक्ता

ग्नावैष्णवन्यायेनेष्टेः प्रथमपठितत्वाद्दीक्षणीयेष्टिः पर्वण्य
नुष्ठेया। तदनुसारेण दिनान्तरेषु सुत्याया उत्कर्ष इति प्राप्ते
ब्रूमः प्रधानत्वात् सुत्यैव दर्शेऽनुष्ठेया। तदनुसारेण शेषभू
ता दीक्षादिर्दिनान्तरेऽपकृष्यते॥ दशमाधिकरणमारचयति

पश्वर्थपरिधौ स्वीयधर्मा यद्वा द्विधर्मता।
मुख्यत्वादादिमोऽन्त्यः स्यान्नियोजनविधानतः॥१४

पशुमन्तु चातुर्मास्येषु परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति श्रूयते।
तत्र संमार्गादयः परिधेः स्वकीयधर्मास्त एव मुख्यत्वात् त
स्मिन्ननुष्ठेया न तु प्रोक्षणादयो यूपधर्माः। तेषां परिधिं प्रति
अमुख्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। यथाग्निपरिधानार्थत्वेन मार्ज
नादीनां परिधिधर्माणाम् अनुष्ठानं तथा यूपकार्य्ये नियोज
ने परिधिविधानेन यूपधर्माणां प्रोक्षणादीनामनुष्ठानं यु
क्तम्। ततो द्विधर्मत्वम्॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

विरोधितक्षणाद्यत्र कार्य्यं नो वा यतो यजेः।
यूपाः सन्ति ततः कार्य्यं न तद्रूपोपमर्दनात्॥१५॥

त्वक्सहितत्वशाखात्वादयः परिधिधर्माः। तेषां विरोधि
नस्तक्षणोच्छ्रयणादयो यूपधर्माः। ते च यागे प्रत्यासन्नाः
। यागनिष्पादकस्य पशोरङ्गे यूपे वर्त्तमानत्वात्। त्वक्सहि
तत्वादयस्तु न। यागनिष्पादकं हविः हविषामाधारोऽग्निः।
अग्नेरङ्गं परिधिः। परिधौ च वर्त्तमानत्वात्। तस्मात्तक्षणाद
यः कार्य्या इति प्राप्ते ब्रूमः। तक्षणादिना परिधिस्वरूपे मर्द्दि
ते सति कुत्र पशुनियोजनं क्रियेत। तस्मान्न कार्य्याः॥
द्वादशाधिकरणमारचयति॥

सवनीयपुरोडाशाः प्रातःसवनगास्त्रयः।
सवनीयपशुस्तत्र तन्त्रित्वं किं विकल्प्यते॥१६
पशोरेवेति नियमो हेत्वभावाद्विकल्प्यते।
पुनः प्रैषात्स्रुक्प्राप्तात्पशोरेव हि तन्त्रिता॥१७॥

यदीयतन्त्रमध्ये अर्थान्तरं सतन्त्री। अर्थान्तरं प्रसङ्गि।

तथासति प्रातःकालीनसवनीयपुरोडाशानां सवनीयप-
शोश्च मध्ये तन्त्रित्वमस्त्येवेति नियमे हेतुर्नास्ति।उभयत्र प्र-
त्यक्षसाङ्गोपदेशाभावाच्चोदकप्राप्तेश्च समानत्वान्माध्यन्दि-
नतृतीयसवनगतानां पशुतन्त्रमध्ये उपक्रमात् प्रसङ्गि-
त्वमेव नतु तन्त्रित्वमिति निश्चेतुं शक्यते।पशोः प्रातःका-
लीनानां पुरोडाशानां चोपक्रमे पौर्वापर्य्यं नज्ञायते।तस्मा-
द्विकल्पेन तन्त्रित्वमेवं प्राप्तेब्रूमः।सवनीयपशौ चोदका-
प्राप्ते मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रे पाठविकारः प्रत्यक्षमाम्नायते।
अयं यजमान इति पाठस्यायं सुन्वन् यजमान इति विशेषि-
तत्वात्।तथा सोमान्ते स्वरोः प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षमाम्नायते।
संस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्रहरति स्वरुं वा यज्ञवेशसायेति। त-
स्मात् पशुस्तन्त्री।पुरोडाशानान्तूपक्रमात् पश्चाद्भावि-
त्वाभावेऽपि समाप्तिपूर्वभावित्वनिश्चयेन मध्यपातित्वात्।
प्रसङ्गित्वम्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

प्रकृतिर्विकृतिर्वास्यात्तन्त्रिणी प्रकृतिर्यतः।
नित्यासाउपदिष्टाङ्गा मैवं कामवलित्वतः॥१८॥

यदृच्छया पशुनेत्यादिशास्त्रात् प्रकृतिविकृत्योर्नित्यकाम्ये-
ष्ट्योः पर्वण्येवानुष्ठेयतया सहप्रयोगे सति यावज्जीवकर्त्त-
व्यत्वादङ्गोपदेशयुक्तत्वाच्च प्रबला प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासे-
ष्टिस्तन्त्रिणी।जीवनमध्यपतितत्वाच्चोदकप्रवृत्तेरुपदेशा-
पेक्षत्वाच्च दुर्बला सौम्यादिविकृतिः प्रसङ्गिनीति प्राप्तेब्रूमः
।कामस्य शीघ्रप्रवर्त्तकत्वादनुष्ठाने प्रबला विकृतिरेव त-
न्त्रिणी।यद्यपि विकृतिरेकाहकाला प्रकृतिर्द्व्यहकाला त-
थापि सहप्रयोगं कृत्वापि चिन्तितम्॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

वर्हिराग्रयणे किञ्चित प्रस्तुतं वा बहुत्वतः।
प्राथम्याच्चाग्निसोमैव प्रलोपात् कांस्यभोजिवत्॥१९॥

ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिवीया यागा आग्रयणेष्टौ प्रयु-

ज्यन्ते। तत्रैन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्बर्हिर्मात्रं चोदकप्राप्तम्। तत्प्रकृतौ बर्हिर्विशेषस्यानुक्तत्वात्। द्यावापृथिव्येतु स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रसूनं बर्हिरिति दिश्यते। प्रसूनं पुष्पितं लूनशेषात् मूलात् पुनरुत्पन्नं वा। तत्राग्रयणे यत्किञ्चिद्बर्हिर्मात्रं कर्तव्यम्। ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोरनेकत्वेन प्राथम्यात्। नचतत्प्रातुगुण्यस्य न्याय्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः बर्हिरन्तरस्वीकारे द्यावापृथिव्ये प्रमाणप्राप्तप्रसूनत्वनियमोलुप्येत। प्रसूनस्वीकारे चैन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्न किञ्चित्लुप्यते। तस्मादलोपाय कांस्यभोजिन्यायेन प्रसूनमेव कर्तव्यम्। शिष्यस्य कांस्यभोजनव्रतमस्ति गुरोस्तु तन्नास्ति तयोः सहभोजने यथोपसर्जनमपि शिष्यमनुसृत्य व्रतमलोपयितुं कांस्यमाद्रियते तथात्रापि द्रष्टव्यम्॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

द्यावापृथिव्यस्तन्त्री स्यातसर्वैवातन्त्रिणोऽग्निमाः।
प्रैषन्यायात्प्रसूनस्यतन्त्रित्वापादकत्वतः॥२०॥
प्रसूनत्वंनोपदिष्टमविरोधात्समाश्रितम्।
तन्त्रित्वनियतोशक्तेनातःसर्वेऽप्यतन्त्रिणः॥२१॥

यथा मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रविकारः पशुसम्बन्धी सन्पशोस्तन्त्रित्वमापादयति तथा प्रसूनत्वं द्यावापृथिव्यसम्बन्धितात् द्यावापृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः। उक्तप्रैषमन्त्रविकारः प्रत्यक्षश्रुतः। इदं प्रसूनत्वमनिर्दिष्टत्वात्तन्त्रितामापादयितुं क्षमम्। नच प्राबल्याभावे कथं तदाश्रयणमिति वाच्यम्। ऐन्द्राग्नादिना सहविरोधाभावमात्रेण तदाश्रयणात्। तस्मादेकस्य तन्त्रित्वनियमभावे नान्येषामिवात् सर्वेऽप्यतन्त्रिणः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

अथ तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥

तग्वाससोरष्टरात्रे विकल्पो नियमोऽथवा।
समुच्चयो वा नामातिदेशसाम्याद्विकल्पते॥१॥
मुख्यत्वेन त्वगेव स्याद्वाससश्च बहुत्वतः।
योग्यत्वेन व्यवस्थायामुभयोः स्यात्समुच्चयः॥२॥

अष्टरात्रे विश्वजित् प्रथममहः। तस्मिन् प्रकृतिभूतादेकाहाद्विश्वजितः परिधानार्थीं वत्सत्वक् प्राप्नोति। नामातिदेशात् अवभृथादुदेत्य वत्सत्वं च परिधत्त इति प्रकृतौ विधानात्। ततो ज्योतिर्नामकोऽभिप्लवः षडहः। तत्र प्रकृते। ज्योतिष्टोमादहतं वासो नाम्नातिदिश्यते। ततोऽभिजिदष्टममहस्तत्रापि चोदकाद्वासः प्राप्नोति। तत्र द्वयोर्नामातिदेशयोः समबलत्वादष्टस्वहस्सु त्वग्वासो वेच्छया विकल्प्यत इत्याद्यः पक्षः। विकल्पस्याष्टदोषत्वान्नियम इति द्वितीयः। तत्रापि विश्वजितः प्राथम्येन प्रबलतया त्वगेवेत्यपरः पक्षः। इतरेषामह्नां बहुत्वेन प्रबलतया वास एवेत्यपरः पक्षः। कौपीनत्वे वासो योग्यम्। त्वक्तु प्रावरणे योग्या। तस्मात्सर्वानुग्राहकत्वेन समुच्चयेनात्र प्रसङ्गोऽप्युपपाद्यत इति राद्धान्तः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

स्वाधर्म्यमनु निर्वापेष्वस्ति नो वा बहुत्वतः।
अस्ति मैवं तन्त्रमध्ये विहितत्वात्प्रसङ्गिता॥३॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसुवां हवींषि निर्वपतीति। तत्र हविषामष्टानां बहुत्वेन पुरोडाशाद्बलवत्त्वात्तन्त्रित्वम्। ततः स्वधर्मा एव ते अनुष्ठेयाः। ननु पुरोडाशधर्मैः प्रसङ्गसिद्धिरिति चेत्। मैवम्। प्रत्यक्षेण पुरोडाशतन्त्रमध्ये विधानेन प्राप्तस्य प्रसङ्गित्वस्य युक्तिमात्रेण वारयितुमशक्यत्वात् स्वाधर्म्येनास्ति॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

ऋजुत्वादय आघारे विकल्प्यन्ते न वाग्रिमः॥

एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदान्नसम्भवतोऽन्तिमः॥४॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते ऋजुमाघारयति सन्ततमाघारयत्यूर्ध्वमाघारयतीति। तेषामृजुत्वादीनामाघारोपकारद्वारा कार्य्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेत्। मैवम्। दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात् सहानुष्ठानसम्भवाच्च विकल्पो न॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

समुच्चयो यवव्रीह्योर्विकल्पो वात्र पूर्ववत्।
आद्यो मैवं नैरपेक्ष्याददृष्टाभेदतोऽन्तिमः॥५॥

अदृष्टदोषनिदानविकल्पपरिहाराय प्रयोगवचनानुग्रहाय च समुच्चयः स्याद्दृष्टाद्याघारधर्मवदिति चेत्। मैवम्। अदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। तर्ह्यस्तु दृष्टभेद इति चेत्। एकं पुरोडाशनिष्पादनमन्तरेणान्यस्य कार्य्यस्यादर्शनात्। न च पेषणादौ दृषदुपलयोरिव समुच्चयः शङ्कनीयः। तद्वत् परस्परसापेक्षत्वाभावात्। अत एव व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र निरपेक्षाणां व्रीहीणां यागसाधनत्वं विधीयते। एवं यवैर्यजेतेत्यत्रापि न स्याद्विकल्पः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

वैश्वानरे पाथिकृते साहित्यं वा विकल्पनम्।
साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात्समाधये॥६॥

विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः कदाचिदननुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रूयते। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावस्यां पौर्णमासीं वातिपात्य अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां पौर्णमासीं वातिपातयेदिति च। अत्र पूर्ववद्दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयमिति चेत्। मैवम्। यज्ञवैगुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादन्योन्यनिरपेक्षयोर्व्रीहियववद्विकल्पः। एवमृग्यजुःसामविहितस्याननुष्ठानान्निषिद्धस्याचरणाद्वा यज्ञवैगुण्यमात्रस्य समाधानाय निरपेक्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि। भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् भुवः

स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयादिति। तान्येतानि विकल्प्यन्ते प्रत्येकं वैगुण्यसमाधानसमत्वात्॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

भिन्नस्कन्नादिहोमादेर्विकल्पो वा समुच्चयः।
विकल्पः पूर्ववन्नैव सदोषविहितत्वतः॥ ७॥

यत्र पात्रभेदनहविस्कन्दनादिनिमित्ते श्रूयते। भिन्ने जुहोतीत्यादि। तत्र वैगुण्यसमाधानार्थत्वात् पूर्ववद्विकल्प इति चेत्। नैवम्। दोषसंयोगमनुपन्नस्य भेदनादिनिमित्तस्यमुपजीव्य विहितत्वात्। अतो नैमित्तिकानामेव केषांप्रयोगवचने परिगृहीतत्वेन समुच्चयः।

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अनध्याये मन्त्रपाठः क्रतौ नास्त्यस्ति वा नसः।
नत्याऽस्य निषिद्धत्वादस्ति तत्रानिषेधतः॥ ८॥

पर्वणि नाध्येयमिति निषिद्धत्वादनध्याये क्रतुप्रयोगे मन्त्रपाठो नास्तीति चेन्न। निषेधस्य ग्रहणाध्यापनविषयत्वेन क्रतुप्रयोगे तन्निषेधाभावात्। तस्मात् क्रतावनध्यायेऽप्यस्ति मन्त्रप्रयोगः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात्प्रावाचनिकोऽथवा।
ब्राह्मणोक्तेरादिमोऽन्त्यस्तदुक्तेर्लक्षणत्वतः॥ ९॥

तत्तच्छाखायां ब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते। तदुक्तमाचार्यैः। छन्दोगबह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः। उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यत इति। सोऽयं भाषिकः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः। ब्राह्मणेनोक्तत्वान्मन्त्रविनियोगस्य लिङ्गेन सिद्धत्वात् स्वरविशेषविधानाय ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयत इति प्राप्ते ब्रूमः नहि ब्राह्मणे मन्त्रः पठ्यते। किन्तु पठनसिद्धस्वराद्युपेतं मन्त्रकाण्डसमुत्पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमसदृशानि कानिचिदक्षराण्युच्चार्यन्ते इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते

इत्येवमेवाभिप्रायं द्योतयितुं क्वचिच्छब्दान्तरेणोपलक्ष्यते। तद्यथा। सावित्राणि जुहोति प्रसूत्या इति यत्र लिङ्गःसिद्धो विनियोगस्तत्र ब्राह्मणमनुवादकमस्तु। तस्मात् प्रावचनिकः स्वरः क्वौ प्रयोक्तव्यः॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्यत्रैस्वर्यंभाषिकोऽथवा।
आद्योऽन्यमन्त्रवत् मैवंस्वरान्तरविवर्जनात्॥१०॥

वनस्पत्योः सीत्ययंमन्त्रोब्राह्मण एवोत्पन्नं प्राहे---द्यावापृथिव्योर्वनस्पत्योः सीत्याम्नानात्। न चास्य मन्त्रस्य कश्चित् प्रावचनिकः स्वरोऽस्ति। तस्माद्भाषिकः स्वरः॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

यदाकदाचिन्मन्त्रान्ते वाकर्मानियमाद्भवेत्।
आद्योमैवंकृत्स्नजन्यस्मृतेरङ्गत्वतोऽन्तिमः॥११॥

इषेत्वेति मन्त्रः। शाखाच्छेदने करणम्। इमाम गृभ्णन्। रशनामृतस्येति रशनादाने इत्यादि मन्त्रेषु बहुधा संशयः। किंमन्त्रादौ कर्मकर्तव्य उत इमाम गृभ्णन् रशनामृतस्येत्येवंविधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्योच्चारणकाले किंवा यस्य कस्यचित्पदस्य काले आहोस्विन्मन्त्रान्ते अथवा किञ्चित्कालंविलम्ब्येति। तत्र नियामकाभावाद्यदाकदाचिदिति प्राप्ते ब्रूमः। कृत्स्नमन्त्रजन्यार्थस्मरणं कर्मणोऽङ्गम्। तच्चसमाप्तेः पूर्वं नोदेति विलम्बे तूपसन्नं स्मरणं विनश्यति। ततः परिशेषान्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपतनेत्।

एकादशाधिकरणमारचयति॥

मन्त्रादौकिंवसोर्धारामन्त्रान्ते वात्रसंस्थिते।
आद्यहोमेषुसान्तत्याद्द्वादशान्तेषुतद्युतिः॥ १२॥

अग्नौ किञ्चित् कर्मविहितम्। सन्ततां वसोर्धारां जुहोतीति। तत्र सान्तत्यमविच्छिन्नत्वम्। तच्चकर्म मन्त्रयोः सहोपक्रमे सति उपपद्यते। तस्मान्मन्त्रादौ कर्मसन्निपात इति प्राप्ते ब्रूमः। तस्मिन्वसोर्धारारव्ये कर्मणि द्वादश द्वादशानि जुहोति

ति श्रुतम्। द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः सम्पाद्यमेकमाहुतिस्वरूपं द्वादशगृहीतम् यथा वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे सुवश्च मे इत्येतैर्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैरेकाहुतिर्होतव्या। ईदृश्य उत्तराहुतयः प्राणश्च मे अपानश्च मे इत्यादिभिर्निष्पाद्यन्ते। एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्ये विलम्बाभावः सान्तत्यम्। ननु मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः। तस्मात् पूर्वन्यायेन मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातस्य नास्ति कश्चिद्विघ्नः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

आघारे मन्त्रसान्तत्यं धारा वा सन्तताग्रिमः।
कर्मैकत्वान्नाज्यधारानैरन्तर्य्यस्य सम्भवात्।१३॥

सन्ततमाघारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्य्यं न भवति। आहुतेरेकत्वात्। अतो मन्त्रसाहित्यस्यैव सन्ततशब्दार्थत्वात्। मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेत् मैवम्। क्षार्य्यमाणाज्यविन्दुनैरन्तर्य्यस्य शब्दार्थत्वात्। न च प्रयाजाज्याहुतिष्वपि नैरन्तर्य्यमस्तीति शङ्कनीयं तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य विन्दुपातेऽपि कर्त्तुर्वैकल्याभावात्। अत्र तु न तथेति वैषम्यम्। तथा सत्याघाराय यदाज्यं जुह्वां गृहीतं तत् सर्वं शनैरविच्छेदे नाहवनीये पातयेदिति सन्ततशब्दार्थः। यदि मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात् तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाश्रुत्योक्तं पूर्वकालत्वलक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत। तस्मात् पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातः॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

पूषाद्येकार्थमन्त्राणां साहित्यं वा विकल्पना।
आद्यः शक्यत्वतो मैवं मन्त्रान्ते सन्निपाततः॥१४॥

पुरोडाशविभागे त्रयो मन्त्राः श्रुताः। पूषा वां विभजतु भगो वां विभजत्वर्य्यमा वां विभजत्विति तत्र समुच्चित्यानुष्ठातुं शक्यत्वात्। मैवम् प्रथममन्त्रान्ते कर्मणः सन्निपाते सति।

मन्त्रान्तरे प्रयोजनाभावात्। तस्माद्विकल्पः व्रीहियवयो-
र्निर्णीतस्यैव विकल्पस्यायं प्रपञ्चः॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

चतुर्भिरभ्रिमित्यत्र विकल्पोवासमुच्चयः।
विकल्पः पूर्ववन्मैवं समूहे करणत्वतः॥ १५॥

अग्नौ श्रूयते चतुर्भिरभ्रिमादत्त इति। पूर्वोक्तविभागमन्त्र-
वत् प्रतिमन्त्रं पृथक्करणं नास्ति। चतुः संख्यया सह समूहे
करणत्वप्रतीतेः। तस्मात् मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातस्य बाधेनैव
समुच्चयः स्यात्। न च पूर्वस्यैकैकस्य मन्त्रस्यान्ते सन्निपा-
तो न स्यादिति शङ्कनीयम्। वाचनिकसंख्यया न्यायसिद्ध-
स्य तस्य बाधितत्वात्॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

प्रथमन्त्रौ समुच्चेयौ विकल्पो वा चतुष्टुवत्।
आद्यउक्तिद्वयान्नैवं समुच्चित्यानुदीरणात्॥ १६॥

उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति उरुते यज्ञपतिः प्रथ-
तामिति पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेन पुरोडाशप्रथने द्वौ
मन्त्रौ विनियुक्तौ। तस्य च मन्त्रविनियोगस्य मन्त्रलिङ्गेनै-
व सिद्धत्वात् ब्राह्मणवचनद्वयं चतुःसंख्यावत् समुच्चये
पर्यवस्यतीति चेन्मैवम्। तस्मिन् वचनद्वये मन्त्रयोः पर-
स्परनैरपेक्ष्यप्रतिभासेन समुच्चयस्यायुक्तत्वात् अतो लि-
ङ्गसिद्ध एवार्थोऽनूद्यत इति व्रीहियववद्विकल्पः॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

उद्दिवं स्तभानेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः।
विकल्पः स्मारकत्वैक्यात् द्वाकारान्यत्वतोऽन्तिमः॥ १७॥

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूत एषो मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते। उ-
द्दिवं स्तभानान्तरिक्षं पृणपृथिवीमुपरेण दृंहेति उच्छ्रीयमा-
णाय यूपाय प्रेषितेन होत्रा मन्त्रः पठ्यते। उच्छ्रयस्व वन-
स्पते वर्ष्मन् पृथिव्या अधीति। अनयोर्मन्त्रयोर्यूपोच्छ्रय-
णस्मारणमेकमेव कार्यम्। तस्माद्विकल्प इति चेन्मैवम्।

करणमन्त्रः उच्छ्रयणं करोमीत्येवं स्मारयति। होत्रस्तु-
क्रियमाणमुच्छ्रयणमनुवदन्नध्वर्य्योर्यूपोच्छ्रयणं कर्त्त
व्यमित्येवं स्मृतिं जनयति। तत्र स्मार्य्यस्योच्छ्रयणस्यैक
त्वेऽपि कर्त्तव्यमित्यस्य करोमीत्यस्य च स्मृतिप्रकारस्यान्य
त्वात् कार्य्यैक्याभावेन समुच्चयः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

उच्छ्रयस्व समिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पनम्।
समुच्चयो वा कार्य्यैक्याद्द्योऽनुस्मृतयेऽन्तिमः॥१८॥

उच्छ्रयस्वेत्यृगेका। समिद्धस्य श्रूयमाण इति द्वितीया।
ऊर्ध्व ऊषुण इति तृतीया। ऊर्ध्वोनः पाहीति चतुर्थी। तास्
ताः क्रियमाणामनुवदन्त्यो होत्रापठ्यन्ते तासां यूपोच्छ्रयण
कर्त्तव्यता स्मारणस्य कार्य्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेत्। मैव
म्। प्रथममन्त्रेणोत्पन्नायाः स्मृतेः रुत्तरोत्तरमन्त्रस्मृतेः पृ
थक् प्रयोजनत्वात्। तस्मात् समुच्चयः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति

सारस्वतीमनूच्येति विकल्पोऽथ समुच्चयः।
जपैक्याद्यादिमोऽन्त्यः स्यात् प्रकारस्य विभेदतः॥१॥

दीक्षितस्य वाङ्नियमनात् पूर्व्वं जपाय मन्त्राः श्रूयन्ते। सा
रस्वतीमनूच्य वाचं यन्तव्येति। एवमाग्नावैष्णवी बार्हस्पत्येउ
दाहार्य्ये। अत एव सूत्रकारः। अथ वै केषामाग्नावैष्णवीं सा
रस्वतीं बार्हस्पत्यामुत्तमामनूच्य वाचं यन्तव्येति। तत्रानुवच
नशब्दाभिधेयस्य जपकार्य्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रू
मः। जपस्यादृष्टार्थप्रकारभेदे सति कार्य्यनानात्वात् समुच्च
यः। एवं जपमन्त्रवत् स्तुत्याशीरभिधानमन्त्रेपु सजातीयैः।

समुच्चयो द्रष्टव्यः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

इदं वा दिद्वयोः किं स्यात् साहित्यं वा विकल्पनम्।
साहित्यं पूर्ववन्मैवं देवताबोधनैकतः॥२॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती इत्यादिके याज्यानुवाक्ये द्विविधे आम्नाते। तयोः सारस्वतादिवत् समुच्चय इति चेत् मैवम्। दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात्। तस्माद् विकल्पः। तृतीयाधिकरणमारचयति॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्ये विकल्प्ये वा समुच्चयः।
पुरेवाद्यः समाख्यानाद् वचनाच्च समुच्चयः॥३॥

देवताप्रकाशनकार्य्यस्यैकत्वाद् याज्ययोर्यथा विकल्पः तथैवैकयुग्मगतयोरिति चेत्। मैवम्। पुरोऽनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः। किञ्च पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षेण हविःप्रदानकार्य्यभेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते तस्मात् समुच्चयः॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

क्रयणेषु विकल्पः स्यात् साहित्यं वाग्रिमो यतः।
कार्य्यैक्यमानतेर्लाभाद्दशोक्तेश्च समुच्चयः॥४॥

अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणातीत्यादिना बहूनि सोमक्रयसाधनानि द्रव्याण्याम्नातानि। तेषां कार्य्यैक्याद् विकल्प इति चेन्मैवम्। बहुद्रव्यैर्विक्रेतुरानतेः सौलभ्याद्दशभिः क्रीणातीति संख्योक्तेश्च समुच्चयः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

गुदोपयजने किं स्याद् विकल्पोऽथ समुच्चयः।
आद्यः स्यादर्थकर्मत्वान्न शेषप्रतिपत्तितः॥५॥

अग्नीषोमीये गुदेनोपयजतीति श्रूयते। एकादशिनेषु तच्चोदकप्राप्तम्। तत्रोपयजनस्यार्थकर्मत्वं गुदेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रतीयते। तस्य चार्थकर्मण एकेन सिद्धत्वादेकादशानां गुदानां विकल्प इति चेन्मैवम्। प्रयाज्यशेषन्यायेन तृती

या श्रुतेर्विपरिणामे सति शेषप्रतिपत्तिसंस्कारविधानात्।
तस्मात् समुच्चयः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

एकादेयासमुच्चेयं विकल्प्यं वाद्यआनतेः।
सौलभ्यादन्तिमोनैरपेक्ष्यात्संख्यान्तरादपि।६॥

आधानेश्रूयते।एकादेया षड्देया द्वादशदेया इत्यादि। तत्र सोमक्रमन्यायेनानतेः सौलभ्यात् समुच्चय इति चेन्न।संख्यानां व्रीह्यादिवत् परस्परनैरपेक्ष्यावगमात् समुच्चयेश्रूयमाणाभिः संख्यान्तरस्य दुर्वारत्वाच्च।तस्माद्विकल्पः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

समुच्चयोजाघनीनां नवाद्योगुदवन्मतत्।
प्रकृतौनियमादर्थकर्मतोऽत्रतथात्वतः॥७॥

एकादशिनादिगणेषु जाघन्या पत्नीसंयाजनं चोदकप्राप्तम्।तत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वाज्जाघनीनां गुदानामिव समुच्चय इति चेन्मैवम्।दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजरूपेऽर्थकर्मण्याज्यजाघनीद्रव्ये विकल्पेन विहिते ते चोभे अग्नीषोमीयपशौ चोदकेन प्राप्ते। तत्र जाघन्यायां प्राप्तायां पुनरपि जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति विहितम्।स च पुनर्विधिः स्वपैयर्थ्यपरिहारायातिदेशप्राप्तमर्थकर्मत्वं वारयित्वा प्रतिकर्मत्वं प्रापयतीति पूर्वपक्षीकृत्य विकल्पेनातिदिष्टाया जाघन्या नियमेन पुनर्विधेश्चरितार्थत्वान्नार्थकर्मत्वं निवारणीयमिति सिद्धान्तनीयम्।ततः प्रकृतावग्नीषोमीयपशावर्थकर्मत्वेन विकृतिष्वर्थकर्मत्वादर्थकर्मणश्चैकजाघन्या निष्पत्तेर्गुददृष्टान्तासम्भवाज्जाघनीनां विकल्पः॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

नित्योखाग्नौ काम्यवह्निः संयुज्येतायवाधकः।
कार्यभेदादादिमोऽन्यः काम्यो नान्यप्रसञ्जनात्।८॥

अग्निचयने कर्मण्युखां निष्पाद्य तस्यामुखायामग्निर्धियते सनित्योऽग्निः।तत प्रकरणे काम्योऽग्निः पठ्यते। हृस्ताग्रात्।

ज्वलनो ब्रह्मवर्जसकामस्याहन्यावदध्यादिति। तत्र नित्यस्या
ग्नेर्होमः कार्य्यः। काम्यस्य तु फलाय धारणम् अतः कार्य्यभेदा
त् समुच्चय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। फलाय धृतेनाग्निना होमः
स्यापि प्रसङ्गसिद्धेर्नित्यो बाध्यते। तथासति कामिनो वह्निरेव
स्यमकामिनो नित्योऽग्निरिति व्यवस्थितो विकल्पः॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

सोऽग्निराहवनीयो नो वाद्य आहुतियोगतः।
अन्योऽन्याश्रयतो मैवं संस्काराच्चेन्न सोऽत्र हि॥९॥
स पूर्वोक्तः काम्यो वह्निराहवनीयो भवितुमर्हति। कुतः त
न्निवर्त्तनीयस्याहुतियोगस्य तस्मिन् सम्भवात्। आगत्य।
हूयतेऽस्मिन्नित्याहवनीयः। हूयते चात्र काम्याहुतयः। त
स्मादाहवनीयधर्माः गतश्री धारणादयस्तत्र कर्त्तव्याः। ते
च कल्पसूत्रकारेण दर्शिताः। नक्तमाहवनीयं धारयति नि
त्यो गतश्रिय इति चेत्। मैवम्। अन्योऽन्याश्रयत्वप्रसङ्गात्।
सिद्धे ह्याहवनीयत्वे तत्र होमविधिः यदाहवनीये जुहोतीति सि
द्धे होमाधारत्वे पश्चादाहवनीयादिकल्पनेति परस्पराश्रयत्वा
म्। यद्याधानसंस्कारादाहवनीयत्वम्। तर्ह्यत्रास्य संस्कारस्या
भावान्नाहवनीयत्वम्॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

अस्त्याधानादिनो वात्र सर्वशेषत्वतोऽस्तितत्।
न संस्कृतस्थानपातान्मथनस्याप्यसम्भवात्॥१०॥
अत्र पूर्वोक्ते वह्नावाधानादिकमस्ति। कुतः। आधानस्य स
र्वकर्मशेषत्वात्। नैतद्युक्तम्। आधानादिभिः संस्कृतं नित्य
मग्निं बाधित्वा तस्य स्थानेऽवस्थितत्वेनागत्युत्पादकसंस्का
रानुपयोगात्। न च ज्वलनो ब्रह्मण्यादाहृतस्यारणिमन्थने
नोत्पत्तिः सम्भवति। तस्मान्नास्याधानादि॥ १०

एकादशाधिकरणमारचयति॥

श्रुतिर्विकल्पितोऽस्यास्य किं वा नैवास्ति धारणम्।
निषेधात्कल्प्यविधितश्चाद्यो न प्राप्तिवारणात्।११॥

अग्निचयने योऽयं नित्य उख्योऽग्निस्तस्य सार्वकालिकं
धारणं विकल्पितम्। कुतः। विधिनिषेधयोरुभयोः सद्भावा
त्। प्रतिषेधस्तावदेवं श्रूयते। न प्रतिसमिद्धो यत् प्रतिस-
मिद्धो भ्रातृव्यमस्मिन् जनयेदिति। सोऽयं प्रतिषेधः प्राप्तिम
न्तरेणानुपपन्नः प्रापकविधिं कल्पयति। तस्माद्विकल्प इ-
ति चेत्। न। निषेधस्यान्यथाप्युपपन्नत्वात्। आहवनीय
विषयं नित्यधारणङ्गतश्रियो यद्विहितम्। तच्चोदके नो-
ख्याग्नौ प्रापितत्वात् प्रतिषिध्यते। तथासति विधेरकल्पि
तत्वात् केवलेन प्रतिषेधेन धारणाभाव एव प्रतिनियतः॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

शुक्रस्पर्शो धिकं सत्रे सर्वेषामुत कस्यचित्।
अविशेषादादिमोऽन्यस्तावतैवार्थसिद्धितः॥२४॥

शुक्रं यजमानोऽन्वारभते यजमानसम्मितो लुम्बरी भव
तीति विहितं यत्तत् सर्वेषां यजमानानां भवेत्। कुतः। यज
मानस्य सर्वाविशिष्टत्वादिति चेत्। मैवम्। एकेन कृते स
ति प्रयोजनस्य शुक्रग्रहसंस्कारादेः सिद्धत्वात् नह्येते यज
मानसंस्कारार्थाः येन प्रतियजमानमावर्त्तेरन् तस्मादेक
एव कुर्य्यात्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

अहीनेसत्रवच्छुक्रस्पर्शकोऽसनियम्यते।
न वाद्यः सम्भवात्तस्यैव विशेषानवधारणात्॥२५॥

यथा सत्रे यजमानेष्वेक एव शुक्रग्रहणं स्पृशति तथा अ-
हीनेप्येक एवेति पूर्वन्यायेन स्थितेसति स एकः किं नियतः
उतयः कोऽपीति संशयेसति नियमस्य सत्रे वक्ष्यमाणत्वादि
हापि नियमः इतिमन्दः पूर्वपक्षः। विशेषस्यावधारयितुम
शक्यत्वाद्यः कोऽपीति सिद्धान्तः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

कश्चिद्गृहपतिर्वास्यात् सत्रे कश्चिदहीनवत्।
इतरेषांतदार्त्विज्यादविस्मार्थमन्तिमः॥ १६॥

पूर्वोक्ते नाहीनन्यायेन सत्रेयः कोऽपि शुक्रस्पर्शादिकं कुर्य्यादिति चेन्नैवम्। गृहपतिव्यतिरिक्तानां तदानीमार्त्विज्य कार्य्ये विनियुक्तानां शुक्रस्पर्शाद्यसम्भवात् विलम्बेन आर्त्विज्य शुक्रस्पर्शयोर्विहितमेककालीनत्वं हीयेत।तस्मादविलम्बार्थं गृहपतिरेव तत्कुर्य्यात्॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

अञ्जनाद्या गृहपतेः सर्वेषां वा समाख्यया।
आद्यो नो फलिसंस्काराः सर्वेषां फलिनां मताः॥१७॥

अञ्जनाभ्यञ्जनादयो गृहपतेर्युक्ताः संस्काराधिक्येन गृहपतित्वसमाख्याया उत्पन्नत्वादिति चेन्नैवम्।फलित्व प्रयोजकाः ते संस्काराः फलित्वञ्च सर्वेषां यजमानानाम्। यत्तु गृहपतेः फलाधिक्यं श्रूयते भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोतीति तद्वाचनिकं। नतु संस्काराधिक्यकृतम्। समाख्या त्वन्तरेणापि संस्काराधिक्यमृत्विजामिव कर्मकरत्वादुपपद्यते। तस्मात् सर्वेषामञ्जनाद्याः कार्य्याः॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

याजमानार्त्विज्ययोः किं बलवत्पूर्वमुत्तरं। ० ।
उताऽऽद्यः श्वोदकप्राप्तेरन्त्यः प्रत्यक्षतो विधेः॥१८॥

सत्रेयत्र याजमानार्त्विज्यकर्मणोरेकदा प्राप्तिस्तत्र याजमानं बलवच्छ्वोदकप्राप्तत्वादिति चेत्। नैवम्। ये यजमानास्त ऋत्विज इत्यार्त्विज्यस्य प्रत्यक्षविहितत्वात्। तस्मादार्त्विज्यं बलवत्

सप्तदशाधिकरणमारचयति

आर्त्विज्यं किं त्रिवर्णस्थं विप्रयोग्यमेव वाग्रिमः।
विद्यावत्वान्न तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत्स्मृतेः॥१९॥

विप्रक्षत्रियवैश्यानामधीतवेदानां विद्यावत्वादार्त्विज्यमस्तीति चेत्।न। विप्रस्यैवार्त्विज्यस्मरणात्। तथाच याज्ञवल्क्यः। प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाऽध्यापने तथेति। एवमेव स्मृत्यन्तराण्युदाहरणानि। तस्माद्विप्रस्यैवार्त्विज्यम्॥ ३ ॥ ३ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः॥

वेदानां स्थितिकृत्पुरा हरिहरोऽभूत् सूत्रकृज्जैमिनि-
स्तद्भाष्यं शबरोऽप्यधात्तदिनवास्तद्विस्तरं माधवः।
सोऽयं नित्यकलत्रपुत्रजनकप्रज्ञाधिपत्यस्थिति-
दीर्घायुः सह बन्धुभिर्विजयतामाचन्द्रमातारकम्॥ १॥

इति श्री मन्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोम
याजिभट्टश्रीमाधवविरचिते जैमिनीयन्यायमा
लाविस्तरे द्वादशाध्यायः समाप्तः॥
सम्पूर्णम्॥ ॥
सिद्धिरस्तु॥